

== تۇركستان اويغور كاممونيستلرينىڭ مەركەز بىوراسى ==

بۇسكۇل دۇنيا مىنەتكەشلىرى، بىرلىككە

تۇركستان جۇمھورىيەتىدىكى اويغور تەشكىلاتلىرىغا
۱۹۲۴ نچى ژىل ۲- بىورالدا بەش ژىل تولۇشى مۇناسىبەتى بىلەن
ياسالغان يوبىلەي شەرەپىگە بېغىشلىنىپ چىقىرىلغان بىر كۈنلۈك اويغورچە

“بىرىنچى جامىلام”

مەجمۇئەسى.

۲- بىيورال ۱۹۲۴- ژىل.

باستوغۇچىسى: تۇركستان اويغور كاممونيستلرينىڭ
مەركەز بىوراسى ھەم اويغور بىلىك ھەيئەتى.

يەنئە سوۋىلايەت باسماخانىسى.

Алма-Ата

Джетисуйской обл. типография, облит. № 1. тир. 750.
1924.

== تۇركستان اويغور كاممونيستلرينىڭ مەركەز بىوراسى ==

بۇتكول دونيا مينەتكەشلىرى، بوليشكلا

تۇركستان جۇمھوريەتيدىكى اويغور تەشكىلاتلارغا
۱۹۲۴ نچى ژىل ۲- پيورالدا بەش ژىل تولوشى موناسىبەتى بىلەن
ياسالغان يوبىلەى شەرەپىگە بېغىشلىنىپ چقرلغان بىر كۇنلۇك اويغورچە

“بۇنچى چامدام”

مەجمۇئەسى.

۲- پيورال ۱۹۲۴- ژىل.

باستوغوچىسى: تۇركستان اويغور كاممونيستلرينىڭ
مەركەز بىوراسى ھەم اويغور بلىك ھەيئەتى.

يەتتە سۇۋىلايەت باسماخانىسى.

Алма-Ата

Джетысуйская обл. типография, облит. № 1. тир. 750.
1924.

مۇندەرىجەسى

== * ==

۱ - لىنىن ئولدى - ئىنىڭ يولى مەنگو ياشايدۇ . . . ئا. روزىباقى.

I ئەدەبىيات بۇلۇمى

- (۱) ياش ئورۇگوم - شىئىر ئا. موھەممەدى.
- (۲) لويغور قىزى - پائەما ح. زاكىرى.
- (۳) ياش شائىرلىرىمىز - ئەدەبى تەنقىد لويغور باليسى.
- (۴) بىر قارغۇ بالىنىڭ سۆزى - «قر باليسى» دىن تەڭرىقۇلى.
- (۵) ۋە سال - ئوتكەن ئىشلادىن لويغور باليسى.
- (۶) يىڭى ئۇچاق "
- (۷) لۇماق بىلەن ئامراق "
- (۸) ئىچلىماس كۈڭلۈم - شىئىر ئا. موھەممەدى.
- (۹) سونغان گۈل "
- (۱۰) چال "
- (۱۱) ياش كىمەچىگە لويغور باليسى
- (۱۲) لويغورستان "
- (۱۳) چاب كەتىنىڭنى ئا. موھەممەدى.
- (۱۴) قىزىل دۇڭ ئا. خوجامبەدى.
- (۱۵) قاچ ئىدگەر.
- (۱۶) ئابدولھەيگە ئا. خوجامبەدى.
- (۱۷) سىڭلىمگە تەڭرىقۇل.
- (۱۸) تەييا ئاپلا لويغور باليسى.

II پىلىيەتۇن بۇلۇمى

- (۱) كىچا پارىڭى لويغور باليسى.
- (۲) بىزنىڭ ھوررىيەنچىلە كالتە چاپان.

III خەلق ئەدەبىياتى بۇلۇمى

- (۱) ئىن - نەغمە ناۋا يو. غاپپارف.
- (۲) قەرزىم - شىئىر م. يۈنۈس.

IV تارىخ بۇلۇمى

- (۱) ئالغىشەر تارىخىدا ھۆكۈمەت ئۆزگۈرۈشلەرى س. شاكىرجان.
- (۲) تارانچى - تۈگۈنلەرنىڭ يەتتە سوغا كۈچۈپ چىقىشىنىڭ تارىخى. ا. مەكسور اوغلى
- (۳) تۈگۈنلەرنىڭ كىملىكى؟ س. شاكىرجان.

V ئىستېداد خاتىرەلىرىدىن

- (۱) خىتاي زولمى ۋە تارانچىلا ھەم مەشھۇر سادىر خاگروڭ. . . س. شاكىرجان.

VI مەنارپى ۋە مەدەنىيەت بۇلۇمى

- (۱) ئىنقىلابىچە ۋە ئىنقىلابىدىن كېيىن مەكتەپلىرىمىز . . . ا. مەكسور اوغلى
- (۲) ئىش مەكتەپىنىڭ تەربىيەگە مۇناسىبەتى ا. باقىيىف.
- (۳) بەش ۋىيىلدا بىزنىڭ ئوقۇغۇچىلىرىمىز ب. قاسىم.
- (۴) قىشلاقلادا ساۋادسىزلىقنى پۈتۈرۈش ا. مەكسور اوغلى

VII پەننىيات

- (۱) مەدەنىيەت ئەجايىلىرى

VIII بەش ۋىيىللىق ھېساب

- (۱) ۲-نچى پېئورال ۱۹۱۹-ۋىيىل - ۲-نچى پېئورال ۱۹۲۴-ۋىيىل . ئا. روزىباقى

IX تۇرلۇك ماۋزۇعلاردا

- (۱) لىنىنىڭ ئىرادىسى - سەياھەت خاتىرەلىرىدىن ئا. مۇھەممەد.
- (۲) بۇخارا ئاۋىغۇرلا ع. ب.
- (۳) تارىخى مەجلىس ا. باقىيىف.

اوقوغوچىلارمىزغا.

آلدىڭلاغا قويۇلغان، «برنچى چامدام» مەجمۇئەسى تۈركىستان جەمھۇرىيەت ياشىغۇچى ئويغۇر خەلقلىرىنىڭ تەشكىلاتىغا بەش ئۆلۈش مۇناسىبەتلىك بىلەن ۱۹۲۴ ۲-نچى پېئورالدا ياسىلىدىغان يوبىلەي (بەيرامىز) غا بېغىشلاندى.

بىز ھەم باشقا مىللەت يوقسوللىرى قاتارىدا بەش ئۆلۈش تەشكىلات دەۋرى كىچىك. بىزما ئىجتىمائىي، مەدەنىي كۈرەش مەيدانىدا بەش ئۆلۈش تەجرىبەگە ئىگە بولدىمىز. بىزما ئۆزگۈرۈش نەتىجەسىدە ئۆزىمىزنىڭ كەلگۈسى كۈنلىرىمىز، سەيلىسى، ئىقتىسادى ۋە مەدەنىي تەرەققىياتىمىز ئۈچۈن ئىشلەشكە، ھەرىكەت قىلىشقا يول ۋە ئورۇن تاپدۇق. مانا، بۈگۈن بەش ئۆلۈش ھەرىكەت، مەنەئىي بەيرامىمىزنى ياساپ ئولتۇرۇمىز. بىزنىڭ بەيرامىمىز ئۆتكەن ۵ ئۆلۈش ئىچىدە قىلغان ئىشلىرىمىزنى، كەلگۈسى كۈنلىرىمىز يول بەلگىلەش، ئۆزىمىزنىڭ كۈچ ۋە قۇۋۋىتىمىزنى سىناش ئەسلىمىزغا قۇرۇلۇشى لازىم. بىز بەش ئۆلۈش ھەرىكەتىمىزنى بىرىنچى مەرتىبە ھېساب قىلىپ كۆرمەكچى بولدىمىز. بىز بەش ئۆلۈش خىزمەتدە تاپقان تەجرىبەمىزنى جەملىگەن، ئۆتكەن كەچىلىكلەرىمىز بىرىنچى مەرتىبە باقمىقى بولدى. ئۆتكەن تەجرىبە ۋە كەچىلىكلەرىمىز مۇنداق كىيىنكى خىزمەت ۋە ھەرىكەتمىزگە يېڭى سىزىق بەلگىلىمەكچى.

زامانىدا پۈتكۈل تۈرك خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيەتدە مۇئەللىملىك ئورنىنى تۇتۇش ئويغۇر ئەدەبىياتى، كۆپ ئەسەرلەردىن بىرى قاتتىق ئويغۇغا ياتقان ئىدى. روسىيە ئۆكتەبىر ئۆزگۈرۈشىنىڭ تەسىرى بىلەن بىز ھەم مەدەنىي ھالەتمىزگە بىر قەدەر ياش قەلەملەر، يازغۇچى ۋە شائىرلار يېتىش ئويغۇغا ياتقان ئەدەبىياتىمىز ئىسسىق كەلتۈمەكچە. بىز بۇ مەجمۇئەدە ياش قەلەملىرىمىزنىڭ بەش ئۆلۈش ھەرىكەتىمىز بىرىنچى مەرتىبە مەيدانغا قويماقچى بولدىق.

شۇنداقلا ئۈچۈن مەجمۇئەمىزگە، «برنچى چامدام» نامىنى بەردەك. بو - بىزنىڭ ئۆتكەن تەرىخىمىزغا كۆز سېلىپ ئىپادىلەش، پىئورگەن ۋە قالغان ئىشلىرىمىزنى ھېسابلاش، ئۆتكەن تەجرىبە ۋە ھازىرقى كۈچىمىزنى سىناش، ئەدەبىياتىمىزنى تۈزۈش يولىدا، «برنچى چامدام» مۇ - ئويغۇر كەمبەغەل - يوقسوللىرىمىز مەدەنىيەت مەيدانىدا بىرىنچى چامدىمى. پۈتكۈل مەزلۇم - مەھكۇم خەلقلەرگە ئازادلىق ئېلان كەلگەن كاممۇنىست (بالشېۋىك) پارتىيىسى، يوقسول ۋە كەمبەغەل دېھقانلارنىڭ شور ھۆكۈمىتىنىڭ يولباشچىلىقى ئاستىدا ئويغۇر يوقسوللىرى، «برنچى چامدام» بىلەن ھەقىقىي ئىجتىمائىي ئورۇن، ھەقىقىي يوقسوللار مەدەنىيەتنىڭ كەڭ ۋە يورۇق يولىغا كىرىشى چوقۇم. ياشىسۇن كاممۇنىست پارتىيىسى! ياشىسۇن شورلار ھۆكۈمىتى! ياشىسۇن ئويغۇر يوقسول ۋە كەمبەغەل دېھقانلىرىنىڭ مەدەنىيەتكە ئۆتۈلۈشى! ياشىسۇن ئويغۇر ياش ئەدەبىياتىنىڭ، «برنچى چامدىمى»!

ئويغۇر كاممۇنىستلىرىنىڭ تۈركىستان مەركەز پىئوراسى ھەم ئويغۇر، بىلك ھەيئەتلى.

توغولدى

1870 ژىل

23 ئەپرېل

ۋاپات بولدى

1924 ژىل

21 غېنۋار

بورادەر ۋىلادىمىر ئىليا اوغلى اوليانف (لىنىن)

== لىنىن ئۆلدى == ئېنىڭ يولى مەزگۈ ياشايدۇ. ==

«لىنىن ئۆلدى!» بو آچىق شەبەر ئەدەمگە ژورەكنى يارغىدەك
بىر كۈچ بىلەن تەسىر بېرىدۇ.

پۇتكۈل دۇنيا يوقسۇللىرىنى، مەرلۇم - مەھكۇملىرىنى آزاد يولىدا ۳۵ ژىل
اشلىگەن، كۈرەشكەن ئۇلۇق دامى يولباشچى كۈرەش دەۋرى پىتمەي تۈرۈپ
بىزدىن آردى.

«شەرق مەھكۇملرىنى آزاد» شىئارىنى
ئەڭ ئاۋال قوزغىغان، ھەممىدىن آرتۇق شو
يولدا كۈرەشكەن لىنىن ۋاقتىز كۈرەش
مەيدانىدىن كەتتى...

«لىنىن» دېگەن نامنى كىم ئىشتمىگەن؟ كىم بىلمىگەن؟
«لىنىن» دېگەن بىر ئىغىز سۆز قايسى
يوقسولغا، مەھكۇم خەلققە قاراڭغۇلۇق دۇنيا
بىلەن يورۇق تۈرۈشنى اېچىپ بەرمىگەن؟ قايتا
سى آڭلىق يوقسولنى، مەھكۇم خەلقنى كەلتۈرۈپ
كۆرسى كەڭلىك، تەڭلىك تۈرۈشقا اومىد
ئىشەش بىلەن قاراتمىغان؟ «لىنىن» — دېگەن
بىر چاق قايسى يوقسولنىڭ ئىنسانىيەت آزادلىقى
ئۈچۈن كۈرەشكەن يولىنى يورۇتۇپ بەرمىگەن؟
بورادەر لىنىن پۈتكۈل دۇنيا يوقسول ۋا
مەينەتكەشلىرىنىڭ مىسلىز يولباشچىسى ئىدى.

بورادەر لىنىننىڭ
ئاغرىق ۋاختىدىكى رەسمىيەت
ئەڭ كىيىنكىسى.

شۈنۈڭ ئۈچۈن «لىنىن ئۆلدى...» خەبەرى بۈگۈن پۈتكۈل يەر يۈزىگە تارالدى.
بو خەبەر بۈگۈن ھەر بىر مەينەت جايىغا، زاۋود-پايرىكلاغا مەينەتكەش
دېھقانلارنىڭ گەمە اۋىلىرىگە يەتتى. اۋنار مىلىيون ئىشچىلارنىڭ، يۈزەر مىلىيون
دېھقانلارنىڭ، كەمبەغەللەرنىڭ، باتراقلارنىڭ قولقارىغا كىردى...

بۈگۈن بو خەبەر ئىشچىلارنىڭ قوللىرىدىن بولقالرىنى، پالتالىرىنى ئىختىيارىز
يەرگە چۈشۈردى... دىقانلارنىڭ قوللىرىدىن كەتمەن، جابدوقلىرىنى تاشلىغوزدى...
يوقسوللارنىڭ، دېھقانلارنىڭ، مەھكۇملارنىڭ گەمىلىرىنى تىرتىپ يەر يۈزىنىڭ
بىر چېتىدىن ئىككى چېتىگە ئۆتتى...

بۈگۈن ھەر بىر ئىنقىلاب اۋغالى، ھەر بىر ئەركىنلىكنى تلىگەن مەخلۇق زور ماتەمدە...
بۈگۈن مەينەت ماتەمدە...

يەر يۈزىنى، ئىنسانىيەت ھاياتىنى پىاقلاپ كەگەن مەينەت، اۋزىنىڭ تەبىئى
ئۇستۇنلىكى ئۈچۈن، ئىنسانىيەت ئەركىنلىكى، بەختى ئۈچۈن قانلىق سوقۇش
مەيدانىغا قەدەم باسقان مەينەت... ماتەمدە...

لەيكىن... بورادەرلە! قىرىنداشلار!...

بىزگە بورادەر لىنىن قاينغۇ، ماتەم دېگەن نەرسىلەرنى ئۈگەتمىگەن. او

بورادەر لىنىننىڭ جان تەسلىمى ۋەلىغاب ۋاقتىدىكى رەسمى.

بىزگە ئەر كىلىك ئۈچۈن
كۈرەشمەك ۋا بو كو-
رەشنىڭ يوللىرىنى ئو-
گەتكەن. زالىم ۋا
قانخورلانى يىگىشنى
ئۈگەتكەن.

تىخى كۈرەش
دەۋرى پىتىدى. تىخى
يۈزەر مىليون يۈە-
سوللا، مەھكۇملا، مەي-
نەتكەشلە استىداد-
جەبىر زەنجىرلىرىدىن

بوشانىدى. اولار ئەر كىلىك ئىستەيدۇ... اولار ئىغىر زەنجىرلەرنى چىقىپ تاشلاپ
بوشانماق ئىستەيدۇ...

بورادەر لىنىننىڭ شىئارلىرى، خىتابلىرى اولارنىڭ قوللىرىدا چاڭلداپ تۇرۇدۇ...
اكتاير اوزگۇرۇشى كۈنى بورادەر لىنىن:

«روسىيە يوقسوللىرىنىڭ آزادلىقى پۈتكۈل دۇنيا يوقسول ھەم مەينەتكەشلىرى
آزادلىقىنىڭ باشلانغۇچى» دىگەن.

بورادەر لىنىن مانا موشو پۈتكۈل دۇنيا آزادلىقىغا چاقىغان، شو آزادلىقنىڭ
يولىنى كۆرسەتكەن...

بىز شو يول بىلەن ماڭىمىز. كۈرىشىمىز ھەم مەقسەتكە يېتىمىز.
چۈنكى بورادەر لىنىن ئولسىما، بىزنى مەقسەتكە ماكانغا اېلىپ بارىدىغان
— اونوڭ كۈرسىتىپ كەتكەن يولى با
«لىنىنىزم» (لىنىننىڭ ئۈرگەتكەن ئىلمى) — بىزگە شو يولنى يورۇتۇپ
بېرىدۇ...

ئۇيغۇر يوقسوللىرى، مەينەتكەشلىرى!
ختاى تىجىمەللىرى ۋەھشەتىدىن، بەگىلە زولمىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن بورادەر
لىنىن سىلەرگە كەڭ ۋا يورۇق يول سېلىپ كەتتى.
پۈتكۈل دۇنيا يوقسول ۋا مەھكۇملىرى ھازىر موشو يولغا آياق باسدى.

كالىنىن، تومسكى ھەم كامىنى بۇرادەرلەر،
بۇرادەر لىنىننى تاۋۇتدا ئېلىپ بېرىشلىرى.

بۇ يول - كۈرەش ۋا غالبىيەت يولى.
يوقسوللا، مەينەتكەشە، مەھكۇم مىللەتلەر بۇ يولغا قانچە بۇرون آياق
باسسا، قانچە شۇ يولدىن چىقىسا، قانچەلك سىيات كۈسەتسە ئەرەن - بەختلىك
زىمان شۇنچەلك يېغىلىشىدۇ...
لىنىن ئۆلدى.. لەيلىكىن ئىنك يولى مەنگۈ ياشايدۇ. ئىنك يولى
- كۈرەش ۋا غالبىيەت يولى.
لىنىننىڭ يولباشچىلىقى كەينىدە ئېلىنغان روسىيە ئەرەنلىكى، ھازىرقى
ۋاقتا پۈتكۈل دۇنياغا تارالغان ئوزگۈرۈش ھەرىكىتى بۇنىڭغا ئۇچۇق
دېلىل.

اياققا بېسىڭلا!

بۇرادەر لىنىننىڭ كۈرەش يولىغا كىرىلى...
ئىنك بىزنىڭ ئوزمىزگە ئەمانەت قۇيغان - پۈتكۈل دۇنيادا ئۇستۇنلۇك
ۋا غالبىيەتكە ئىگە بولايلى!...
ياشىسۇن لىنىنىزىم!

ابدوللا روزىباقى.
آلمۇتا ۲۳ غىنۋار ۱۹۲۴ ژىل.

تەدەبىيات بولۇمى

ياش ژوروگم.

گونايىم كۈب، ئەيىبىم چوڭ، خانام نورغون،
كوچۇگن سەن بو كىرمدەن پاكلىنى مەن.

خىزمەتكنى شو چاققىچە فلايمىد،
اوسسولوققا بىر ژوتوم سو بىرلەيمىد،
قانات قويوب اوچوب يەتسەم قىشكەن: آه-
بوينومدىكى بو قەرزمنى اوزەرمىدىم؟

دەيدو ايچىنب غەم اچىدە چدانمايدو،
آه اوروب، قايفو ژوتوب تورالمايدو،
تاڭ واختىدا يىلپوب اوتكەن شامال بىلەن،
«اويغورستان ايلما ساڭا سالام!» دەيدو.
آبدولھەي موھەممەدى.

❖

ئويغور قىزى. (پائىما)

آرلاپ-آرلاپ ماراقتا قاراب قويا،
يا بويىدىكى آيتا بىرەك اوماق قىزغ.

سەككىمەيدو ياغاشلانۇڭ پۇتايلىرى،
سەككىمەيدو چەچەك آتقان بىرگىلىرى،
اويغا چومغان-تولقونلانماس «ئىلى» سۈيى
اويناشمايدو سۇدن چىقىپ بىلىقلىرى.

كىمنى ساقلاز؟ زىيا بويلاق او اوماق قىز.
يالغوز يىشى بونۇڭ يانۇڭ گرويكىدە،
نەگە باقار؟ نە كوزلەر بو خوما كوز؟
يالورامدو كوككە يىقىپ بىر تەڭرىگە؟

ن ژوروگم ئەركن ايلاب تىپەلمەيدو،
ئىلىدىكى خەزىنىسىن سىپەلمەيدو،
يغورستان ايلما! دەيدو تىپىرلايدو،
قاپەزدن چىقىپ اوچوب كىتەلمەيدو.

ئەك اويلاپ، كۈنە ئىغلاپ، كۈنە كوينوب،
ئەك سىغىنب، آرمان قىلب تورالمايدو،
ئوش اوچى قاتتىق قوروب توتوب آلغان،
زەلگە آجراپ بوشنوب قاچالمايدو.

يغورستان ايلما! «سېنىڭ آلدۇگدامەن،
ئەي، سەجىدە قلاي، باش قوياي ھەم،

ئە «ئىلى» ئەگىب، ئەگىب آتقان سولا،
يغاندىك ئىگىز-ئىگىز يا بويلىرى،
ئورودو، خيال قىلب «ئويغور قىزى»
ئىلى ساقلاز، كەدر اينۇڭ خيالدا؟

ب-تىشلق... جم-جىتلق... بۇلبۇللاما سايراشمايدو،
لدىش بونار جاينى سايلاشمايدو،
ب-چوردە ھىچ ھەر كەت يوق، ياش ئىگىتە،
خشا ايتشەب، نەغمە-ناوا قىلمايدو.

گۈن كۈكە يوروق كۈن ھەم خىجالت بوب،
كىمەن دەپ بىر بىر ايسىلار بولوتلاغا،

بیچاره قز شۇملۇ نامدو بیخی با، دهب
شە کلیندمدو اوپ-چورەمدە دوشمەن با، دهب
یاکی موکوب، قاچماق یدنی ئزدینەمدو؟
اولینامدو ماڭا نەجات با، دهب.

* *

كەگەنەمۇ؟ بو مۇڭلۇق قز، ئۇقۇملۇق قز،
سەبەر قلیب یوقسول ئەلنۇك توپراغینی...
ساقلامدویدە «ئیلی» سۆنك اوقیتیدن
مەزلوم ئەلنی قونقارغۇچى قەھرىماننى؟

* *

ئەل دوشمینی تەحقیر قلیب، بەختن ایللیب،
«قارام تەقدیر» وەحشەتیدن قوغلانغانمو؟
تویغانمۇیدە تار تورمشدن زۇمشاق كوڭول،
كەك دەریاغا تاشلینشقا اولانغانمو؟

* *

«توختا... توختا... ئەنە... ئەنە... باق... چاك-توپا...
ئویغور اوغلى، منىگەن ئىگىز ارغىماققا...
آتقان اوقدەك ئشتىك چىپب آت قامچىلاب،
قوللیریدا قلیچ-نەیزە اویئاتماقدا...»

* *

«ئەنە... پىخارا!... سودا ئۆزگەن اودەك اوخشاش،
ئىگىز یادن، ئۇلۇق سۇغا ئرغیب چۇشدى،
ئۇلۇق سونى تولقونلوتوب كىچىپ اوتىدى»
«آه... كەلدگمو؟...» دهب باقدى كوز، یاش آرلاش.

* *

«آه... بوسەنمو؟... ئیزیز سىكلم؟» دیدى ژىگیت،
«ماڭا ساقلاپ اولتادگمو شو كەمگىچە؟
سینك بەختلۇ، مەزلوم ئەلنۇك دوشمەنلیری،
قۇگمیدیمو؟... ژوتیدیمو؟...» كەلگىچە؟

* *

«كوپ چاپدم مەن، تاغلا اوتدم، سۇلا كەچدم،
چوللە كەزدەم، آچ-ئوق ژوروب جاپا تاتدم،
آر مینم یوق... سینك اوچون، جاپا چە كسەم
آرمینمى-یاغوزومنى-سینی تاپدم.»

* *

«توقتا سىكلىم... سەبەر... توقتا!... كوز-یاشنى قوی
ئەل زولماتىدا... ژىغلايدىغان زامان ئەمەس،
ییشكىنى ایتا غەیرەتنى ژیق!... آیاققا باس!
كۇردش واخدا، ژىغلايدىغان-» ئویغور ئەمەس

* *

«ئویغور قزى» ھوشا كىلیب كوزنى آچدی
«آه!... كەلدگمو؟...» دیدى اویان-بویان قاز
«جور!...» دیدى قز-ئویغور قزى غەیرەت ژىغلا
«جور!... ماڭایلى موشو یولدا یوغان چامدام»

* *

«آیریلمايلى موشو یولدن تا ئەزەلگە،
ایلیب بارار اوچوق یول بو، مەزلوم ئەلگە.
چول-بەیبان، تاغ وا تىگرلادان اوتوب،
ایلیپ بارار آزادلقنى یوقسول ئەلگە»

* *

«جور!... ئىكىلەن منگىشەيلى ارغىماققا،
ئویغورستان كون چىقشدا، تاغ كەينیدە،
دوشمەنلەدن یوقسول ئەلنى قونقازماسدن،
جان بىرمەيلى، تەن كریمسون قارا يەرگە.»

* *

سەبەر قلدی ئویغور قزى بلەن اوغلى،
شەرققە قاراب، آتنى قويوب، چاك توزاندى،
«ئویغورستان ئیلم!...» دیدى اوقدەك كەندە
دەريا بویلاب، چاپقان ئاتنۇك ئزى قالدى.

* *

حەبیب زاكىر اوغلى

ياش شائىرلىرىمىز.

بىزنىڭ خەلق ئەدەبىياتىمىز — خوسوسىيە ناخشى — ۋە شىئىرلىرىمىزدىكى ئاستىن شىئىرىيەت، اوماق، اورنلق موبالىغە، بونىڭ اوستىگە نەپاسەت-چىرايلىق تىزىلىش، واختىدا بىزنىڭ شائىر ۋە ئەدىبلىرىمىز بولوب اوزغانلىغىنى كوسىتەتتى. چونكى: خەلق ئەدەبىياتىنى كىل قىغۇچى ئەدەبى نەرسەلەرنىڭ ھەممەسى قانداق بوسا ھەم بورونغى چاغدا خەلق سىدىن ئىلغىنىپ چىققان ئستعداللىق شائىر ۋە ئەدىبلارنىڭ ئەسەرلىرى ايكەنلىكى دە يوقدور. بىراق زاماننىڭ اوزوشى بىلەن، مىللى ئەدىبلىرىمىزنىڭ ااتلىرى اۇنتۇلغان. ھەي: باشدا مونداق ئەدەبى نەرسەلەر كىتاپقا پۇتۇلمەسدىن اىغزىدىن اىغزىگە يوتكىلىپ ايدىغان بوغان. شۇنىڭچۇن مۇنداق ئەدەبى نەرسەلەردىن پەۋقەلئادە ژۇقۇملق ھەم مىللى يوغىنى خەلقنىڭ كۇڭۇللىرىگە كرىپ اورنىشىپ قىلىشى بەلگىلىك. تەبىئىي قۇچىنىڭ ايتى اۇنتۇلغۇسى. مانا شونداق كۈندىن قاغان ئەدەبىيات پارچەلىرىنىڭ مىسىنىڭ خەلق ئەدەبىياتى ائالمىغىنىڭ سەۋەبىدە شو. ئەمەس، خەلق ئەدەبىياتى ك، كونكو خەلق تەرەپىدىن ئەيتىلغان دىگەن سوز دوگول. پەرز ئەتدۇك شونداق بون، خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ھەر بىر پاچىسى يالغىز، يالغىز كىشىلەر تەرەپىدىن چىقىرىلغان بوسون؛ آنداق بوغاندا اويغورلا كونكو (عمومىيەتلە) ناخشى چىقىرىشقا موستەئىد قى بوب چىقىدو. بىز ئەمدى آنداقلار كۈرەڭلەپ ژۇقۇلاپ كەتمەسدىن بالدورقى زىمىنى قەبول قىلىپ تۇرىلى. بونى ئىسبات قىلىشىمىز ھەم اوكاي. نىمىشكە دىسىڭىز، ما مىسال كۈسەتكىدەك كىشىلىرىمىز با. كۈندىن باشلىساق: «قۇداتقۇ بىلك» بونۇڭ كىسى يوسوپ خاسى ھاجىپ، «چىستاننى اىلى بەگ ۋە ئىننىڭ حىكايەسى» ئوخشاش ئىدىن مىڭ ئۆيل بالدو اوتكەن ئەدىب ۋە ئەسەرلىرىمىز با. تەبىئىي بو چاغلا اۇيغۇر ئەبىياتىنىڭ يالقنجاپ تۇرغان گزى... اوترىدا يەنى سوسلاپ قاغان چاغلادا قاشقار شەھەردىن سولتان سەئىد اوغشىغان شائىرلارما چىققان، كىنكى زامانلاغا كەسەك، اوزىمىزنىڭ مىللى ئەدىبىمىز نازىم موللا بىلالنى كورىمىز. دىمەك بۇرونغى چاغدا كونا زامانلادا كىما ئىچىزدىن ھەم ئەدىب ۋە شائىرلا چىقىپ تۇغان ايكەن. خوسوسەن بو كىنكى مىللى اوز ارمىزدا شونداق مىللى شائىر ۋە ئەدىبلارنى كۈرۈشكە تاگىسىق بوغان ايدوك. كىنكى: يىرم ئەسردىن بۇنى بىزدىن قەلەم تۇتۇپ بىر ئەدەبى نەرسە يازغان ئەدىب كە ژۇقۇملق ناخشى چىقاغان بىر شائىر بومىدى...

ماشداق بىزنىڭ ئەدەبى ئستعدادىمىز يىرم ئەس چاغلىق «دەم» آغاندىن كىيىن يەنە زىنىڭ يوروق يۇزىنى كوسىتىشكە باشلىدى، يەنى: «ياش ژۇرۇگىم» ۋە «ئىچلماس كۈڭلەم» شىئىرلىرىنى چىقاغان ياش شائىرىمىز ئەبدىلخەي موھەممەدى جىلك بو ژۇقۇملق

شىئىرلىرى بىلە ئۆزىنىڭ شىئىر چىقىرىشىدا سىلىقى بالىغىنى كۆسەتتى. بۇ ياش قەلەم ئەدەبىي ئىستىداتىغا قارىغاندا ايلانغاندى شائىرلاردىن بولىدىغىنى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. مۇكا، «چاپ كەتمەيىڭنى تىنماي چاپ، با كۈچىڭنى آيىماي چاپ،

قەرەل واختىڭ يىتىپ قالدى، ئوڭغا سولغا قارىماي چاپ!» دېمەز...

ايكىنچى ئۇمۇتلىك ياش قەلەملەردىن بىرى، «ئۇيغۇرستان اولكىسى» شىئىرىنى يازغان ئابدوغوپور جىلىك. بۇ ياش پۇتۇكچىنىڭ دەسلەپكى پۇتمەلىرىغا قاراپ، ئادى پۇتۇك ھەم قوشاقچى بولىدىكە دېگەن ايدۇك. چۈنكى ئابدوغوپور جىلىكنىڭ شىئىرلىرى شىئىرىيەت يىقى ئاقىس، تىزلىش رەوىشى ھەم آنچه چىرايلىق ئەمەس، تولاراق اسلوب تەسۋىرى بوسىما كىشىنىڭ كۆز آلدىغا جانلىق سورەتلەرنى كەلتۈرۈش ئاجازىدۇ شۇنۇڭچۇن، بۇ ئوقاغى قەرەلگە كەلگەن ايدۇك. لېكىن كىيىنكى شىئىرلىرى بىزنى بالدۇر پىكىرىمىزدىن ياندۇدى. دېمەك بونىڭدىما، ئەدەبىي ئىستىدات با، قابىلىيەت كۈچلۈك. شۇنداق بولسا ھەم، بۇ ياش شائىرنىڭ «ئۇيغۇرستان اولكىسى» دېگەن شىئىرىدە بىر ئوخشاش ئوتۇشكە توغرى كېلىدۇ. بۇ شىئىرنى ئۇمۇمىيەت بىلە ئاغاندا توغرىلىقتىن بوشىدۇ لېكىن آيرىم آيرىم مىسرالارنى آساق ئانداق ئەمەس؛ ھەمدە پىكىر ۋە جىسباتلارنى قوزغۇتۇرۇش رەۋشىدە قاتتىق شىئىرىيەتكە مالىك دور. «ئۇيغۇرستان اولكىسى» شىئىرنىڭ توغرىلىقتىن خالى بولىشى، ياش قەلەمنىڭ ئۇيغۇرستان اولكىسىنى ھەقىقەت تونىمىغانلىقتىن كېلىدۇ ھەقىقەت تونىغاندا خېلى ئىقتىدارلىق بۇ شائىر قەلەمىنى شانلىق اولكەمىزنىڭ كۆكسىگە قادىماسىدى. درست، بىزدە ياخشىنى يامانلاپ ماختاش با، بىراق بۇ شىئىر ئانداق يىزىلغان ئەمەس، مۇتلەق سەت كۆستىلىدۇ. شۇنۇڭچۇن بۇ شىئىر ئوقۇغۇچىلاردا «ئۇيغۇرستان اولكىسى» ئامراقلىق توغرىدا ئورنىغا نەپرەت توغرىسى چوقۇم. شۇنۇڭ بىلەن بىر ھەم مىسرالار آرىسىدا بىر بىرسىگە باغلىنىش يوق.

تەكشۈرەش:

بوشىغىر ماشۇمىسراغلا بىلە باشلىنىدۇ: نېمە بۇ باغۇ بوستانمو، ۋە ياقىر چول بەياۋانمو؟

جىنى با آدامىزانمو ۋە يا جانىسز ياغاش نالاشمو؟

بىلەلمەي باش تامام قاتدى نەيە ئېلىغۇلۇكىدۇ آ...

نە مولىكى، نە مىراسى يوق نېمە مۇنچە قاقاسىدۇ

بىزچە: «نېمە بو...» دېگەن مىسراغدىن كىيىن «جىنى با...» مىسراغى زادى كېلىدۇ

ئەمەس ايدى. چۈنكى سۆز حايوانات توغرىسىدا ئەمەس، بەلكى بىر اولكە توغرىسىدا

بارىدۇ. شۇنۇڭچۇن بىرىنچى مىسراغدىن كىيىن 3-نچى مىسراغ يىزىلسا، مەنىسى

مىسراغلارنىڭ بىر-بىرسىگە باغلىنىشى جەھەتتىن راسا كېلىشەتتى. ھىلى 2-نچى مىسراغ

زادى كېرەكلىك يوق. ئۇندا توغرىلىق يوق، مەنىدا جەھەتتىن ھەم دورۇس ئەمەس.

دەۋامى:

نە بولسۇن كۈكلى مەيدان، پوراق سەپگۈچ گۈلستان،
نە آسمان بويلىغان تاغلا، نە روھلىق باغۇ بوستان،
نە جانلىق ساق ھاۋا بولسۇن، نە كۈن بىر نۇرلار سەپگۈچ،
نە ناز و خوش شامال چاقسۇن، نە ھەر خىل قۇشلىرى بولسۇن،
نە ئچكىلى سۈيى بولسۇن، نە تىرىلغۇغا لايىق جاي،
نە اوسسۇن دەل-دەرخلرى، نە جان جانواغا بولسۇن باي.

شائىر بو تەسىرلىك شىعرلىرى بىلە آستىن مەيوسىيەت ئچىك اوزىنىڭ شىعەرىگە
يان ئستعداد ۋە ئىقتىدارىنى اوچۇق كوستىدۇ. بىراق چڭلداپ تۇغان بو شىعەر يەنە
رىلىقدىن خالىدۇر. نىمىشكە دىيىڭىز، اۇيغورستان اولكىسى شائىر ئەسۋىر قىغاندەك
قاس» بىر اولكە ئەمەس، بىلەكسى: كوك دەپسەك، پوراق سەپگۈچ گۈلستان، آسمان
لىغان ئىگىز تاغلا، ساق ھاۋالىق-خۇش شاماللىق باغ بوستانلا، ھەر خىل قوش-
جانوالا، اۇنۇملىك تىرىلغۇ، ئىقن سۇلا ۋە ھەر تۈرلىك يەل-يىمىش-دەل-دەرخلە بىلە تولغان
بىر اولكەدۇر. اۇيغور باللىرىن ئەشتاتىپ تۇغان قوۋەتتا شو. شۇنۇڭچۇن:
يغورستان اولكىسى» بو تەرىقە يىزىلىش كىرەك ايدى:

نە بو باغى بوستانمو، ۋە يا لالە گۈلستانمو؟
تۈنالىماي كۈزلىم تالدى ۋەيا فردوسى-ئەدنانمو؟

چۈرەم ئەتراف: كۈكلى مەيدان پوراق سەپگۈچ گۈلستانلا،
ھەم آسمان بويلىغان تاغلا، ياشارمىش روھلى بوستانلا،
ئۇنۇم بەگۈچ تىرىلغۇلا، ئىقىپ تۇغان ايقىن سۇلا،
ئىسەر ئەتراف جەۋانبىدىن ئىلىق يىل-خۇش شامال حالا

..... كونا، ناخشىلىرىدە ھەم: «تاغمو تاغلادىن ئىگىز، آخىر بولاقنىڭ تاغلىرى،
پەسىگە قايىغىدۇ آسنىدا باغلىرى» دەيدۇ. دىمەك ناخشىلىرىمىزدا ھەم ئەپدوغوپورجىلىكنىڭ
قاس» دىگەن پىكىرىگە قوشۇلمايدۇ، بىلەكس تەبىئەتنىڭ ئەڭ كۈرۈملىك جايى قىلىپ
كوستىدۇ. ھەمدە تىيانشان، «سوزۈتمە» سىنىڭ خان تەڭرىدىن كىيىن ئەڭ ئىگىز نوقتەسى
غان، «آخىر بولاق» ۋە ئىنىڭ آسنىدىكى باغلىرىنى شۇنداق چىرايلىق تەبىئى رەۋشەك
ئەسۋىر قىلىدۇ.

يەنە شىعەرنىڭ دەۋامى:

نە اينسانىدا بولسۇن جان، نە حسيات، غوم جىگەرىدە،
نە اوملىك دائىما بولسۇن، نە اولكە آھى ژۇر-گىدە.
خەلىق رۇتلىرى دايم تەرەپپازلەمە شغولدىر،
غولى اۈلگە ئىلىش يوقدۇر، زالىم بايلاغا آھ... قۇلدۇر. — آخىرغىچە.

ما شو مىسراغلادىن كىيىن شائىرنىڭ قەلەمى بىر ئاز توغرى يول بىلە ماڭىدى.
بىزنىڭ دىققەتىمىزنى جەلپ ئەتكەن، «كەمبەغەللەر آوازى» نىڭ ۱۱ ساندىكى ئابدوغۇن
جىلىك نىڭ «سولون» ئىمزالىق «چال» شەرىدور. بۇ شەرىر ئابدو غوپور جىلىككە بۇ
ئومىدىمىزنى قۇۋەتلەپ، ئىنىك قەلەمىگە بوغان ئىشەنچىمىزنى ئارتىدۇ.
چال، شەرىدىن:

چال، بۇ مۇكسنىغان، غىرىبىسىغا كۆڭل كۆلگۈنچە چال،
ھەم بۇ نەملەشكەن ژورەككە لاولاب ئوت يانغۇنچە چال.
چال، پۇتۇن قاغۇۋە درىغەملە يوقاپ كەتكۈنچە چال.
روھلىنىپ ھەم جانلىنىپ ھىچىپ خۇش تال... ئاتقۇنچە چال.

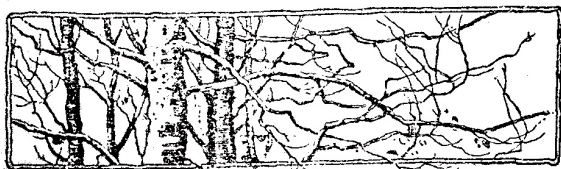
چال جىگەر، چال! قولك ئويناخلىتىپ ھامايلا چال.
چال! پۇتۇن قوشلا كىلىپ بىر-بىر سەلام بەگۈنچە چال.

«مانا بۇ ناخشىلا تاران كۆڭلىنىڭ نە چاغلىق شاعىرانە بىر كۆڭل ئىكەنلىكىگە
كورسەتسە، ئۇنىڭ بۇ ناخشىلىرىنى بۇلبۇلدەك سايراب بەگەن خوش ئۇنى تاران تەبىئە
دىكى نەغمە سازلىق-قۇۋەتنىڭ نە چاغلىق تۈبلىگى، تۈزلىكى، مۇڭلىغى، خوشلىغى
تەسىرلىكىنى كۈستىدۇ.

ما شو مۇناسىبەت بىلە «تاران» دوستومنىڭ ناخشىلىرىمىز توغرىسىدىكى يەنە
پىكرىنى يىزىپ ئوتتۇ: «ناخشى باشقا، ماقام باشقا نەرسەدور. ناخشى-بىلە ماقام
آيرىش لازىم. ناخشى-تاران روھىنىڭ شاعىرانە بىر جامالى بوسا، ماقام-بۇ شاعىرانە جامالنىڭ
ئونى-تەبىئىي نەيى ۋە مۇڭلۇق نەغمەسىدور» دەيدۇ.

سولون جىلىك نىڭ شۇنداق سولون-سولون ناخشىلارنى يىزىپ تۇرۇشى لازىم.
«كەمبەغەللەر آوازى» نىڭ ۱۲ ساندىكى «قزل دوڭ»، شەرىرنىڭ تەسۋىر
چىرايلىق، ئوماغى ئابدان ھەم تەبىئىي بۇنىڭ ئىگەسى ئابدولھىمىت جىلىك ئوموتلىك قەلەم
كورونىدۇ.

ئۇيغۇر بالىسى.

بر قارغو بالينڭ سوزى.

(فازاچە «قر بالاسى» دن)

آڭلايمەن:

«آجوننى تويغوزوب، غەرق قىلىپ گۈللەتكەن، جان-جانواغا اويون كۈلكە بېرىپ
رىنى تۈككەن كۈن-چرايلىق...» دەيدۇ.

«بېشىدا قار بىلەن مۇزدىن تاجى، ياپىنچىسى قالق-يامغولق بۇلۇت، سايىدىن شاقراق
ئىغان بۇلاق، يوتاسىنى يايلىغان مارال-يۇغلانغ چرايلىق...» دەيدۇ.

«اورمان ياغاچلىقدىن كۈلەڭگىسى، تاشدىن سىلنچىسى، بۇلۇتتىن شائىرى،
يېقىنلىق» نى ئىچىپ دەۋەرب شاقراقان-سۇدال* چرايلىق...» دەيدۇ.

«كۈن كەتكەندە، تۇن يەتكەندە: آسماندا ئەلەك-سەلەك، وال-وول قىلىپ يانغان
ورغۇن چراقلا با...»

موشو خىيالى چراق-اوتلا، كەشتە باسقان-آسمان چرايلىق...» دەيدۇ.
«چىتى، چىكى يوق... تېچ ياتسا ئەينەك، دولقون سوقسا: اويان-بويان آغساب
ئۇغان، دولقونى كىمىلەنى تەرەتكەن تېگىز چرايلىق...» دەيدۇ.

«تېگىزدە آق داكا ياغلغىنى ياپىنىپ، بر بىرسىگە قارشى ژۇگۇرۇشۇپ سزىپ
ئۈگەن-كىمىلەنى چرايلىق...» دەيدۇ.

«كۈندۈز سوققان شامال بېسىلىپ كەچ كرگەندە، كۈلەنگىسى قىچىپ، تاغ ئېشىپ
يوق بوغاندا، كۈن چقىشىدىن سۇزۇلۇپ يوروقنى قوغلاپ تۇن باسقاندا، كۈن پېتىدا
بۇلۇتنى كويدورۇپ، اۈپكىدەك قزائىپ، بۇلت آرىسىدىن ماراب قاراب، بۇلۇتلان
ايسىلىپ اۈلتۈرۈپ باغان-كۈننىڭ پېتىشى چرايلىق...» دەيدۇ.

«تاك يوروغاندا تال چىويقدەك تولغونۇپ اۈيدىن چققان، يوتىدىن قاچقان تۈلكىدەك
پېنىپ، ژۈرەكنى دۈپۈلەيتىپ كۈزلىرىنى اۈيناتقان-قز چرايلىق...» دەيدۇ.

«بوشۈكدىكى تەلپىنگەن بالىسىنى سۈيگەندە-جۇگان چرايلىق...» دەيدۇ.
مەن: چرايلىق كۈننى، تاغنى، سۇداننى، تېگىزنى، تۇننى، كۈننىڭ پائىشىنى، قزنى،
جۇگاننى-كۈرەلمىگەنمگە آرمان قمايە، كۈيۈنمەيمە!...

ياق!... تەڭرىم ياق!...

بۇلۇننىڭ بىرىنچى تەلپىمەيمە!...

آماننى بىر كۈرسەيمىد!...

آمان... دىرىغ!...

«تەڭرى قولى»

(*)-سۇدال-فازاچە اوزەن.

وہ سال... (ئوتكەن ئىلادىن)

آيدىن بىر آخىشام ايدى. آچوننى ايلاهى بىر سىكونت قاپلىغان، جىم بولۇپ قالىپتۇن ھەيات تىنغان... جەبىر شىپىر، جەبىر تىويىش يوق... ايلاهى بوغان، بو تىنكە بۇزماس ئۇچۇن شامالما توختىغان ايدى... يالغىز كوك يۇزىنى بىزىگە وە يۇلدوزلا، موڭسىز كورنىگەن يەر يۇزىگە اوماقلىق بىلە نۇرن سىيىپ تۇراند گويا، يەر شارىدە يالغىز مەنىگىنە موڭلىق ايدىم... كوكدن اينىگەن سىرلىق نۇر، گوداڭىدا قاغان، ماڭا يتىمىگەندەك كورنەتدى... مەن تۇتقۇن كىيىكدەك آينىڭ نۇر يۇزىگە بىقىپ، اوزمنىڭ موڭىنى آڭسا، كوستىشىگە تىرىشپ موڭىپ تۇراندىم... نەھايەت بو نۇردىن ئىلھام آغاندەك بولدىم... موقاتلىشىپ كەتكەن فىكىر، تىلىپ قۇۋەتتى خىيالىم، بىر نەرسىدىن تۇيۇق آغان ئوخشاش. ئومونىپ چەكسىز بوغان بو بوشلۇق سەيران قىلىپ، «بەخ» يۇلدوزم ئومونچىق كوزگە غىلپال چىلىنىش ايلە يەنە دەستەك موڭنىڭ دەۋرەپ باسقان چىغىدا، جىننىڭ جانانىسى بوغان، او...، ھەياتم-سىرداش جانا كىچىلەپ يۇلدوز ساناب، بامو، ئاشىقنىڭ پايدىسى؟ كىچى بوسا اۇيقو يوق، كۈندىزى، ياننىڭ قاينىسى.

سويوملىگىم، آمرىغم! سەن، بو مۇڭلىق كوزلىرىڭ بىلە بو، موڭسىز آسماندىن ئىستەيسە؟... سەن، مونچە زاتەلمۇرىشىڭ بىلە كەلگە ياقىرىپ، كەلەدە يىقىلاشماق بولىسىنى، بو پانىلىقنىڭ آينەسى بوغان آي، يۇلدوزلاغا تەلمۇتىپ، ئەشتاتىپ تۇغان قۇنىمە؟... تەلمۇمە، اولاغ... باق، ماڭا!... بىلىسەڭ، سىنىڭ ئۇچۇن ماشو، «سىن»دىن آيى ماشو، ۋەھوددىن اوشوق، كۇمۇندىرگىچ يوق!... تاشلا، يوق، با خىياللانى ئىسپىڭىڭ چولپاننىڭ نۇزۇگىم توغروسىدا ئەيتقىنى.

او ھىلى، «باقى» ئۇچۇن كوك يۇزىگە ئىستەيدۇ يول، كوككە آشقانلا تىلەمس، آندىما يوقدر وۇسول.

لەيكن... قاتوما بېشىڭنى، بوگون مەن سىنىڭ بىلە بىللە دىدى... آە، وۇسلە مانا، شو دىقىقە كويومچانم بىلە وە سال دىقىقەسى ايدى... شو دىقىقە سەئادەت ئىچىلغان، موڭىش، ئىتتىزار پەردىلىرى كوتىرىلگەن روشەنلىك دىقىقە ايدى... آمرافلىقنىڭ ئېتىلا دەرجەسىگە آشقان دىقىقەسى ايدى... شو دىقىقە مەسئۇدىيەت بىلەن باشلاپقى ھەم آداقلى دىقىقەسى ايدى... آە، قاين، او، بىر دىقىقەلى يىغىنىلار بۇتۇن بالىنى، سورەنىدە قالدوغان، سومبالىق «سىن!...» نەگە كەتتى؟ ياسانچىق ئەمەل وە غايەلەر!...

بەريە پۇندى!... بەريە ئۇچدى!... يالغز خىيالدا، او، اوماقلق-آمرىغم نك «سپنى»
وز آلدىدا «توكا» سى... مونگولك بەخسزلك!...

مېنى، يالغز مېنى!... مەيوسىيەت تېڭىزىگە چوكرۇب، چوڭقور تەسپىرى تېڭىدە
بىر بوغان ھەيات پاچىئەسى، ۋاقىئەنك شامىدلىرى بوغان آى ۋە يۇلدوزلاغا زادى
تەنلىق قىلدى... اول، گوبيا بوھالدىن بى خەۋەردەك تېخى چە خوشاللىق بىلە يالقنچاب تورودو...
يېڭەن، بېلىدو؟ مونداق نەچچەن ۋاقىئەنك شامىدى بوغاندو!... بەلكم، ھەر دىققە، ھەر
نۇراندە بىسە دە مونگەك نەچچەن ھەيات پاچىئەسىنى كوروب اوتكوزىدىغاندو!...

— بەقەت مونتەسەللى مەن.

— نېچون؟ — آچون اوچون!...

— كىم بېلىدو. بىرچاقدا آمرىغم توكاسى اوسنىدە گوللە اوسوب
گۇلستانغا آيلىنا. اوچاغدا جانلاريمز باشقا قىلىپقا كىرىپ يەنە بو گۇلستانلىقدا
ھولان ئىتەر...

اۇيغور بالىسى

❖

يېڭى ئوچاق ...

...بۇگون قاچىلە تەن شەن ئىتگىگە ئىرگەنلەر ئىدى. ئۇيغۇرستان ژوتىنك كورەكلك
لىسلىگىسى بوغان شانلىق خان تەڭرىنك كوككە تاقاشقان چوقوسى سۇرلك كورنىشى بىلەن
قۇرۇنوبەگەن «مەنزىلەنك يۇرۇقلۇقى دىن بېشارەت بەمەكە ئىدى. بىراق يۇرۇقلۇققا غالىب كەگەن
آبدراڭغولۇق، سالویراب تۇغان شوم گۇگۇم، بېشارەتچى خان تەڭرى چوقوسىنى قارا پەردىسى
سەھنە چۈنكەب، قاچىلەنى يول ئارادىرشنك پېوندە ئىدى. يول خەتەر... يول، زولمەت
ئىگىلى ئارقىلىق ئوتكۇسى: زولمەت جاڭگىلىدا قاچىلەنى پايلاب تۇغان ئىشت-قۇش،
پىرتىچ جانوالانك ھەدە ھېسابى يوق... يولغا كىرىش بىلەن مۈتلەق ۋەھشى جانوالاغا
چىرىش قاچىلەنك بەمتىك بولۇشى شەكسز ئىدى. ئەسەرلەدىن بۇزى ئىنسان ئايان
تەسەبىغان زولمەت جاڭگىلى ئارقىلىق ئۇيغور ژوتىغە يول سىلىشقا چىققان بۇ برنچى
پىلە. برنچى يولچىلا ئىدى...

شۇنۇچون قاچىلەگە يول مەچچول... يول ئوزۇق-زادراھىلە توغرىسىدا ھەم وايم بارىدى.
ئانا، شۇ ياقلىرىنى ئويلاپ قاچىلە يورۇق كۈننى كۈتمەك بولىدۇ. بىراق، تەلۋە، توسون
كەچكە قاغان قاراڭغۇدىن قوقمايدۇ، ئوچاق قۇرغان دەرەگىدىن «دەب ئونچىمەسدىن
ورشىنى ئىلگەرى سۈرەتدى... قاچىلە ئەكسرىيەت بىلەن مۇنداق «ئوتاق» تۈزەب، «ئوچاق»،
تۇرماق بولىدۇ...

ئوچاقچى ئوغوز: ئوچاق قۇردى، ئوچاققا كىمى ئوتون كەلتۈردى، كىمى ياغ قۇيۇپ «قوتلۇق» چاقماق چىقىپ ئوت تۇتاشتۇردى، ئوچاق لاۋلاپ يىنىشقا باشلىدى...
ئوچاقچىلا: ئوچاقنىڭ يورۇغى بىلە ئازادلىق بەلگىسى بوغان خان تەڭرى چوقۇم ئايدىنلانماق، بۇنۇڭدىن ئاكىسى ئتكەن نوربىلەن ئۇيغۇرستاننى يورۇتماق ئىدى...
خان تەڭرى، چور يىدە دەھشەتلىك قارا بوران، قالتىس شاۋرغان يىڭى ئوچاققا قاراپ ئەزىپا سوليتىلە گۇگراپ، قۇتۇرماق دە ئىككىنى ئوچاقچىلارغا ئاڭلىنىپ تۇراتتى. ئەزرائىل ئۇلا بىلەن بىللە ئىدى... قارا بوران، قالتىس شاۋرغاننىڭ ئېلغارى سوغ-زەمەر پۇتۇن كائىناتنى توكىدىرىش بىلەن تەھدىد ئەتمەكتە ئىدى...

ئوچاقچىلا: كەگۈسىنىڭ قورقۇنچ، دەھشەتلىك بولغانلىقى ئۇچۇن وايمىلەن دىرىلدەپ ئىز تىراپ چەكمەكتە ئىدى... قالتىس بوران ئاڭتارنىپ، ئوچورلىدىغان بىر ئوچاق، ھېچ قىلىدىغان بىر جان ئىستەمەكتە ئىدى... قاپىلەن ئىرانى ئەمەس، بىر سەينالدا ئىلتىلىدىغان بىر ئوچاق، پىلىدىغان بىر چىراق كۈزگە چىلىناتتى. قالتىس بوران، ئەيمەندۈگۈچ شاۋرە بوڭا قارشى قۇتۇرماقتە...

لەيكن، بۇغىرىپ ئوچاق ئەھلىدىن بىر قىسمى بوڭا قارشى ئاماللانماق قىلىپ، ئادەتتە ئوتون، ئاداققى يالغىزلىقنى قۇيۇپ بوسىما، آنا اوچاقى، ئانا چىراغىنى اوچۇمەسدىن، زون توننى ئوتكىزىش... تاڭغا ئىنتىزار ئىدى. قىزىلا بوسا تەغدىرگە تەن بىر ئەزرائىلگە جىنن تەسلىم قىلىشنىڭ ھازىرلىغىنى كۈرەتتى. بولاننىڭ ئارىسىدىكى ئالامەت جان ئاچچىدىن نەزى جالاننىڭ ئىگىرىشلىرى يىڭى ئوچاققا ئاڭلانماقتە ئىدى... يىڭى ئوچاق ئۇيغۇرستان ئىشىك تۈۋىدە قۇرۇلغىنى مۇندىن مەلۇم ئىدى... ئوچاقچىلا، ئوچاق قانچە لاۋلىتىپ، «ئۇيغۇرستان» ھاۋاسىدا بىر ئۈزگەرىش ياساشقا ئىجتىھاد قىلىپ، كەڭ قەدرلىك كەڭ ئۇيغۇرستاندا ھۆكۈم پەرمانلىق قىلماقتان قارا بوران ھەم شاۋرغان سوۋىتقان ھاۋاسىنى ئىلىپ تاش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بۇنۇڭچۈن تەبىئەت كۈچى لازىم ئىدى دىمەك بولما توت كۈز بىلەن تاڭغا مونتەزىر بولۇپ قاراپ تۇرغان يىڭى ئوچاقنىڭ لاۋلاپ تۇغان يالقىنى، ئوچۇشكە يېقىنلاشقان ئوچاق ئەھلى-ئەر-ئايىلەسىگە كۆرىنىش بىلەن ياش اۋسەم ئۇيغۇرلاردىن بىر نەچچەسى يولنىڭ خەنەرلىغىدىن وايمىز لاۋلىغان ئوچاققا قاراپ يولغا چىقىدىلەر... بو ياش باتۇرلارنىڭ قەھرىمىسى ۋەھشى جانۋالارغا ئوچراپ پىچىلاندى. قانچىسى يول ئىزىپ يولنىڭ باشلىنىپ ئاپامى خاراب بولدى. قانچىسى تەبىئەت قەھرىگە يولقوب شاۋرغان ئاسنىدا ئىدى. نىھايەت ئەڭ كەنجە ئوغۇز نەسلى ئوچاققا ئېرىشىدى، بۇ ئوچاقچىلا بىلەن ئوغۇز ئوچانغىنى قالايدۇ!...

مۇز ئۇششاقلىرى بوسا، ئوچاق ئىستەب كەتكەن آكالىرىنىڭ يولىغا مۇنەزىر!...
 قوسلا مۇز قاراڭغۇلۇق، بوران، شاورغانغا قارشى، ئوچاقلىرىنى ئوچۇمەسىدىن ئېلىتلىدى...
 كېلىدۇ... براق قاراڭغۇلۇق، قارا بوران، شاورغان، بۇ، بوزەكلەنى كوز ئاچۇ...
 سىدىن، اوچاقلىرىنى بىر ئاندا ئوچۇروب، مۇنگولك حوكوم پەرمانلىق قىلىشنىڭ پېۋىندە!...
 قاراڭغۇ، تاڭما يىقىلاشدى، بۇسى تورلك ئەلامەتلەدىن بەلگىلىك... ئەمدى ئوچاقچىلا...
 قەتئىي دېگىلىك ھەرگەتدە بولۇشى لازىم... قاپىلە يولغا چىقىپ، ئوچاقنى اويغۇرستاننىڭ
 مەزمەنەوزىدە قۇرۇش كىرەك!...

پاتقىنا ئىنسانىيەت ئاچونىنى يورۇتقۇچى كۈننىڭ ئايغاقچىسى «ئال»، سېزىلسا
 يىرىلدىكە. نىھايەت ئۇيغۇر ئاچونىنى قاپلاپ تۇغان قاراڭغۇلۇق-زىمەت زاپىل بولۇپ، قاتس
 ى، ھىوران ھەم شاورغان پەسلىسە كىرەك. كوزدىن ئوچقان خان تەڭرى چوقۇسى پۈتۈن
 تىلدىن ئولتۇرۇپ كۆرسە كىرەك. لەيكن!... ھەيپات!...

«ئۇيغۇر بالىسى»

ازماق بلەن ئامراق

بىر اوماق غولجا شەرىدە بىر تاراننىڭ سۇيۇملۇق قىزى ئىدى. اونىڭ ازيغور قىزلىرىدىلا
 تالايلىدىغان بوغداي ئوڭلۇك تالون يۈزى، بارگى قىياقدەك قىچاق قىشى، ئانار رەڭلىك
 زىل مەڭزى، يۈز ئۈستىدىكى ياراشلىق مىڭى، مۇلتەزەب توغان بوتۇ كۈزى. ئال چىويقدەك
 پىيا بويى، سۇنبول ياڭلاق بۇدرە چىچى، پەرى سۈپەت سۇلدەك سىنى، ئۈزىگە ئاتقۇچ
 ازوكانە جىلۋەك قىلغى ۋە سىلىق سۈزى بىلەن ئامراقنى ئۈزىگە قارىتىپ تېۋىندۇغان ھەم
 كۆيۈرۈپ قاش ئېتىپ، كرىك قىقىشى بىلەن كۈۈمسىرەپ قارىشى ئامراقنى مەپتۇن
 كەتكەن ئىدى.

تەبىئەتنىڭ جامالى دېگىدەك بوچرايلىقنىڭ ئالدىدا، ئامراق ئۆزىنى پېچىن سىز كۆرەتتى.
 شۇنىڭ ئۈچۈن ھەر ۋاقتا، اوماقنىڭ يولىدا ئۆزىنى پىدا ئېتىشكە ھازىراغىنى بىلدىشكە
 كۆپ تەشنا ئىدى. لەيكن، اوچراشقاندا اوماقنىڭ سۈرى (مەھابەتى) بو تەشنىلىق
 خىلەكلەنى بىلدىشكە مانىع بولاتتى: شۇنداق بولسۇنما، كۆپ اوچراششالارنىڭ بىرىدە ئامراق
 كۆڭلىدىكى تەلەك ۋە مەخسەتلىرىنى ئۇشبو ئاششىلا بىلەن بىلدىشكە موۋاپىق بولدى:

تاغدىكى بەرگى قىياقدەك،

قاشلاردىن ئورگىلەي.

تەمۈرۈپ تورغان كىيىدەك،

كۆزلىرىدىن ئورگىلەي.

دېرىم ئايدەك يۇزۇڭگە،

زەپتىنە خالڭ بولاي.

كىچە يانڭدا يېتىپ،

كۈندۈز خىرىدارڭ بولاي.

ئىشقى ۋا مۇھەببەت اوتى بىلەن يانغان ئامراق، اوماقنىڭ ئىلتىپاتىغە يەتسەم
ھەر بېقىشىدىن اومونوب، ئاڭغا يېقىنلىشىشقا تەلپۈنگەن سىرى، چرايىغە مەغرور بول
اوماق دالچىماقدا ئىدى. بو ھال، ئامراقنىڭ ئەندەكەب توغاب كۈڭلىدە: اوماغىغە قوشو
ئامراق، ئەلۈك بېقىشىغا يەتسەم دېگەن كۇمۇنۇشلارنى يوقوتوب، ئەنسىرمەش اورۇغ
چامچاقدا ئىدى.

مانا، شو ھالنىڭ پەنا تەئسىرى، كۇڭۈلدىكى نەگەدور، ئالدراتقان چوڭقور ئويغۇ
پىكر خىيالىنى، ھىچ ياققا بولجوتماي اوماق ئۈزىگە ھايداش بىلەن گۈلشەن باققا كر
گۈلشەن باغنىڭ توموز بېشىدىكى لەتاپەتلىك كۇرنۇشى بىلەن رونەق جامالى ئۆسە
تەبىئەتنىڭ بارلىق جامالىنى ئۈزىدە ئىنتىكاس ئىتقىدەك دەرىجەدە چرايلىق اوماقنىڭ
باغدا لەپ ئېتىپ تولون ئايدەك كۇرنۇشى، ئامراقنى ھەدىگەندە مەھسور (فايغولار
قەلب قويدى.

ئامراق ناخشىغا باشلاپ:

سىرىق سەبە تولىن ئايدەك،

يۇزۇڭگە نور ياراشىدور.

سىنىڭ اوتوك، پراقىڭدا،

بورەككە اوت توتاشىدور.

— دەپ اوماقنىڭ ئايدەك يۇزىگە، سىرىق سەبە گۈلىنىڭ نورەك ياراشقىنىنى ماختىغان
كەين، يۈرەككە، ئىشقى اوتى توتوشوب، پراق دەردى بىلەن كۇيۇپ يانغىنى
ئزھار قىلور.

او، يېشىل خەتەدەك يەر، ھەپەرەك ئۇڭلۇك رەڭمارەك گۈللە، گويا، بو اوماق
ئالدىدا ھىچ نىمە دەك كۈرۈندى. قىز گۈل شاخىغا قونوب ئاخشامدىن بېرى مۇتوب
مەئشوقسىنىڭ مەھەببەت (ماختىشىدىن) بوشامىغان بولبوللا، بو گۈللە ئىچىدە
پەيدا بوغان اوماقنىڭ ھۇسنىگە ئامراقلىنىپ (ئامراقلىغى كېلىپ) يېڭى دەرد ۋا
روح بىلەن سايرىش توراتىدى. كۇڭلەكە ئەگىزۈگەن كەينىنە كە سولونقاب، ئالدى
مىياو (گىزەك) بىلەن ئۇتۇپ توماقدا ئىدى. بو كۇرنۇش ئامراقنىڭ كۈڭلىدە
موزىكانچى جانوالرى بىلەن كۇنلۇشۇش ئويغوسىنى توغدودى. واشوندىن ماڭا
جانلىق گۈل قىشىغا يېقىنلاشدى، ھە دېگەندە سۇر بېسىپ، ئوختاب تودى. بىر
كەين، مۇڭلۇق ئاواز بىلەن موزىكا اويناشقا قوشولدى: مانا ئەمدى،

سازلىرى نەشكەش قىلىپ چىلىشماقتا، گويى، گۈللە بولغا تەئزىم يۈزىدىن ئىگىلىپ،
 بۇكلۇپ خوش بويى بىلەن موزىكا ئىچىلارنىڭ دىماغلىرىنى مۇئەتتەر (خوش بويلىق)
 ئالدى. لېكىن، اوماقتا ھەرگەت يوق ئىدى.

بو ھالدىن ئامراق تەئسىرلىنىپ، غويورائە سۇپەت بىلەن اوماقتا خىتابەن:

تال مەجرىن شاخ ئىگىلىدى،

يار ئىگىلىمەيسەن ماڭا.

يا، كىلىپ ئالغىل بو جاننى،

يا، كۈكۈل بەرگىل ماڭا.

يەنى: ئېشىق وا مۇھەببەت ھۈرمەتلىگە گۈللە پوتاقلا ئىگىلىدى. سەنلا ئىگىلىمەيسەن؟

يەنى، سەن ئىگىل! يا، كىلىپ جىنىمنى ئال!...

ھەم: سەن چىمەننىڭ گۈلى بولساڭ،

مەن چىمەننىڭ بولبولى.

سەن چىرايىغا ئېشىنەنەڭ،

مەن خۇدايىمنىڭ قولى-(دىدى).

نەھايەت، ئامراقنىڭ كۈكۈل ئاغرىقى ئارىلاش، قايغۇسى قېتىش مۈڭلۈق ناخشىلىرى

اوماقتا تەئسىر قىلىپ، بونى ئىرتىدى. ھەم كۈڭلىدە ئامراقلىق ھىسسى (تويغۇسى)

قۇرغۇلۇپ، مۇھەببەت يالقۇنى ھىسسىياتلىرىنى قاينىتىپ-جوش اورغۇرۇپ ئامرىغىم دىگۈزدى.

شۇل دەقىقە (مۇنوت)دىن كېيىن، ئامراقنىڭ سەئادەتلىك دەۋرى باشلانور. كۈنلە،

بايلا، ئايلا ئۆتۈدۇ. نەھايەت اوماق ما ئۆسۈپ، بويىغا يېتىدۇ. بورونقىدەك كۈچىلدا

ئامرىغى بىلەن اوينوشۇپ، كۈلۈشۈپ ژۇرۇشىدىن توختايدۇ. ئامراق ئۇچۇن، «كەم نەما» وا

كەم دىدار» بولادۇ. ئانىسى اوماقنى قورغاب، ئىشكىدىن قارىسا قاغايدۇ.

ئامراق ناخشىغا باشلاپ:

يار ئىشكىدە ئىل بار،

ئىمەنىپ ئۆتەلمەيمەن.

يارم تولغۇنۇپ قويساڭ،

ئايلىنىپ كېتەلمەيمەن.

دەم غەنىمەتدۇر بۈكۈن،

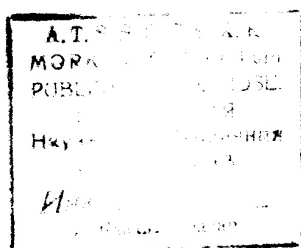
دىدار غەنىمەتدۇر بۈكۈن،

كىيلىك اوينايلى يارم،

خوشدا ھەلاۋەتدۇر بۈكۈن.

كادىياڭ كەلدى ئىشكىدە،

كەڭلى ئىمەنىدۇر.

قولى باغلاقتا تورروب،

كۈزلى تەلمۈرەدور.

—دەب موڭ وا زارىنى ئزھار قلور.

بونى ئاڭلىغان اوماق، ئوى ئچىدە تورروب:

كۈرگەلى كەلدگمو يار؟

كۈيدورگەلى كەلدگمو يار؟

كۈيۈب ئۈچكەن اوتىنى،

ياندورغىلى كەلدگمو يار؟

—دەب اوتلوق سوئالنى ئىراد ئىتەر. اوماقنىڭ «كۈيۈب ئۈچكەن» دىگەن سۆزى ئام ئىغر كىلور.

شوندىن كىين بوڭا قارشى:

قايدىن ئچدىم خام بوزاڭنى توتدى كۈكسومنى—(دىدى)

(پىشمىگەن ئىشقىدىن كىنايە)

كىين: زولوم بىلەن ئايرىب ئەتدى، بوتا كۈزومنى...

زولوم بىلەن ئايرىغانلا ئايرىلىپ قالسون،

ئارپا بوغداى سامانىدەك سورلۇپ قالسون.

—دەب ئايروغوچىلانى قاغىدى.

اوماق:

ئارپا بوغداى سامانىنى سەلىكن ئايرىدو،

اوماق بىلەن ئامراغىنى ئۇلۇم ئايرىدو.

—دەب ئامراق كوڭۇللەنى ئايرىشقا ئۇلۇمدىن باشقا ھىچ كىمنىڭ كۈچى يەتمەسلىگىن بەيان ئەتتى.

1881 نچى ژىلى سوڭ باھار ئىدى. نە دندور؟ تاران دونىياسى چاپقىلىپ

بوزولغاندا ۋە اىلى كەتكەندە ھەم، كۈرۈنمىگەن ئىغىرلىق، پىرىشان بر ھال، قالايمى

باشلىنىور. تاران خەلقى ھەر مەھەللەدە چوغ، چوغ توپلانغان. ھەر تەرەپىدىن قالا

دىگەن ئامىرانە ئۇنلە چقب، ھاۋا يۈزىدە مەھابەتلىك رەۋشە چاڭلا پەيدا بولور

بو ئۇننى پۇتۇن تاران دونىياسى ئاڭلار. كۈب ئۈنمەسدىن، تارانچىلانىڭ نو

توققان، ئوسكەن يەرلىرىنى تاشلاپ يەتتە سوغا كۈچەر.

اوماق كىتەر، ئامراق قالور. بو پىراق اوتىدا گۈر، گۈر يانغان اوماق:

قەيەدە سەن، ئامرىغم؟!دەب ئامرىغى بىلەن خوشلاشماق ئۇچۇن، اونى سە

بر ھالدا ئزلەب ژۇگەندە «كۈڭۈلدىن كۈڭۈلگە يول» ماقالى بويونچە، ئامى

ئالدىغا ئۇشبو ناخشىنى ئەيتىپ چقىدو:

سەن قايىقدىن كېلىسەن؟
چرايلىغىم كۆزى خومار.
ساڭا تىلىم تەگمۇسون،
بوينۇڭغا ئاسقىل تىل تومار.

دەپ ئاشىقانه سوئال بېرەر.
لوماق:

مەن كىتەر بولدوم يارم،
ئەرزىم بەيان ئەيلەپ كېتەي.
مەريبانم قالدى دەپ،
چۈللەدە قان ئېغلاپ كېتەي.
دەپ خوشلاشماق ئۈچۈن تەئەسسۇپانە ئەرزى ئېتەر.

ئامراق:

كىتەرمەن دەپ مېنىڭ ئەقلىم ئالورسەن،
بو جانىمغە مېنىڭ اوتلەر سالورسەن،
مېنى قان ئېغلاپ قايان كېتەرسەن،
لوماق سېنى بىر ئاللاغا تاپشوردوم،
سېنى مەن كۆرمىسەم نىچوك چدارمەن،
سېنىڭ سىز ايليغا قانداق تۈزەرمەن،
ئاتانالۇق بەمىسە ھالىم خارابىدور،
بەختىم قارا بولماسا لوماق كېتەمدور—(دىدى).

كۈن ئۆتەر ئۆتمەس، ئامراق سۇيۇملۇكىنى سېغىنار.
شونىڭ بىلەن:

بۈگۈن ئالتە تاڭلا يەتتە،
مەريبان يار كەتكىلى،
باققا كرسەم ئىزى بار،
ئاغلاغا چقسام شامىلى،
ئاقو ئايدىن كىچەل،
ئاپپاق ئايدىن كىچەل،
گۈل بىلەن رەيىيان پورايدو،
يار ماڭغان كوچىلا.

دەپ ئاھ، پوغان چېكىپ مۇڭلۇنور، «اۋ» ئىدى، «بۈيۈ» مۇنداق كۆيەر.

ئامراق:

قزل گۈل توويدە سىڭچاي،
ئىچىپ خومار بولدوم مەن.
ئايرىلىپ كىتەر يارغا،
يۇروب دىوانە بولدوم مەن.

— دەپ ئامراقلىققا قايسى يېرىدە موبتەلا بوغانلىغىنى خاتىرىگە كەلتۈرۈر.
اوماق بوسا، ئامراقنىڭ كەينىدىن كېلىشىنى ئومىدلىنەر، شونوڭ ئۈچۈن،
يولىغا قاراپ تۇت كۆز بىلەن مونتهزىر بولور، لەيكن كەمەس.
شوندىن كېيىن قولىغا دوتا ئېلىپ:

ئەجايىپ كەلمىدىڭ يارم،
يولوڭغا بارغىدەك بولدوم.
قولۇمغا قوش پىچاق ئالپ،
يۈرەكنى يارغىدەك بولدوم.

— دېگەن ناخشىنى ئەيتار.

كۈنلە، ئايلا، ئېلىلا ئۆتەر، روھانى ئوت يالقونلىنىپ ئامراقنى كۆيدۈرۈشە
ئىتەر. نەھايەت، ئامراق تاغ ئېشىپ، تاش بېسىپ، دەريا كېچىپ ئەل گىزەرلىككە
موڭلۇق سارىنى چېلىپ دەريادىن ئۆتەر. تارانچى دىيارىن (ئولكە) ئاڭتورۇپ
اوماغىدىن خەبەر تاپماس.

باغان يېرىدە غۇربەت چېكىپ:

مەن بو يەرگە كەلمەس ئىدىم،
يار كەلتۈردى مېنى،
اوتقا سالسا كۆيمەس ئىدىم،
يار كۆيدۈردى مېنى.

— دەپ بالى ئىغىرلىقنى يارى ئۈچۈن تاتقىنىنى ئىزھار قىلور.

ھەم: يوردوم ئالەمنى كەزدىم،

سوردوم بارچەدىن غەم بار،
غەمسىز كىشى ئالەم،

مەن بىلمەس نە ئادەم بار؟

— دەپ، مونداق غەم ئاستىدا يالغوز ئۆزىلا ئەمەس، بەلكى، بوڭا پۇتۇن دۇنيا
موشتەرەك ئىكەنلىكىنى ئەيتىپ ئۆز ئۆزىگە تەسەللى بېرەر.

بىر ئازدىن كېيىن ئامراق ساقسىزلانور، ئۆزىنىڭ ھەيات زېمىنىنىڭ ئۆزۈر
سىزەر، ھەيات واختىدا كۆڭەن ئىغىرلىق، مەشەققەت، جاپا، غۇربەت، دەرد...

يوقۇرىدىغان ئۇلۇمنى سەبىسزلىق بىلەن كۆتەر. چاپسانراق روھ ئالەمىگە ئېشىپ،
ئۇن ئالەمنى سەبىر (تاماشە) ئېتىشكە، اوماق ئۆلگەن بوسا، اونڭ روھىغە قوشۇلۇپ
سئودىيەت، وە بىختىيارلىقغە چۆكۈشكە، ئەگەردە، ھەيات بوسا، اونڭ باش اوچىدىن
ئېلىنىپ ئۆزۈشكە ئالدىرار.

شونڭ ئۈچۈن بونڭ ئاغزىدىن: اوڭغا باقسىما، سولغا باقسىما، اوماق، اوماق!!!
ان باشقا سۆز چىماس.

دېكابر ئاڭ كېيىنكى كۈنلەرى ئىدى. قاتتىق بوران كۆز ئاچقۇسىز شورغان، قوقاق
واچىلانى توختاتىدى. يولغا چىققان ھەر يولچى، يول بېرىشىنىڭ خەتەرلىك تەڭرىگە
الوۋرۇپ، واقراتىدى.

بىراق، يولچىلار ئاڭ ئىچىدە يالغۇز ئوچا بويلىق، ماغدىرسز يادلىغىنى بىر ئىگەت:
بارغاندا يار بار ئىدى يانسام زىيىستان،

كەچكەن كۈنۈم كەچمەسمەيدى سەندىن ئايرىلسام.

سەبىر تاماشا ئېتىپ، ھەر چامدامدا اوچۇرلۇپ، سۇرلۇپ ايلانگەرتىدى.

لەيلىدىن بول... ئانداق ياش يولچىلار ئاڭ قانچە سىن ئالدىندۇرۇپ، تېنىپ خاراب
ئالەمدىن بوران!... قانچە ئوچىلار ئاڭ كۆزلىرىنى تولىتۇغان شورغان!... قانچە يولچىلار ئاڭ
باشلىرىنى قاينىغان قانداق... يالغۇز بونى لا ئالمان قويسونمۇ?... كۆپ سۇرۇشلەنڭ
بىرىدە بونى، تارقانداغىغە باتىدۇ. ان، مڭ مىشەققەت وە زەممەتلەنڭ ئىچىدە ئارانغىنە
بېشىنى ئۆتۈرۈپ، ياق، ياقىغە قارىدى. لەيلى كىم يوق...

يالغۇز، خىياللىدە بونڭ مەھبۇبىسى اوماق كۆرۈندى. شونڭ بىلەن، اوماق، اوماق!...
دېدى ھە كۆز ئالغانلىرىنى مەڭگۈگە ئومىدى...

بىر ئوچا ئىگەت ئاڭ يادلىق ھەربى، تېتىك تىزغان ئاپپاق چىشلىرى، گويىا بونىدىن
مەنەن بۇ ئالەمدە دوتىرا بىلەن ھېچىپ خوشلاشدى.

كۆپ تۇتمىدى، بونڭ ئۆزىنى شورغان پۇتۇدى. دوتىلانى زاتلىق قىلىپ، ھېچايغان
چىشلىرىنى، تىنىپتە، ئاق كېپىنىگە اوراپ يوشۇدى.

تەن ئاڭ ئاڭ وە كونا سەھنىسىدە مونداق ئاشق وە مەشوقلار ئۇمەن، مېڭىنى
ئۇمەن بونى ھەيات مەيدانى، تەبىئىتى، ئامرانىڭ بونى پانچەسىگە كۆز قىيغىنى سىلماي
ئۆز بولىدا دارام تەشەككە ئىدى.

ويغۇر بالىسى.

ایچلماس کوڭلوم.

رەڭمەرەڭلك گول ايچلغان بيغى بولسا،
 گولگە بېسىپ بولبوللرى ساراب توسا،
 بارچە نەعمەت ھازرلىنىپ تەييا توسا،
 غېرىپ كوڭلوم، سونوق كوڭلوم بىر ايچلماس.
 تورار جايم تا ئەزەلگە شوندا بولسا،
 جان دوسلرم، يېقىنلرم كېلىپ توسا،
 بىر توختىماي كۈندە توپم بولوب توسا،
 ياردا كوڭلوم اينڭ بىلەن ھەم ايچلماس.
 اولتاغاندا بەختىم، تەختىم جەندەت بولسا،
 پاك جېنىڭ جانانىسى كېلىپ قونسا،
 شىرىن سوزلەپ ئەكيايتىپ سىياپ توسا،
 شو چاغدىما يېرىم كوڭلوم ئەسلا تواماس.
 ايچلىپ، يېلىپ سازاندلرى اويناب توسا،
 زلوا اونلوك ناخشىچىسى ماختاب توسا،
 چوگان، چوگان پوتتا سېلىشىپ اويناب توسا،
 اغرىق كوڭلوم اينڭ بىلەن ھەم ساقايماس.
 قارا قاش يار قارا كۈزى جاندن ئوتسە،
 نىزىقاپ، بىر تولغىنوب الدمدن ئوتسە،
 موحەببەت شىرەتىنى آلدىغا توكسە،
 اينىڭغا بو كوڭلوم قارا ھېچ ايچلماس.
 تولوق غولغا پاتماس سۈمبول چاچلق بولسا،
 قارا اوزون ايلاندىك تولغىنوب توسا،
 اويناب كولوب، كېلىپ كۈلدۈمەكچى بۇسا،
 ھېچ كۈلمەسمەن، ھامان كوڭلوم بىر ايچلماس.
 دونيا كېلىپ آلدىدا باش اىگىب توسا،
 بارچا ھەسرەت، غەم فايغوسى قوللوق قسا،
 اوجماخ اچىدە ھور قىزارى بىللە بولسا،
 سەرگەردان بو كوڭلوم مېنىڭ ھېچ ايچلماس.
 ياش كوڭلوم، بو سونوق كوڭلوم، غېرىپ كوڭلوم،
 ئەسلا تولماس سەرگەردان بو يېرىم كوڭلوم،
 ئەسلا كۈلمەس، بىر ايچلماس ھېچ بو كوڭلوم،
 تاكى اويغورستان ايلم كۈلمەگونچە.

عبدالحى

سونغان گۈل.

(مەرھوم سوپى زەرباتنى ايسلەپلى)

جىگەر، باغرم، سونغان ئۇلم، سوپى زەربات،
روھڭ كۇلسۇن، ئىتڭ سىنڭ ياد ئىتەى مەن،
كۆڭلۈم قورئانينى ئوقوب، يېشىم تۇكۇب،
يەرلىگىڭگە قزل گۈللۈم سىپەى مەن!...

تۇيۇقسىزلا ئاواز كەلدى «ئۇلدى» دىدى،

«ئەل بېغىدا بىر قزل گۈل سۇندى» دىدى،

«گويكى يەر بىر كۆكۈرەت تەرەب كەتدى،»

يوقسول ئىلگە چوڭ بىر ماتەم بۇلدى» دىدى.

«ئاه!» دىدىم، دە پېشانىمگە بىرنى ئۇردىم،

ئچم قايناب دونىاسىغا بىر تۇكۇردىم،

«واقىسىز بو قايداق ئەجەل، قايداق ئۇلۇم،

قايداق تويماس قارام تەغدىر» دىدىم، سوردىم.

خىيال قىلىم، بىر ئىچىدىم، بىر يىغلىدىم،

بىر توختىماي تۇكلۇب ئاقدى كۈزدىن يېشىم،

«ئىسەت ئەركەك، ئەل باتورى، ئەمگە كچىسى!...»

دىدىم، ياندى يۈرەك، باغرم، ئچم، تېشىم...

كۈز ئالدىدا ئەل باتورى-سوپى زەربات،

كۈز ئالدىدا ئىنڭ : ئلق كۈرۈشلىرى،

قزل گۈلدەك خوش چرايى، ئىنڭ بويى،

يوقسول ئوچون سەرگەردان بوپ، يۈرۈشلىرى.

يوقسوللانى يىغىپ ئېلىپ وەئز ئېتىپ،

ھاماي، تالماي يۈگرەپ، ئىشلەپ يۈرۈشلىرى،

كۈز ئالدىدا، بىر يېتىمگە يېتىپ، بېرىپ،

باش، كۈزىدىن سىلاب، سىپاپ تۇرۇشلىرى...

ھەى ئەزىز جان، سونغان ئۇلۇغ قزل گۈل. سەن،

كەتدڭ بزدىن، يوقسول ئەلدىن، ئايرىدڭ سەن؛

ئەركىن بوش يات، يېمە جىياك ھېچ بىر آرمان،

اورنىڭدا با ياش، ياش گۈللە-ياش قاھرىمان.

ئابدولجەى مۇھەممەدى.

مەسكاو ۱۹۲۳ ئىل پېئۇرال

چال!

چال جیگدا! یه گئی توروب، ترنی پوکوب حاغونچه چال!
باش ایگب کوزک ژوپ، جم اولتوروب اخلاسله چال!
انچیکه، توزوک تارکدین موکلوق اؤن چققونچه چال.
تتریتب زالاندروب یهر سلکینب کهنکونچه چال.

چال! بو موکسغان، غیربسنغان کوکل کولگونچه چال.
ههم بو نملشکمن ژوپه کده لولاب اوت یانغونچه چال.
چال! بوتون قایغو وه دهر-غنمله یوقاب کهنکونچه چال.
روخلینب ههم جانلینب، حبیبیب خوش آه... آنقونچه چال.

چال تگلاب توغان اوستولچی خان قزب کهنکونچه چال.
دهرلینب تاقدت قلامای ایتیلب قوبقونچه چال.
نازلینب، جالانی یملپیب، تولغونوب کهنکونچه چال.
مهس بولوب، هوشدین کیتب تا ژیقیلب توشکونچه چال.

چال جیگدا! چال! چال! قولک اویناخلیتب حامایلا چال.
چال! پوترن قوشلا کیلب بر-بر سالام به گونچه چال.

سولون

یاش کیمه چیگه

(«اراننک جان اوزوقلمیری» دن)

اوشلا مدحکم سدن کیمه گئی، اوک وه سولدن اورسیم،
گهرچه آفاکدا ایغر ژوک وه آلدیگدا داوانلا توسیم؛
جایلا، خام فیلماییشکئی-یاز بیمنچاگئی آل، قیش اوزوغئی
یول ئغزانی بیل ایغردور ته کشی راسلا ئل-اوروغئی؛
سال آوایلاب، سدن کیمه گئی، قالتس دیگرنک تولغونی
قاینامی دهشت، ژورک یاغوج-بالادهک اوبقونی؛
باق کیمه گه کرمیسون تورلوك خدییس روحلا یمنه
ئل توغینی پشه ئتکدن اوز غهرزلك له یمنه؛

باقى كېمەڭنى بوزمىسون جاسوس بوزوقلا يەنە
 ساڧلا يوقسول ئەلنە، ساڧلا سانمىسون بولا يەنە،
 سال كېمەڭگە ژوتنى سويگىن چن اينك اوغلانلارن
 سوده آڧقان اوتدە يانغان چن اينك دەرەمەنلارن؛
 سال كېمەڭگە سەن تاراننك ايلاھى شاعرليرن
 گۇللارن گۇلشەن يېڭۇنك خوش ساريغان بۇلبۇللارن؛
 سال كېمەڭگە تاراننك ناغراسىن ھەم دومباغان
 داب دوتار ئەل نەغمەسىن گايەت آڭك..... يەنە چنلارن.
 اويغورستاندىن كەڭەن خوسوسى بىر مودەت نامەن كۈچرىلگەن پاچا، اويغورستان
 اشلىرى موندىكى جىلەكلىرىنى «اويغورستان» ناملىق كېمەڭ يەنە كېچىسى ھېسابلايدۇ.
 اويغور بالىسى.

* * * * *

«اويغورستان»

(اويغۇر بالىسىغا اويغورستان اولكىسىنىڭ كورنىشى)

بۇ قانداق اولكەدۇ، آھ، بو؟
 كۇڭۇل راغىب، اوزى مەرغوب
 كېرىشكە آرزولۇق بوغان
 مۇڭ ئۇنلۇك دەرەك بۇلبۇللا.

* * *

بۇ اولكە دەرەك مەسغوش
 چىكەب جەۋرى كۇڭۇل بېھوش
 دەمەمەت تەلپىنىپ جان-قۇش
 يەنەمە ئاقىدى آق-جانلا.

II

كۇڭۇل قۇشى
 ئۇچسا بىر كۈن
 «جانان» تېلىغە،

بېرىپ قونسا
 زوقمەن بولۇپ
 غونجە تېلىغە.

I

نېمە بو، باغى بوستانمو،
 ۋەيا لالەگۇلىستانمو؟
 تونالماي كۈزلىرم تالدى
 ۋەيا پردوسى-ئەدەننامو؟

* * *

چۈرەم-ئەتراپ كۈكلەك مەيدان
 پۇراق سەپكۈچ گۈلىستانلا؛
 ھەم آسمان بويلىغان تاغلا؛
 يىلشارمىش روھلۇق بوستانلا.

* * *

ئۇنوم بەگۈچ تىرىلغۇلا؛
 ئېقىپ توغان ئېقەين سۇلا؛
 ئېسەر ئەتراپ-جەۋانبەن
 ئېلىق يەل-خۇش شامال ھالا.

* * *

آمراق بوغان
تەلەيسز جانلا!

V

(بوغوسى...)

ياغدى يامغور
بولدى بوران
كۈچلەك تارانچى
ئاچدى باغنى
ئەل اوغلىغە
بىزنىڭ باغوانچى.

* *

ارچ دولقونى
كۈچ غولغونى
سەدەلەنى بوزدى،
جىلە تۇزاق
ئاغامچىنىڭ
ھەممەسەن ئۈزدى.

* *

باغقا كىرىپ
گۈلنى كورۇپ
اوينايلى بوگون،
آزاد باغدا
آزاد جانلا
قىلسون توى-توكون.

اۋىغور بالىسى.

ساراب تۇسا
زوقمەن كۈڭۈل
قاراب بېرىغە،
تولون ئۈزلەك
ئەلەس كۈزلەك
جاننىڭ جىنىغە.

III

گۈلگە بېسىپ
شاخقا قونىپ
قاچان سارايدۇ،
مۇڭغا چومۇپ
غەمگە چۈكۈپ
ياتقان بۇلبۇللا؟

* *

كۈكە يېتىپ
غەمگە كېتىپ
قاچان آغنايدۇ،
مەينەت ئېتىپ
زەخمەت چىكىپ
ياتقان دېھقانلا؟

* *

باغقا كىرىپ
گۈلنى ئېلىپ
قاچان پۇرايدۇ،
گۈل رەڭگىگە

ياش شائېرمز -
ئابدولھەي مۇھەممەدى.

ھازىر مەسكەۋدە ئىشچىلا پاكولتېنىڭ ئوقۇدا.

چاب كەتمىنىڭنى.

چاب كەتمىنىڭنى، قاتتىق چاب، يەرنىڭ جىنى چىققانچە چاب،
 آستى ئۈستىگە آيلاندروب. يىلتىزلىرى بىتكەنچە چاب!
 چاب كەتمىنىڭنى، چاپسان چاب، بول ئولوغ سۈكەلگۈنچە چاب،
 توغانلىرىڭ مەككەم قىلىپ، ئىرقلىرىڭ پۈتكەنچە چاب!
 چاب كەتمىنىڭنى تىنماي چاب، بار كۈچىڭنى آيىماي چاب،
 قەرەل ۋاقتىڭ يېتىپ قالدى، ئوڭغا سولما قارىماي چاب!
 چاب كەتمىنىڭنى، كۈتۈرۈپ چاب، آسمان بويلاپ كېلىپ توشسۇن،
 بوزۇق يەرگە قارا دۈڭگە جاندىن جانغا كرىپ ئۈتسۇن!
 آ. مۇھەممەدى. مەسكەۋ.

قزل دول دوستى

(غالبات كۇرئۇشلاردىن)

قزل دول سىنىڭ تۈپەڭ بەك راھەت يە،
ھەر بىر كىشى اويناب كۈلۈپ كۈڭۈل ئاچقان.
قايتىلىك تاشى، توۋىدە اوى كۈنگە قارشى
قپ قزل كۈن ساڭا قاراپ نورن چاچقان.

ھەر بىر تۈرلۈك ئاسل مەرۋەت تاشلىرىڭ با،
قزل بويلاق توپالرىڭ كىملەر باسقان؛
بايگە فلسا، اوغلاق تاتسا قاراتما قپ،
ئاتام-باوام قانچە ژىلدىن كۈڭۈل ئاچقان.

سىنى قورغاب ھەر يىقىڭغا اويلەر سوققان،
توۋىدىكى سايلىرىڭدا سولار ئاققان.
ماللىرىنى ئەتىگەنلىكى اوتقا ھايداب،
مال يوقالسا ئزدەپ كىلىپ سەندىن تاپقان.

قايتىلىڭغا اوششاق باللا اويناب چقب،
بەس-بەس قىلىپ سايلىرىڭغا تاشلار ئاتقان.
كۈندۈز كۈنى يالغوز قويماي قارا قىلىپ،
ھەر قانداق ھاويان بوسا اوتلاپ ياتقان.

ھىت كۈنلىرى ياش باللا كۈڭۈل ئىچپ،
ئات چىپشپ، بەيگە قىلىپ اوغلاق تاتقان.
يان باغرىڭدا قەبرىستاندا اويغوز خەلقىم -
يوقسول خەلقىم ئەجەل يىتىپ ئولۇپ ياتقان.

ع.ح. غوجامبەدى.
غالبات.

قاچ!

قاچ بويولدىن، ھاي قايسىڭ سەن بو؟ «قاچ» دەيمەن، يولدىن يىراق بول،
 بول اوستىدە توغرى يىتىپ، بىكار چېلىنمە قاچ، ساق بول!
 بول، چاپسان بول، قاچ قايسىڭ بوساڭ، بول، بو يولدىن چەتتە قاچ،
 بو موقەددەس، بو اولوغ، توز، توغرى يولنى بول، بوشات آچ،
 بول، چاپسان بول، بوشات. بل بو اولوق زورەكنىڭ مىڭىشى،
 چوڭ چامداب، بوغان آلاب يىراق يولنى كوزلەپ مىڭىشى.
 بو چوڭ مىڭىش، بو دەۋرەب آققان اولوغ سونىڭ مىڭىشى،
 يەر-جاھاننىڭ، تاغ-تىڭنىڭ، بارچە جاننىڭ قوزغىلىشى،
 بو توختالسىز اوت مىڭىشى، جاندىن ئوتەر گازلەيتىپ،
 اوتەر تاغ، تاش، دەريالارنى ياندروب گاز-گوز ايتىپ،
 تالقان قار سوكەكلەك ايزىپ، يانچىپ، غىچرلىتىپ،
 باشنى توغراپ، يولنى توزلاپ، دەسسەپ اوتەر گاچلەيتىپ.
 «ئېدگەر»

آبدولھەمىد يىگە!

(بۇرادەرلەك كىچىككە خەت و! تەلەك)

قەلىمىڭ، شىئىرىڭ سىنىڭ،
 يوقسول ئەلگە يازدىغان.
 شو يولدىن يانما دوستوم،
 سەن برنچى چامدىغان...
 يوقسول ئەلنى كوكلىتىشكە،
 بىلىم آلساڭ سەن قاشا... (قورغام)
 چەت ئەللەدە... بىلىم ئىزلەپ...
 اوقو! ياز! ئىشلە! ياشا!... ع. غوجامبەدى

سكلىمگە.

تېپىشماقلا:

بونىمە؟
 ..دونيادا ئەڭ قىممەتلىك، قەدرلىك
 يوقسوللارنى، مىللەتلەرنى تەڭ ئەتكۈچى
 تار دۇنيا ھەم زىندانلارنى كەڭ ئەتكۈچى»
 ئىزلەپ تېپىڭ! بولۇڭ سكلىم ئەڭ بەختلىك.
 بو كىم؟
 يورۇغ كۈننى بىر كۈرەلمەي زار بولغان
 اوزى جانلىق، ھايات كۈمەي خار بولغان
 باي تەبىئەت چىرايىغا تويىنالمى
 كەڭ يەر يۈزى زىندانىما تار بولغان؟ تەڭرىقۇل.

تهییا تاپلا

سیتقچلا هدم دادلینا:

خهلقم دیبان اوژسکهی چالا:

بزئک سودا اوتهمی یانسا

کیره کلرن یاتدن آلا.

مش-مش ایته حاجی بابا:

دین ئههلیگه یوق دهب باها

خهلقم کدچدی دیندن مانا

کهئدی سهپا، کهلدی جاپا.

خوتون قزلا نازلا، نازلا

ئهرله زالم دهب زارلینا:

«آنا» خانم ئیپهک کییه

بز کییهمنز: شانوا-مانا.

بارلق گونا تارانچیدا

تاران بوغان ساپانچیدا

شونداق ایغر بهلاغا

هامان چیدا...هامان چیدا...

بارچه تابلا ژوکن آنا:

چیداب بره نهدندر بو؟

تورهشده شوه چیدام بله

تورهلیتکه تارانمو، بو؟

تارانچیدن:

یاران بزگه «تاران» مهسلک

تارانلق «دین» تاران مهزه

ییتش یوقدور بودون اولسک

بزئک کونا ئهههلدور بولا.

اویغور بالیسی

ایشان حذر دت ایتهر دوئا:

مورید میلی ماگا سوغا

موگا قارشى بوغانلاغا

لهنمت، لهنمت، هدم بهد دوئا.

موللا-آخون ایتهر غوغا:

ایشان-میشان باری بیکا

عدوام میلی سوغا

قارشى بوساڭ، اولوغ گونا.

زییالی دوس نۇرن ساچا:

زییانی دهب ئیشدن قاچا:

خهقهه قاراب آغزن آچا

آغزی ئینک نوشماس قاچا.

بولوس بیگم چوڭلق قیلا:

خهقهه قاراب توڭلق قیلا:

قارشى لاغا سۇرئور یالا

بوزه کلهگه بو بر بالا.

موئللم دوس هدم زارلینا:

خهلقم نادان هیچ یوق دانا:

قاتدم جدها کورمهی سهپا:

خیزمتم گه یوقدر باها.

شاکرت ایتهر: وا میلله تا!

بیلش-اوقوش باری ساڭا:

یولیگدهدر جینم پیدا

براق یوقدر سهنده وهپا.

پىلىھتون بۇلۇمى

كوچا پارىشى.
(اويغورستان تورموشىدىن بىر كۆرۈنۈش)

- ئەسسىھلاموئەلەيكوم!.

- ۋەئەلەيكوم ئەسسىھلام.

- ھە، توختەم نەدىن؟

- بازاردىن.

- نىمە پاراڭ با؟

- پاراڭ تولا جىلك.

- قىنى ئەيتساڭ.

- نىمە سىنى سوراپسە خوشاللىق پاراڭ. ئەتەگەندە سەرراپ بازىرىدىن اوتوب كىتىپ سام، جامخان حاجم ۶-۵ كەتتەگانلا بىلە پاراڭ سىلىشىپ اوتوروپىدۇ، بوگون قاشقاندىن وغان آقساقىلىغا ھاڭا تىلىگىرامىنىڭ خەۋىرى كەپىدۇ، اينىگىلىس لە موسولمانلا بىلە بىرىكىپەنەك. ھا، قاندىغىغا آدالاش؟!...

- قاندىغىسىنى، مەن قانداق بىلەي.

- ۋا قىزىق، نىمە دىگەن پاراڭ، سەۋەۋىنى سورمودۇڭمۇ؟

- سەۋەۋىنى سورامىسامما بىلمە. اينىگىلىس لە موسولمانلاغا ياقىدەك، اولابومىسا، ... ولشيوپىكلە موسولمانلانى چوقوندىرب كىتىدىكە؛ يەتتە ايخلىم دا اينىگىلىس دەك چوڭ - اولوغ پادىشا يوقكە؛ شونچىلىگى بىلە خودايم اينىساپ بەگەن رەھمىلىك كاپرەك؛ موسولمانلانى آبدان كوروب، اوز حىمايەسىدە ساخلاماقچى بوبىدەك، بونى قاشقالق ئورغان حاجمدىن آڭلىۋىدىم. يەنە بىزنىڭ تىلىۋالدى حاجى ئەيتىدى: اينىگىلىس لە، اوتكەن گىنوبىيە كانپرىنسىيەسىگە تۈركىيە موسولمانلىرىدىن ويكىل بېرىشقا قارشى بوبىدۇ. سەۋەۋى: موسولمانلا ئىراق يەلەگە بېرىپ يول آزاۋى تاتىپ، پول سەرپ قىپ ئۇمىسون، ك ولا ئۇچۇن اوزىمىز سوزلىشىمىز دىگەن غەرز ايكە. ماشدائى اينىگىلىس لەنىڭ موسولمانلاغا ھەر قاچان خەير خالىغى تىگىپ تۇروبىدۇ.

- ۋا، آدالاش، نىمە دىگەن گەب بو؟!

- نىمە دىگەن گەب بولاتىدى، راسلىغىنى ئەيتىمە.

- ئىشانمە، بىكا سوز، يوق پاراڭ.

- تۇرغان حاجم بىلە تىلىۋالدى بايغە ئىشانمەي، كىمگە ئىشانەي!

- آغىنە، اولاغ ئىشىنىشكە بومايدۇ. اولاباى آدەملە، ھەر قاچان اينىگىلىسنى ئاقلاپ، بولشيوپىكىنى يامانلاپ سوزلەيدۇ.

— آنداق بوسا اينىڭلىس لىنىڭ موسولمانلارغا نىمە يامانلىقى تېگىپدۇ،
— تۇنۇڭۇن موسمان آكاملاننىڭكىدە بېرىپىدىم. سوزدىن، سوز چىقىپ اينىڭ
بىلە بولشيوپىكلەنىڭ يارىڭى بولدى. اينىڭلىس لى، دونيا يۇزىدىكى كاپرلانىڭ ئەشە
ماشو كۈندە ھىندىستان موسولمانلىرىنى ئىسىپ، كىسىپ تۇرۇپدۇ. مىسر موسولمان
يوروق كۇن كۈستەتەيدۈكە تۈركىيە ھۆكۈمەتىنى ئىشدىن چىقىرىپ، بولاك، تاللاڭ قىلىپ
شو كاپرەكە. ھىلى بوسا موسولمان موللالىرىنى سىتەپ اىلىپ، اولانىڭ آقسىدا
موسولمان دونىاسىنى ئوز دەستىگە اىلىشنىڭ پىندە ژۇرۇپدۇ.

تولا آندا موشو كاپرەكە، بو... نە واختا، قاشقا موسولمانلىرىغا اينىڭلىس ھۆك
تريپىدىن بىر زىياپەت بوبۇدۇ. زىياپەتدە آخون ھاكاویر، چوڭلاغا اۇگۈجە باشدىن
— سىرپاي كىگىزىپدۇ. تۇرغان ھاجم سىرپاي كىگەنلەنىڭ بىرى. ئەلبەتتە اينىڭلىس
سوزىنى قىلىدۇ. بولشيوپىكلە بوسا، مەزلۇم — موسولمان دونىاسىنى ماشداق زال
دەستىگە آلىنىپ تۇشۇپ كەتمۇسۇن دەپ، اول بىلە تالیشيوپىتىپدۇ. مونداق بوغ
كىين بىز موسولمانلارغا بولشيوپىكلەدىن بولەك يولەكچى يوقكە.

— سەن آدەش، بولشيوپىكلەنى ماختاپ ئەتەڭغۇ، قانداق پاراك بول...

— قانداق پاراك بولاتتى، تۇلۇك پاراك.

— ئەسسەلاموئەلەيكوم!

— ۋە ئەلەيكوم ئەسسەلام.

— ھە، پاراك سىلىشىپ تۇرۇپسىلە.

— ھەئە، آدەش.

— نەدىن كىلىسىز؟

— بازادىن.

— نىمە پاراك؟!

— بازىر ئىچى ئەنسىز بوب قاپدۇ.

— نىمەشكە؟! نىمە خەۋەر؟!

— ھازىرغا تىشلىق، شۇنداق بوسىما، اۇيغورلا قوزغالغىدەك دىگەن، مىش،

پاراك چىقىپ قاپدۇ.

— نەدىن قوزغالسون، يالغاندۇ.

— ياق، آدەش، راسغوشايدۇ، كالتا چاپانلا قاترىشىپ قاپدۇ.

كالتا چاپانلامو، كىسىمەيدىكە. اق پاشانىڭ واختىدىما اولانىڭ بىشىدىن تايلاق اوكسىپى

بولشيوپىكلە غو آبدان جازىسىنى بەدى... اولانى اۇنتۇپ قاغان اوخشايدۇ. اۇيغور
ماشو كالتا چاپانلادەڭغۇ؟

— خۇدايىم ساقلىسون، ژۇت بۇزلوب كەتسە آبدان بومابىدۇ.

ئان آسنىدا چەلىنب كىتىدۇ دىسەڭزچۇ، بايلاغۇ اوزلىرىنى سالاھاب آلىدۇ. اولاغى، اىغر كەسە بر ياققا قىچىپ بوسىما كىتىدۇ.

— ياق، آداس، اۇيغور دىگىنى آنچا يامان ئەمەسغۇ شايدۇ. نىمىشكە دىسەڭ، ئەلەم ئونلۇغۇم اۇيغورلانى ماختاپ سوزلەپتۇ، اۇيغورلا پاتراق قوزغالسىدى، ماشۇ كاپرلاغا زواللىق بەسىدى، دەپتۇ.

— ھە، آغىنە، اولانك قايسى سوزىگە ئىشىنىلى، اوكونلا كالتا چاپانلانك ئىلتىزىنى ئورۇنماي بومايدۇ، اول، اۇيغور دىگەن رۇت بوزالا بىلە ھەمگەپدەك دىگەن پاراڭنى ئىلىۋاتاندۇ.

— شەنگەنك پالىغىنك زەرەلۈى ئەلەم آخونلۇغۇمنى آينىتقاندۇ. تاياق دۈنى ئوندىرىدۇ دىگەن ئەمەسمۇ؟

— ھە، ھە، ھە... شۇنداق دىساڭ!...

— ئەسسەلامو ئەلەيكۇم!

— ۋە ئەلەيكۇم! ئەسسەلام.

— كولىكى قانزغۇ، نىمە پاراڭ؟

— نىمە دەيسز، كىلەى، كىچەى پاراڭ.

— يول بوسۇن.

— رۇتند كىلىشم.

— نىمە خەۋەر، ئەلەم با؟

— تىشلىق، شەنگەن «سولتان ۋەيسى» مازىرىغا نەزىر — چىراق بىلە باغنىك. كارخانىدىكى پاسكىنە — ئەخلەتلەنى كورۇپ تولا كىيىدۇ. خىتاي خەلقى تولا غامىل ھەق دىسىڭز آ.

— راس، كالتا چاپانلاغا باققاندا اولانى موسولمان دىسىمو ھەم بولىدۇ.

— توختەم آداس، نەدىكى ئەسكى پاراڭلانى قىايدىكەسە، خىتايلا ئوخشاش بويلاقچى ھەق بوق. اۇيغورلانىڭ پارىڭى قويۇلىشپ قاغاندىن بۇزى مازى مىشروقلانى يوقلايدىغان بوب كەتتى. اۇيغورلا كم، بىلەمسە؟! اول بوسا بۇنى شو تىچىمال خىتايلاڭ قۇتۇلدىرش ئۈچۈن جاندىن كەچكەن...

— ئوختا، آداس، شو اۇيغورلىرىڭنى خويما ماختاڭك آ. توختەمك دىگىنى راس، ئاركەنتلك داموللام بىر مەشرەپدە، اۇيغورلارما بولاشىۋىكە ئوخشاش رۇت بۇزادىن سىلايدى. — جىنم دوستۇم، سەن اولانى ئەگەشمە، اول «دىن» نك بازىرى تۇشۇپ دىشىدىن ئوقىدۇ.

— مانا، قىزق! «دىن» نك بازىرى تۇشىدۇ دىگەن قانداق سوز. «دىن» سالتاق بىلمىدى؟

- ھەي، دوس، دىن ساتلىق نىمە بوماي نىمە دىويدىڭ، ياركەنتلىك دام
 آخونوم دىن تاجرلىرىدىن سانالىدو. (سېتىقچىلىرىدىن).
 — قىزقلا پاراڭ، دىننى قانداق ساتىدۇكە؟
 — سەن موڭا ئەجەبلەنمە، ياركەنتلىك داموللام رىجەبباي نىڭ مىراسى توغرى
 بىر پەتۋانى ۵۰۰ سومغا سېتىدۇ. ما شو كەمدە قايسو سودا بو چاغلىق
 قىلا؟ اۇلانىڭ بازىرى ئىشتىك دىسەڭچو!
 — اۋسىغۇ راس، ياركەنتلىك داموللام نىڭ شو پەتۋاسى بىلە، اۋىكەي-بىو-
 مىراسىدىن مەھرۇم قالدى. شونچە نۇرغون پول، «باي بايغا باقا، سو سايغا آقا»
 قارون دەك بايلاغا كرىپ كەتتى. اۋ يەلىرىنى اويلىسا كىشى ئۇرەب كىتىدۇ.
 — زادى كەمبەغەللەگە اويغور-بولشويىكلەدىن ابدىنغو يوقكە. اۇلا قاچان قوزغىلا؟
 — قاچان قوزغىلاتىدى، بىز قوزغالغاندا.
 — وا قىزىق، بىز قانداق قوزغىلىمىز، ھىيىچ نىمەنىڭ يول-يورۇغىنى بىلمىسە
 — اۋگوتىدۇ.
 — كىم؟
 — كىم بولاتىدى، تىجىمەللەنىڭ زولمى، ۋەھشەتى...!
 — خوش ئەمسە، بىلەككە قوۋەت ژغىلى دىسەڭ...!
 — شونداق بوماي...!
 — خەير...!
 — خەير...!
 — ھە، نىمە توب بو؟...!
 — بىگم او... ز... مز...
 — اناڭلانىڭ چاچىق تويى بارىدى بولا، مونچە توبلىشىپ اېلىپ؛ شەنگەن كېۋان
 تارال، دەيمە... تارال...!
 — خوب، خوب. (پىت-چىت بوب تارىلىش...)

اۋىغور بالىسى.

يېرمى جدى، يېرمى ھەجوى.

بزنڭ ھور رىبە تېچى لە

(اوز گورش كونلرى خاتەرلەردىن)

پيورال اوز گوروشى ھەم بزنڭ ھور رىبە تېچىلە:

— بو تەقدىر اىلاھىنى قاراڭ. نەچچەن يوز ژىللادىن اورتوشوب ھوكمپەرمان قىلدىن اورتوس پاشاسى بىر ساعەت اچىدە تەختىدىن چوشورۇلۇپتۇ. باشسىز، پاشاسىز ژوت ئىداغ پاشا ئەمدى؟

«باي آكام» نڭ بو سوآلىغا قارشى «زىيالى» آداس:

— پادشا ھوكومىتى اورنىغا خالق ھوكومىتى تۈزۈلىدۇ.

بورونقىدەك زولوم-جەبر بومايدۇ. ھوكومەتنى خالقىدىن سايلانغان ۋەكىللە ايدارە قىلىدۇ. مانا آز كۈندە اوچىرىدىتلىنى سابرانىغا سايلام بوغاندا سزلىنى تارانچى نامىدىن سايلاب ئويىتىمىز، دىدى.

بزنڭ ھور رىبەت پەرور «داموللام» بولانڭ سوزىگە قسىلماي چدامىدى.

خۇدا خالىسا اسلام ئەمدى قوھت تاپىدۇ.

شەرىئەتولغۇررا ئەمدى جارى بولۇدۇ. كالتا پاپان دەمرىلانڭ جاپىسىنى بېرىدىغان

امان كەلدى. موسولمانلانڭ دىنى تەلەپلىرىنى بىلدۈرش اويىئون اوچىرىدىتلىنى

سابرانىغا روحانىلادىن-عولىمادىن سايلاب ئويىتىش كىرەك، دەپ «ھور رىبەت» ھەم «دىن»

مىبابەسىگە كىردى.

ھور رىبەتدىن كېيىن اورنىدىن قالغان «بىگ» بولانڭ سوزىنى سەبىر سىزلك بىلەن

ئىگلاب چىدات تورامىدى.

«ھور رىبەت كالام» دن پايدىلانىپ اوزىنڭ شەھىتەت-توغرى دېگەن پىكرىنى

سوزلەپ كىتىشكە قەرار بەدى.

— توقتاڭلا! آنداقلا آلدراپ كىتىش يىغىشى ئەمەس بولدىن كېيىن زامان نىيە

بولدۇ، نىيە ئەمەس، بىر خودا اوزى بلىدۇ. ياڭلىياندىن پاشا تەبىرىگە ازانغا يەركە، دېگەن

سوزلە با، دىدى.

زىيالى-بىگىم! اوزامان ئەمدى قايتمايدۇ. آنداق بولالايى تىللىرىمىز، مانا ھەممى

بىز اوز آلدىمىزغا تارانچى كامىتتىكى ايتىپ اوز اشمىزنى اوزىمىز بىلدۈرۈمىز. ھەر بىر

بىرى ژوت كوگىن، اش باشقۇرغان باشقىلارنى بوغاندىن كۆرە ھەممىمىز كىرەك بىزنىڭ

بېشىدا اولتۇرۇشوب بىسىلە تولا اوبدان بولالايى، دىدى.

زىيالى آداسنىڭ سوزى سەھىيەگە ئايلىنى تەبىر قىلدى.

«باي آكام». «داموللام». «اواس پاشا» بىر اوسىر رىبەت.

— ياشيسون ھوررىيەت، ياشيسون موسولمانلا دەب قچقادى.

تارانچى كامىتيتى.

از زامان اۆتمەي تارانچى كامىتيتى توزولدى.

بىزنىڭ «ھوررىيەتچىلە» كامىتيتىگە سايلىنىپ اولتادى. دەل موشو زامانلاردا «ھوررىيەتچى» لارغا قاراپ يانمىدى. ئاتار، «روحانىلار»، «باي آبى» لار، «زىيە» لرى بىرىكىپ ھوررىيەتدن پايدىلىنىپ قىلىش يوللىرىنى ازەشكە كىرىشتى. مۇشۇ ۋاقىتتا كەلگۈچى پايدىلىنىش اوچون پۈتكۈل روسىيە موسولمان «ھوررىيەتچى» لرى بىشىنى قوشۇش لازىم تېپىلدى.

ماسكودا پۈتكۈل روسىيە موسولمانلارنىڭ سىيازى چاقىرىلدى.

بۇ سىيازغا بىزنىڭ تارانچى ھوررىيەتچىلەردىن، «باي آكام» بلەن، «داموللام» سايلاپ يولغا راۋان بولدى.

يەتتى سو ولايەتتە ھەر بىر آيماق اوز آلدىغا كامىتيت آچماق، مۇدا بوب كەندە جاماعت! مېن چىن رىۋايەتسىيەنەر، ھوررىيەتنى ساقلاپ اوچون موسولمانلار بىرىگۈچى تېۋىش. اشچىلەر، بايلار دىب سىنىپ آيروماسى بلەن آلدانو ئەينى ۋاقىتتا بىتون موسولمانلار بىرلەشۈپ نىمىس لەرنى جىگىگەنگە قەدەر سوغىشۇ اوچون مۇۋەپپەقىيەتلىككە ياردەم ايتمەلى! دەپ، «تاج»، «ھەم»، «دىن»، «اوغلى»، ئاتار، «ھوررىيەتچى» لار ئىغىپ، «قورولتاي» آچدى.

— بىتون موسولمانلەر بىر اتفاقدا اۋاپ اسلام فلاگى آستىدا يىغۇلماقنى ۋا لايدىر. زامان ھالەز جۇدە تەشۋىشلىكدر. آينۇقسە اچكەرىدە، «بالشەۋاي» دىگەن چقىپ دەھرىلەر كۇپايماقدا. ياشاسون شوراي اسلامىيە! دەپ مەشھۇر قارىئولۇق ھەزرىتلىرى اوزبەكلەرنىڭ يوغان قوساق بايلىرىنى ئىغىپ، شوراي اسلامىيەنى ۋا لايدىر.

قازاقلارنىڭ كونا تورىلار، بىلەر، باي — مانايلار بىرىكە، «آلاش» كامىتيتى تون «ايشەك» ايشەكەن قاسا قۇلۇغىنى كەس «دەپ بىزنىڭ ھوررىيەتچىلەر قاراپ قالمىدى» ولايەت تارانچى — دىگەن كامىتيتى توزولدى.

بالشىۋەكلەك تەشۋىشى.

— پۈتكۈل روسىيە بالشىۋەكلەرنىڭ قولىغا اۋتوتېۋدەك.

— بالشىۋەكلە تاشكەننى ايتىپ قويۇپتۇدەك.

— يەتتى سو ولايەتتە بالشىۋىكلە قوزغالغىدەك، دىگەن «دەك»، «دەك» (دەك)

بىزنىڭ ھوررىيەتچىلەرنى تولا غۇلغۇيۇققا، تەشۋىشكە سالدى.

«فورولتاى»، «شوراي اسلامىيە» ھەممىسى بىرىكەپ ھوررىيەتنىڭ تەقدىرىنى اويلاپ تەسلىمەيدى، ئولا تەندىشە قىلىشدى.

فورولتاى قوپوب:

— موسولمان كامىتېتى خەراب بولا. ماگازىنلەر تالانا. ايركن، سەودا بىتە. شونىڭ بىزە بىتەمىز. ھوررىيەتدە بىتە. خاراب بولامىز خاراب! كاراۋو... ل!!... دەپ قىچقاردى. — پادچاچىل ھۆكۈمەتدەن بىزنىڭ قازاقنى قورلىق كورگەن جوق؟ ۱۶ نچى جىل كىستى جىر-مالمىزدى تالادى. بىزدى ايندى بالچىويكىدەر تالاماچى.

قازاق اورسنىڭ (قازاقى) زولمى بىزگە اوتە تىگەن بولسادا، اوسى كۈندە ۋاقىتچە مەتكە تابانچ بوپتور. سونىڭ اوچون بىزگە اولار بىلەن بىرگە كىرەك! دەپ چەنلىرىدىن قاغىسى كەمىگەن قازاق چىناۋىيىلىرى كاراچى ەسكەرى مەھكەمەسىگە قاتراپ تەمىدى. — «بالشەۋاي»لەر كىلسە دەرىيلەر كوپىدور. ەلىمىلارمىز تەحقىر ايدىلورلەر. ۋاشەرىيەت!

شەرىيەت! دەپ شوراي اسلامىيەتنىڭ دۈگىسى تەكپىر ايتىشدىن آغزى بوشوماي قالدى. بىز بالشيۋەكلەرگە ايتىلمەيمىز. بىز آلتنى تال تارانچى خىتايفىا بوزەك بومىغان. بىز جەڭلەدە خىتاينىڭ كوزىگە اون ايكى گەز بولوب كورنگەن.

بىز بالشيۋەكلەرنى يېقىن كەلتۈمەيمىز... دەپ سۇپۇرگە، كۈسەيلىرىنى كۈتۈرۈپ بىزنىڭ ھوررىيەتچى قەھرىمانلارما كىيىن قامىدى.

تارانچى — تۈنىگان سىيازى.

۱۹۱۸ ژىل غىنۋار آيلرىدا يەتتى سودا «بالشيۋەكلەر قوزغولۇشى» تەشۋىشى ئولا قىلىنمايدى.

بالشيۋەكلەر تەرەپدارى بوغان اشچى-كرەستيان شوراسى سىياز چاقىرىپ انقلاب قوزغولۇش يوللىرىنى تۈزدى.

ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتنىڭ اشەشلىك اوغۇللىرى بوغان قازاق اوروسلا سىياز چاقىرىپ شىبەكلەرگە قارشى كۈرەشمەك چارەلىرىنى ازلىدى.

بولانك قاتارىدا قازاق-قازغىز، تاتار سىبازلىرى چاقىرىلدى. بىزنىڭ ھوررىيەتچى بىزنىڭ باشقىلاردىن زادى كىيىن قاغىسى كەمىدى.

تارانچى-تۈنىگان بىرىكەپ سىياز چاقىرىشقا قەرار بەدى. شەھەرلەردىن، قىشلاق-بولوسلاردىن بىزنىڭ ھوررىيەتچى دىلىگاتلا آلەمۈتۈغا-سىيازغا آندىرىدى.

آپپان سەلىملىك.. داموللام-آخونوملا.. قاشقىر جۇگولۇق.. باي آكام-بەگ داداملار، قىياقتاق شەۋەر.. زىيالىي.. ارمىز ژىيەلدى. «خەلقنىڭ نادانلىغىدىن» بىرنچى تارىخى

سىيازغا سايلانماي قاغان بەغزى بىر موعەتتەبەر.. روحانىيلارمىز.. بەگلىرىمىزگە مەقسەس مەكتۈپلەر ئىۋىتىلىپ چاقىرتىلدى. دىمەك پۈتۈكۈل ھوررىيەتچى زاتلار تۈگەل ئوبدانلىدى.

مەقسەت «جەمەتتە جەم» بولدى.

سىياز ايجىلىشى آلدىدا دىلىگاتلا آرىسىدا چن مەنىسى بلەن «ھوررىيەت»
روھى بار ايگەنلىكى ئۈچۈن سىزىلەپ توراتىدى.
دىلىگاتلا:

— بو سىياز بىزنىڭ تەرىخىمىزدا برنچى اورون آلىدۇ. بو سىيازنى چىرايلىقى
اونكوزوش كىرەك. باشقىلارنىڭ آلدىدا كۆرۈلگەن بومايلى...

— «تارانچى دۇنياسىدا» يالغۇز اوتكەن باي دادامنىڭ روھى خۇش بوسون،
بايەچچەنى سىيازغا پىرسىلداتىل (رەئىس) قىلىپ سايلايلى.

— ئەلبەتتە، ئەلبەتتە... دىيىش ھوررىيەت يولىدا مۇھىم مۇھاكىمە اينىش
آلموتولۇق، ئاگەننىڭ دىلىگاتلايىكىگە بولۇنۇپ «ھوررىيەت» تالىش بولماق ياقا
آلموتولۇقلا بىرولايەتنىڭ مەركىزى آلموتا بوغان اۈچۈن مەھكىمە شەرىيەت
بولۇش كىرەك دەپ دعوا قىلدى.

ياركەننىڭكىلە-ولايەت مەركىزى آلموتا بوغان بلەن تارانچى-تونگاننىڭ كۈچى
ياركەننىڭ موپتى ياركەننىڭ سايلاشون، مەھكىمە شەرىيەت ياركەننىڭ بولاسون...
واقراتىدى.

ياركەننىڭ تىخى ايجىلماغان مەھكىمە شەرىيەتگە «بەش كۈن آوال» موپتى
تەيىن لىنىپ قويۇلغان مەشھۇر ھوررىيەتچىلەن «سەياسەتچىل داموللام» بار
بو زات قاتتىق ھوررىيەتچى بوغان سەبەبلىك خۇسۇسەن بو مەسئىلەدە تولا قەھىر
كۆسۈتۈشكە تىرىشدى.

بو سايلاشماق موپتى مەزىرەلەرى مەھكىمە شەرىيەتنىڭ آلموتودا ايجىلىشى
ھېچ قانداق قىلىپ رازى بولماتتى.

— ۋا، بو نېمە دېگەن گەپ، مېنىڭدىن آرتۇق عاليم بومىسا، اونۇڭ اوستىغا
سەياسەت ئېلىمىدىن ھەدەردار بوسام، ئەلبەتتە مەندىن باشقا ئەدەمنىڭ موپتى بو
ھەقىقىي يوق، دەپ اويلايتتى.

يەنە بر «ھوررىيەتچى» سەكرەپ تورۇپ: — بو كالتا چاپانلا بىزنىڭ سىيازغا
— قىز مەسئىلەسى» دەپ بر سۆز كىرگۈزگەندەك، خوتون-قىزلاىنى ئەرلە بلەن ئەڭ
اولانى اوقتۇمۇز دېگەندەك.

بو دەھرىلە ئىمدى خوتون-قىزلىرىنى آزدوماقچى، سىيازغا بو مەسئىلەنى كىرگۈز
كىرەك ئەمەس! دەپ واقراپ، جاقراپ ھوررىيەتنى تولا ياقلاپ ژوردى.

خوبلەس كالام (خلاصە كالام) بىزنىڭ ھوررىيەتچىلەننىڭ آزادلىق — ھوررىيەت بولۇش
فېدائىيلىقى، قەھرىمانلىقى، بوخارا مەدرىسلىرىدىكى دىنى مۇنازىرەلەرنى خىجالەت
قوبدى.

خۇدا بىلىدۇ، ۋاقىتسىز گۈرگە كىرگەن پىيورال ئىنقىلابىنىڭ روھى، بىزنىڭ بۇ سىيازىنى رازى بولسا كىرەك.

بۇ رازىلىق، يېقىنلىق شۇنىڭ بىلەن ئوچۇق مەلۇم بولۇدىكى: مەرحۇم پىيورال ئىنقىلابى گۈرۈشى (بىزنىڭ سىيازىنىما، مەھكىمە شەرىئىيەنىما ئۆزى بىلەن بىللە تەپكەندى. ھى، بولانڭ بىر بىرىدىن ئاجراڭغىسى كەمىدى.

بالشىۋەكلە قوزغۇلۇشى ھەم بىزنىڭ «ھوررىيەتچى» دە.

«ھوررىيەت!... ھوررىيەت!...» دەپ ۋاقىت رۇسىيە ئىشچى. كەمبەغەل دىقائەتلىرىنىڭ كەسپىگە مەن ئاغان كونا تۈرىلە ھام بايلاردىن غەيەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتنى ئالغۇچى ئاكتاير ئالايدا سۇپۇرۇپ تاشلىغان بالشىۋىكلە. ئەلبەتتە بىزنىڭ «ھوررىيەتچى» لەنىڭ كۈڭلىنى ب ئومىدى.

بىزنىڭ ھوررىيەتچىلە سىيازىنى يېيىپ. تېخى مۇپتىلىك چاتتىغىنى تۈگەتمىگەن ۋاقىتتا ئوندا شورالار ھۆكۈمىتى تۈزۈلدى. (مارت ۱۹۱۸ ژىل)

بىزنىڭ «باي آكام» ھوررىيەتنىڭ تەقدىرىگە تولا قاينغۇدى. بىر ئاز غەقلىنى ئېغىب، دېگەندە ماللىرىنى، دۇنيالىرىنى ۴-۵. مارۋاغا ئۆتكۈزۈپ بىر كىچىسى غولچىغا ئۆزەندى. ئۆلۈك بىلەن «ھوررىيەت» توغرىسىدا كۈڭلى بىر ئاز ئېمىن تاپىدى. بىزنىڭ ھوررىيەتچى «ئوللام» پىيورال ئىنقىلابىنىڭ روھىنى ياسىن ئوقۇشتا كىرىشى.

لەيلىكى بىر ياقىدىن، «بەت بەداۋەت» مەزمۇنىچە يەنە پىيورال ئىنقىلابىنىڭ تىلشىگە، كىمە شەرىئەتنىڭ ئىچىلىشىغا، ئۆزىنىڭ مۇپتى سايلىنىشىغا ئۈمىد تۇتاتىدى.

ئۇندا-ساندا مۇپتىلىك دەرىجەسى خاتىرىگە چىرىشۇپ قاسا، ساقالىنى سىپاپ قويۇپ، كۈلىدە «ھە... ئۈمىدسىز شەيتان!» دەپ قۇياتىدى.

بىزنىڭ ئالىجاناب «بەك زات»: «مانا سىلە ھوررىيەت. ھوررىيەت، ھوررىيەت دەپ ئۆزىڭلار يەتتىڭلار. دەپ بىزنىڭ ھوررىيەتچىلەنىڭ كۈزىگە كىرىپ ئېلىپ تولا مەسخىرە قىلدى. ئۆزىڭلار ئۆزى مەسخىرە بولۇپ قېلىشنى قۇتۇپ، خىتايلاغا خوش ھەمەر كۆرۈمەن دەپ ھەممىدىن بۇرۇن غولچىغا سەپەر قىلدى.

بىزنىڭ ھوررىيەتچى «زىيالى» مۇز ئارىسالدا (ايىنى ئورتىدا) قالدى. كىتەي دېسە، شېۋەكلەنىڭ يېڭىلىپ يۈرۈشى زامان قاپتۇشى ئىتتىپاقى. ھەممەي دېسە، ھوررىيەتچى پىيورالنىڭ كۈنى رەنجىپ قېلىش مۇمكىن. قانداق قىسام، قانداق بولار يەنە دېگەن بىلەن ھەممەدە قالدى.

ئەكسىل ئىنقىلاب ھەم بىزنىڭ «ھوررىيەتچى» دە.

قازاق ئورۇس (ئىنگلىز) پالىگوتىكلىرى. گېنىرالىرى. ئورۇنلىرىنىڭ چىرايلىق چەتلىرى،

نيكالاى بەگەن نورغون يەلەن آجرالغىسى كەمىدى. شورالار ھۆكۈمىتىگە قارشى فوز بىزنىڭ بىكچە بوب قانغان ھورىيەتچى لەگىما اش تىپلىدى. بولا ھە دىگەندە ھوررىيەت مەيدانىغا ايتىلىپ چۈشتى.

يېڭىنى توروب، موشتومىنى توگوب ئەڭ آوال «باى آكام» قوبدى: — جەماعەت! واقتنى غەنىمەت بلەيلى، بالشىوۋەكلەگە قارشى كۈرۈشەيلى، مەن آفلانڭ ئەسكىرىگە يازغوزدم. كىرەك بوسا قولومغا جابدوق ايتىلىپ اوزەمما سوفو دەپ مەيدەمىگە اوروب ھوررىيەت اوچون آغزىدىن اوتلانى چاپراتدى. بىزنىڭ «بەك» كە آمدانلا جان كرىپ قالدى:

— مانا خودا خالىسە بالشىوۋەكلە يوقايدۇ. يەنە آوالقىدەك تارانچىلاغا «بەك» اولتۇرومەن. آندىن كىيىن بو تارانچىلا يەنە مېنىڭ آغزىمغا قارىماي نەگە بارۇم مەنسەب... يەنە آبروى... دونيا... مال... يەنە ۴-۵- آغچاملا... ابھى... ھى... ھى... بېگم خوشاللىغىدىن كولوۋەتدى.

لەيكنى بىر آزدىن كىيىن ھوشىغا كىلىپ مونداق تاتلىق اويلا بلەن واقت اونكۈر ماقول كومىدى.

باى آكام دىگەندەك «واقتنى غەنىمەت بلىش كىرەك» دىدى. ھەم بايقى اويلا بلەن آق باندىلانڭ بارىگەھىغا كەتدى. بالشىويكلە يېڭىلىگەن تەقدىردە، ياڭلىياشدىن بەك بولۇش شەرتى بلەن ئەسكەر ژىغىپ بېرىشكە ۋەعدە قلىپ ياندى.

بىزنىڭ ھوررىيەتچى «داموللام» نىڭ با-يوق دىنى حىياتى بىر يولى-فوز — موسولمانلا! بالشىوۋەك ھەم اولغا قوشولغان كالتا چاپانلاغا قارشى شوقوشماق بولا ھەممىسى دەھرى. بولاغا قارشى جاھات قىلش خوتون-قىزلىرىغا ھەم پەرز دەپ ھوررىيەت ھەم دىن نامىدىن اوزىنىڭ قارا تەشۋىقاتىگە كرشدى.

«قانداغ قسام، قانداغ بولارىكن» دەپ ژوگەن «زىيالى» آداش خىلى زالا اوچوق بىر يولنى توتالماي، اوزاق پكر ژورگوزگەندىن كىيىن قەتئى توقنامغا — ئەلبەتتە خەلقخە خىزمەت نامىغا بالشىوۋەك بوغاندىن كۈرە، بورونى كونا مەمىلە قىمەتەرەك، آرتوغراق، دىدى. ھەم اوزىنىڭ بايقى قەدران رەپ قوشولوب كەتدى.

تەقدىر ايلاهى شونداق

تەرىخ اوزاشىنى قلىدى. ھوررىيەتدىن اوز آبروبى، اوز بايلىغى، اوز مەيلى يولىدا پايدىلانماقچى بوغان «بەندە» لەرنىڭ ئەكسىل ھەرەكتىگە بالشىوۋەكلەر تەرەپتىن كۈتەرلىگەن قزىل بايراق قىمىلداپ قويمىدى. آق باندىلا قانتىق يېڭىلىپ خىتاي جاھانگىرلىرىغا بىر بىر سېغىندى.

ھەممە بالانى تەگەن قازاق اوروسلا جېنىنى ساقلاپ قوتولدۇدى. بولا بىزنىڭ ھوررىيەتچىلەرگە كوزىنىڭ قوبروغىدىمۇ قاراپ قويمىدى.

بىزنىڭ «ھوررىيەتچى» لە روسىيە يېرىدا ايلنگان ھوررىيەتنى ختاي بېرىگە بېرىپ ساقلىماقچى بولدى.

— ياھو، يا مەن ھو... غولجا شەرى نەدەسەن؟... دەپ ھەممىسى غولجا شەرىگە قاراپ راوان بولدى.

— كىرەك بوسا قولومغا جابدوق ايلېپ اوزەمما سوقۇشىمەن... دېگەن شوجاەتلىك «باي آكام» بايقى ئەۋەتكەن ماللىرىنىڭ كەينىدىن ژوگرەب قۇيرىقىنى خادا قىلدى. بىر تامچا قىنى قاغىچە سوقۇشىدىغان قەھرىمان «ھوررىيەتچى» لە كەمبەغەل تارانچى دېھقانلىرىنى، تەقدىر ايلانى «گە تاپشروب اوز جانىنى قوتولدوروش كويىغا كىردى. ئەھۋال زاماندىن خەبەرسىز خەلق بولانك قارا تەشۋىقاتىغا آلدىنىپ بەلانىڭ اوتىرسىدا قالدى.

اينىلاپ، كورەش زامانىدا تەبىئى بۇغان تەرتىپسىزلىك مۇكەلەپ گونامىز تارانچى كەمبەغەللىرىنى قۇربان قىلدى.

تارانچى ئەمگەكچىلىرىنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ اورگەنگەن اوروس كولاكلىرى (بايلىرى)، يەنە بىر پايدىلىنىپ قالدى.

اوزىنىڭ ئەساسسىز، قارا تەشۋىقاتى بىلەن تارانچى ئودومىنى اوتتولماسلىق ايفىر كۈنلەرگە قالدۇغان بىزنىڭ «ھوررىيەتچى» لە غولجىغا بېرىپ، اسىق كاشلىق اويلەرگە زىغەيەلەندى.

بۇلا اوزىنىڭ قەھرىمانلىقىدىن توغۇلغان نەتىجەلەرنى اويلاپ، خاتىرلەپ ۋەدانى بىر آراپلىنىپ تۇمىدى.

بەلىكى، تەقدىر ايلانى شۇنداق، دېدى. ھەممە گوناھ-غەيب بېچارە آنى قاغان «تەقدىر» گە آتېلدى.

بىزنىڭ ھوررىيەتچىلەرنىڭ شۇنىڭ بىلەن بىر نەچچە زامان كۈڭلى تىچلاندى.

يازغۇچى تەرەپتىن بىر ئىككى سۆز:

بو اوتكەن كۈنلەرنى تارانچى كەمبەغەللىرى تېخى اوتتۇمىدى، اولا غاز اوزىنىڭ پايدا-زەرەرىنى، دوس-دۈشمەنلىرىنى ياشىنى آجىتىپ آلدى. غاز اشچى-دېھقان خەلق مەدەنىيەت ۋا اقتىساد مەيدانىدا چاللىش، تەرىخنىڭ قاراڭغۇ كۈنلىرىدىن قاغان جەراھەتلىرىنى داۋالىماقتا.

ئەمدى خەلق اوزىنىڭ استىقبالىنى يالغوز، تەقدىر اىلاھى» گە تاپشورۇپ
 اولتامایدۇ. بەلكى اوزىنىڭ بىرلىك - انتىماغى، كوچ - قوۋەتىگە اوزىنىڭ ئەمگەك - مېنى
 تاپىنىپ ياشايدۇ.

كەمبەغەل - يوقسول خەلقنىڭ بىرىككەن كۈچىگە قارشى تورالايدىغان چىدايدىغان
 ايكىنچى يەنە بىر كۈچ يوق.

شونۇڭ اۈچۈن مېنىڭ دوستانە تەۋسىيەم، «باي آكام» لا، كەمبەغەللەرنىڭ ما
 تەرى - تاپان خەلقىگە تولا قول اوزايتىمىسون. «بەك آكام» لا، ياڭلىباشىدىن خە
 بېشىغا مېنىپ دونيا بىلەن آغچاملاغا چومۇپ ياتىدىغان تانلىق اويلانى تاشلىسون.
 «داموللام وا آخونوم» لا موپتى دەرەجەسىگە مېنىدىغان نىيەتتىن قايتىسون، خە
 «آخىرەت» بىلەن قورقۇنۇپ، شىرىئەت ھەم پەتۋاسىتىپ، بايلىققا تولاھە ۋەس قلىپى
 غەكس خالدا: سىلە كەمبەغەللەرنى تاپشۇرغان، تەقدىر اىلاھى» گە باققاندا، كەمبەغە
 سىنەننى تاپشۇردىغان، غەزەب اىلاھى» قاتتىغراق!...
 اوزەڭلاغا ساق بولوڭلا!...

كالتا چاپان.

خەلق نەغەبىياتى بولۇمى.

ئەن نەغمە-ناۋا.

بىزدىكى، نەغمە ناۋالانىڭ نوۋى آلتىشەند چىقىپ آندىن ايلى تەۋەسىگە ئارالاندى
 ئازىركى ۋاقىتتا، ايلى آرقىلىق يەتتى سوغا ئاراليدى. آنا-باۋامىزدىن مىراس قالغان
 نەغمە-ناۋاغا بوغان آمرافلىغىمىز، ھەۋەسىمىز آرقاسىدا زامانىدا مىللى بەزمەلرىمىز
 بوزىقەلرىمىز غىلى تەرەققى قىلغان. آلتىشەند چىققان ھەر بىر ئەن، ناخشا، سازلا
 ۋىغا چىققاندىن كىيىن تەردەمەند نەغمەچى، سازەندەلەر تەرەپىدىن ئوگەنلرى تۈزۈتۈلۈپ،
 ئوس بېرىپ ھەر ۋاقىتنىڭ اوزىگە ياقماق قوشاقلىرى بلەن، يوشاق، موڭلوق
 ۋىغا سالغان.

ھەتتا، سولتان زاماناسىدا، سولتان اورداسىدا آلايتان نەغمەچىلەر بوغان. بو نەغمە
 ناۋاغا بېرىلگەن ئەھمىيەت شۇنچىلىككە يەتكەنكى، بىرەر موقامدا، يىگىلب قالغان
 نەغمەچىلەر جازاغا ھەم ئارتىلغان ۋاقىتلىرى بولغان. شۇ ۋاقىتن باشلاپ ھەر قايسىسى اوزى
 گەندەك اۋىغا، تەترىگە آيلاندۇرۇلۇپ يۈرگەن ناخشا، سازلىرىمىز مەئلوم بىر تەرتىپكە
 بولماققا باشلىغان.

سولتان اورداسىدەكى، «اۋردا نەغمەچىلەر» رى ھەممىسى توققۇز كىشىدىن ئىبارەت
 بولۇپ، نوۋەندەكى اويون جابدوقلىرى استىمال قىلىناتتى. داپ، دومباق (تابل باز) سۈنەي،
 جەك، فالون، سېنە، راۋاب، دونا، تەنبۈر ھەم يەنجەك بولۇپ، كىيىنكىسى خىتاي قورالى
 بولغاندىن كىيىنرەك قوشولغان.

بو ئەن-نەغمە قوراللارى پەقەت اۋردا اچىدە خوشال-خوراملىق خورمەتلىگەن
 گەلە آراسىدا تۈي، تاماشا ۋاخلىرىدا چاللىناتتى. بولاندىن باشقا ناغرا، كاناي-سۈنەي
 ابدوقلىرى بولۇپ، بولاننىڭ اوينولۇدوغان ۋاقىتى چوڭ تويلادا، ھىتلادا ۋا جەك ۋاخلىرىدا
 ئىدى. ئومومەن اۋردا نەغمەچىلىرى اۋتتوز ايكى تورلۇك موقامغا اويناتتى. ۋا بولاننىڭ
 سېدە اون ايكىسى ھەم ايتىبارلىقراغى بەگلەر-نەغمەسىگە آيرىلاتتى. ئەيتەۋور موشو
 قورلەدە نەغمە-ساز بىزدە خىلى تەرەققى تابقان ايدى.

بىراق-ايلى سولتانلىقى پۇتىشى بلەن، «كوچ» باشلانىپ، خەلقنىڭ ھەممىسى تىرى
 بىران آحوالدا قالىشى سەۋەبلىك، مونداق نىمەلگە ئەھمىيەت بەرگۈچىلىگى قالماغانلىقىدىن،
 بۇرۇنقى تەرتىپلەر ئۆتۈپ، ھەر كىم اوزى بىلگەنچە ايتىپ چالغانلىقىدىن كۆپى بوزۇلۇپ،
 ئۆتۈلۈشقا باشلىدى. شۇنداق بوسىما، سولتانلىقتىن ۋا خوسوسەن مەشھۇر نەغمەچىلەردىن
 بوغان باركەننىڭ موللا گايىت ۋە باشقىلا اولگەندىن كىيىن بىزنىڭ آرامىزدا نەغمە قىلدۇرۇش
 ۋىنى بوقالماستىن ھەر قايسى سازەندە اۋتتوز ايكى موقامدىن اوزى بىلگەنچە

اويناب كەلدى. براق بو، اوينوغوچىلا اوز تەرتىبى بىلەن، توشقوزوب اوينالماغانلىق
 ۋىلانن ۋىلغا چولتولوشوب وە بەلكى يوقولوش دەرەجەسىگە يەندى.
 ياركەنت كالتا چاپانلرى تەرەپىدىن ۱۹۱۳-۱۹۱۴ نچى ۋىللاريدا بر مونچە كىچىك
 ياسالىپ، شونوك آرقاسىدا، ناخشا- سازلاريمزنى قەدر حال تەرتىپكە سالش كىرەك
 پىكر قوزغولوب، بار بوغان ياش ھەۋەسكار سازەندەلریمزنى ۋىغىپ، ناخشا، نەغمە
 بەزمەلریمز آزدو-كويتو تەرتىپكە سالماققا باشلاندى. ھازىركى، واختا اوز آرا، كۆپ
 ياقملىق، موڭلوق دەپ سانالغان بەگلەر نەغمەسى بوسىما، براق ھەممىسى تولوق ئەمەس
 شونوك اوچون، سەنايىچ- نەپىسەمىزنىڭ بر بۇلۇڭى بوغان نەغمە- ناوالریمزنى مونە
 كىين يولغا سالىپ، تەرەققى قىلدوروش ھەرەكەتىگە كرشىمىز لازىم. وە ۋىلايىتىمىز
 ھەممە ئەنلریمىز نوتىغا ايلىنىپ قوشاقلریمىز (ناخشالریمىز) باسلىپ تارا ئىلىپ
 لازىمدور. مەن ھەم اوزەمنىڭ يادىدا قالغان وە ۋىققان بر مونچە ناخشالانى توۋەندى
 تەرتىپ بىلەن يازدىم. ئەلبەتتە، بو كىيپايە ئەمەس، وە بەلكى بو، ئەن- نەغمەلریمىز ھەقىقەتەن
 بر تالاي اشلەش كىرەك. بونداق آۋالدا قالدوروش يارىمايدو. بونوك تورموش
 ئەھمىيەتى چوڭ.

نەغمە - ناخشىلانك آتلىرى:

۱- بەگلەر نەغمەسى	۱۶- جاڭ مودەخان
۲- يولەن	۱۷- ايرجەن- ناخشا
۳- توى - سەنەم	۱۸- جانم- خانم
۴- غىرىپ سەنەم	۱۹- گۈل يارەى
۵- ھەدادەى	۲۰- سادىرخاڭرۇق
۶- وادىرىغا	۲۱- داگەگىزە
۷- سوۋارەى مەللانەى	۲۲- ئومچىلا ناخشىسى
۸- يارى- يارەى	۲۳- گولباغەى
۹- اوسەك ناخشىسى	۲۴- گول مەئشوق
۱۰- خانلەيلون	۲۵- شەرى- خوما
۱۱- ئەى نادان	۲۶- يەلە- دوست
۱۲- مەستوھەيران	۲۷- ناسىر گوڭ
۱۳- نىگاریم سەن	۲۸- اويناك ناچرخان
۱۴- يا سىنك دەردك	۲۹- آلتون خان
۱۵- يالارەى	۳۰- شەمزا دە خان

بولان باشقا، جانم آلا، دادەي، گوليارەي، لەبلەرڭ ناۋات گۈلەم خان ۋە باشقىلا
 ۋەت خوتون - قىز آرسىدا ايتىلغانلىقىدىن، خانىملا ناخشىسى قاتارىغا كىرىشكە مۇمكىن.
 كىم يوقۇردىكى سانالغان ناخشىلا اوزىنىڭ ايتىلىشى ۋە ئەنىگە نۇسخەتەن بىر نەچچەگە
 بۆلۈنۈدۇ:

يەئنى، تۈي - تۈكۈندە ايتىلىدىغانى بىر باشقا، بەزمە مەجلىسلىرىدا، كۈچادا، اوما ۋاھلىرىدا
 كۈتلىدىغانلىرى ۋا اوسول اۋچون مەم بىر باشقا، ايتىلغان ۋاھتا مەرقايسىنىڭ اوز تەرتىبى بىلەن
 سىرىنىڭ كەينىدىن بىرىنى ايتىپ اياڭ آياڭى مەخسۇس موقام بىلەن چۈشۈرۈپ قويادۇر.
 بۇر مىساللى «نەگەر نەغمەسى» اوزى بىر نەچچە موقامدىن ئىبارەت بولۇپ، اوينۇلۇشى
 بىلەن اوزىگە مەخسۇس تەرتىپ بىلەندۇر: نەغمە باشلىغى قولىغا داينى ايلپ اوزى ياڭغۇز
 بىر ۋەھىدا بېشىنى اۋۇب غەرەلگە توشۇپ «موشاۋىرەك» دىن باشلايدۇ. بىر مىسراغ بېيتىنى
 ئىزلاپ اېكىنچىسىغا اۋتۇشى بىلەن سۈنباچى ھەم خىجەكچى قوشۇلۇدۇ. غەزەلنىڭ آخىرىغا
 نەغمە تەكۈزۈپ ئۈگەتكەندىن كېيىن، قاتارلاشىپ اۋلتۇغان ئەن - نەغمە چىلە ھەممەسى بەب، بەرەبەر
 نەغمە باينۇقلارغا قول سۈقۇشۇپ، داپ خۇمىغى بىلەن بىرگە پەريادەيدەپ باشلايدۇ.
 رىنىڭ كەينىدىن بىرىنى، اوز تەرتىبى بىلەن ايتىپ آخىرغا چۈشەنگەندە ھەم ياڭغۇز
 سىكى، اۋچ نەغمە جابدۇغى بىلەن بىرچۈشۈرۈش موقامىغا اويناپ توختاتۇر.

بېيتلىرى:

۱ - موشاۋىرەك نەزمى:

غازان قىلدىم گۈلۈستان غەمگىدە گۈل ئۆزارمنى،
 كېلىپ دېلەر تاماشا قىل غازاڭ بولغان باھارمنى.
 قوررىنى باغۇ تەبىئەم، شۇنچەۋالدى گۈل ئاچىلماسدىن،
 ۋاپا ئابىن بېرىپ سەبىرە ئەپلە باغۇ باھارمنى.
 نە كۈندۈز لەززەتن كۆرمىەي نە ئۈنلەردە يېتىپ ئارام،
 كىچىردم ھجرى اۋنى بىرلەن كۆيۈپ لەيلو ناھارمنى.
 باقامنى چاڭ ئېتىپ يىغلاپ، بارىپ كويىدا دات ئەتسەم،
 ئوشال بىر رەھىمى ئىشتمەيدۇ مېنىڭ پەريادۇ زارمنى.
 چقارغان پەقەن بولدى ئۈلەي دەيمەن كۆرۈپ دېدار،
 بارۇپ ئەيىڭ كېلىپ كۆرسۈن مېنىڭ بىر رەھىمى يارمنى.
 مەن ئۆلسەم ئەي سوراڭلار ئاننىڭ يولىغا كۈمگەيسىز،
 كىيىن، مەرياندىن ئۆتەر بولسا ياشاپ ئۆتسەي مازارمنى.
 مۇۋەيدا ئىتەدۇر يىغلاپ ئۆلۈم ھەقدۇر ئۆلەر پارچە،
 كۆڭۈلدە قالماي ئارمان كۆرۈپ ئۆلسەم خۇمارمنى.

۱- اوختوروش: ئوشبۇموشاۋەرەك بەيتىنىڭ ئەخىرقى مىسراغىدا غەزەلنىڭ گۈسى بولۇپ پەريادەى موقامىغە باشلايدۇ.

۲- پەريادەى نەزمى:

سەھەردە سايرىغان بولبول - پەريادەى
كۆڭۈلنىڭ زەينىنى ئاچدى - پەريادەى
باغدىكى قۇل گۈلنى - پەريادەى
يار قولا غىمغە ساچدى - پەريادەى

* *

*

ھاۋانى تومان باسدى - پەريادەى
يارنى كۈرگىلى بولماس - پەريادەى
كۆڭلۈمگە گۆمان يوشدى - پەريادەى
يارنى سۈيگەلى بولماس - پەريادەى

* *

*

يار ئىشىگىدە تۇرسا - پەريادەى
ئەيمەن ئوتەلمەيمەن - پەريادەى
يار شەرەت قىل قۇبسا - پەريادەى
تەلمۈرۈپ كېتەلمەيمەن - پەريادەى

* *

*

ياردەردىدە ئاۋارە - پەريادەى
بۇلدى ئۈرۈگۈم پارە - پەريادەى
ئۈزەك باسەن يارم - پەريادەى
بودەرتكە نېمە چارە - پەريادەى

* *

*

بونىڭ ئەخىرىدە پەر يادەينى يۈتكەب ۋاي-ۋاي يارەىگە چۈشۈدۇ.

۳- ۋاي-ۋاي يارەى نەزمى:

بىر كۈرۈپ ھەسرەت اوتىدا ئۈرتە نورمەن بى رىيا،
كۆيدۈرۈپ ئولتۇرگىلى كۈزى خومارم كېلىدۇ،
ۋاي-ۋاي يارەى-كۈزى خومارم كېلىدۇ.

* *

*

نازو گۆم غەم باغیدا بولبول سۇپەت ئەپقان ئیتەر،
غەمىنى بەربەت ئەتكىلى جان گۈل ئوزارم كېلىدو،
ۋاي - ۋاي يارەي - جان گۈل ئوزارم كېلىدو.

* *

زەپتونە توننى كىيىپ خەستە كۈگۈلگە اوت سالىپ،
يېڭى ئاچلغان غونچە دەك گۈل يۈزلۈگۈم يار كېلىدو،
ۋاي - ۋاي يارەي - گۈل يۈزلۈگۈم يار كېلىدو.

* *

قاش ئاتارم كېلىدو تىرىك ئاتارم كېلىدو،
بېلىغا ئالما تۇگۇپ يالغانچى يارم كېلىدو،
ۋاي - ۋاي يارەي - يالغانچى يارم كېلىدو.

* *

ئانداق ئەتمەڭلەمنى ئاە مۇنداق ئەتمەڭلەمنى،
ئاقىبەت لازىم بولورمۇز تاشلاپ ئەتمەڭلەمنى،
ۋاي - ۋاي يارەي - تاشلاپ ئەتمەڭلەمنى.

* *

۲ - اۆتۈرۈش: ۋاي - ۋاي يارەي موقلىمىدىن باشقا موقلاملا بارەي. اوزوندىن بېرى
ئۇشلىنىپ كېتىپ اونتولوب قاغان سەبەبلىك، ھازىرغا بومۇشامدىن كېيىن، سەن، سەن مېنى
سەننى ئەپتىش رەسمى بولوب قالدى.

* *

ئەسەن، سەن مېنى سەن ئەزەي:

سەن، سەن مېنى سەن خاراۋ قىلدىڭ مېنى سەنەي،
ئىشقى اوتۇڭدا كاپاپ قىلدىڭ مېنى سەنەي.

* *

بىر ئەڭرىم بلور مەن بىلەن ھېچ كىشى بىلەن،
تۈنلەر كېچەسى اول كېچە تارتقان ئەلەمنى.

* *

تۈنلەر كېچەسى توخولا پەرياد ئېتىدو - يەي،
ھايۋان چاغىدا خودانى شول ياد ئېتىدو - يەي.

* *

ھايۋان بىلە تەڭ قوپسا سەھەرلەدە كىشى - يەي،
خوزاق اوتىدىن ئۆزىنى خالاس ئېتىدو - يەي.

سەن، سەن مېنى سەن، سەن ئولتۇرەين دەمسەنەي،
باشىغا ھەر بالانى كەلتۈرەين دەمسەنەي.

بۇنىڭ ئەغىرىگە «اوينىڭ تاجرخانى» قوشۇپ اويناشقا مۇمكۇن.

۵-اوينىڭ تاجرخان نەزمى:

ئولۇمنىڭ ئەلچىسى كەلدى قىچىڭلا باغۇ بوستانغا،
قىچىپ ئاندىن قوتولماسىز تاماشا قل گۇرۇستانغا.

اوينىڭ ئەي تاجرخان،

اوينىڭ ئەي زىباخان.

ئولمەس ئادىمى يوقدور،

اويلاڭ ئەي-اويلاڭ.

مەن پادىم كىچە بىلەن ئىرقىڭ ئىچى بىلەن،

ئىگىنى باغلاپ قويدى جۇگەننىڭ ساچى بىلەن،

اوينىڭ ئەي تاجرخان.

اوينىڭ ئەي زىباخان،

ئولمەس ئادىمى بولماس،

اويلاڭ ئەي-اويلاڭ.

توغاي تولا سايرايدۇ ئوغايتۇننىڭ غولىدا،

ئولمەيسىز دىگەن بىلەن جان خۇدانىڭ قولىدا.

اوينىڭ ئەي تاجرخان،

اوينىڭ ئەي زىباخان،

شاھەر كۆزى مەستانە،

اويلاڭ ئەي-اويلاڭ.

سايراڭ بولبولۇم سايراڭ قىز گۈلنىڭ شاخى سۈنسۈن،

يار ئايرىلىمەن دەيدۇ ئايرىلىپ كۈڭلى تىنسۇن.

اوينىڭ ئەي تاجرخان،

اوينىڭ ئەي زىباخان،

ئولمەس ئادىمى يوقدور،

اويلاڭ ئەي-اويلاڭ.

تامام بوغاندىن كېيىن مەزغۇلغا چۈشۈرلىدۇ.

يۈلەن ناخشالىرىدىن:

مەر مىسران بىيىت نىڭ ئارقىسىدىن قايتۇرۇپ ئەيتىدىغان قايتارما ھەم باشلانما:

ۋاي - ئاي ھا - ھا يۈلەن - ئاي ھا يۈلەن،

ۋاي - گۈل قايدا با، يار، يار.

بىر ياخشىغا بىر يامان - ئەي،

ۋاي ھەر قايدا با، يار، يار.

ئاۋۋال باشلاپ خۇدانى ياد ئىتەلى يار، يار.

پەيغەمبەرنىڭ سۈننەتىنى شاد ئىتەلى يار، يار.

ۋاي - ئاي ھا - ھا يۈلەن (ئىلا ئەھمىر...)

يغلاما قىز، يغلاما قىز ۋاي، تويۇڭ بولور يار، يار.

ئۆلەنمىگەن بوز ئېگىز ئېرىك بولور يار، يار.

ۋاي - ئاي ھا - ھا يۈلەن (ئىلا ئەھمىر...)

توقۇ تاۋا چاپان كىيىپ قىز كېلىدۇ،

يۈلەن ئېتىپ، يۈلەن ئېتىپ توي كېلىدۇ.

ۋاي - ئاي ھا - ھا يۈلەن (ئىلا ئەھمىر...)

قىز جۇڭگانلا مەيلىس اويماپ تويۇڭ بولور،

چۇشۇ ئەگەگە كىمغاپ تاتقان ئويۇڭ بولور.

ۋاي - ئاي ھا - ھا يۈلەن (ئىلا ئەھمىر...)

سىم، سىم ئارا ياغدى يامغۇ سىرلەم تاشقا،

پېشانەمگە بارغان ئېگىز كۆمۈز ئويۇڭ بولور.

ۋاي ئاي ھا - ھا يۈلەن (ئىلا ئەھمىر...)

پېشانەمگە يارغانىمى كۆرمەي بولمايدۇ،

ئۆلەنمىگەن بوز ئېگىز تويۇڭ بولور.

ۋاي - ئاي ھا - ھا يۈلەن (ئىلا ئەھمىر...)

خانملا ناخشالىرىدىن:

۱ - گۈلەم خان نەزمى:

گۈلەمخاننىڭ قوش پۇيۇڭى يەگە تېگەمدۇ،

لۇن بەش ياشتا كۆمۈز تويۇڭ ئەگە تېگەمدۇ.

گۈلەمخاننىڭ توققان يېرى اويىدىن بولاتتۇر،

گۈلەمخاننى زىررلاپ ئاغان ئەگە بولاتتۇر.

(ئىلا ئەھمىر...)

۲- دادەى نەزمى:

خانم ئورگىلەى دەيمەن-دادەى،
جانم ئورگىلەى دەيمەن-دادەى،
بىر زەررە ئەلەم كەلسە-ئورگىلەى،
يارغا يېتىشەى دەيمەن ئورگىلەى، (ئىلا ئەخىر...)

۳- ئاللا يارم نەزمى:

ئاللا يارم خىالىڭىز ئەنجانچە بۇكمۇ؟
كچكىلكە اويناب ئىدوك ئەمدى يول يوقمۇ؟
واى (ئىلا ئەخىر...)

۴- لەبەلەرڭ ناۋات نەزمى:

بىر كۈرۈپ سىنى يارم قالماى مېنىڭ ھالم،
بىر باقساڭچو سەن يارم تەڭ بولۇپتو ئەھۋالم.
(ئىلا ئەخىر...)

تارانچىلارنىڭ ئالتەشەندە، ايلپىغا كۈچۈپ كېلىپ ختاي ئىستېدادىدا ئېزىلپ
ئاخىلادا ئادەنلرى بويىنچە ئەر-خوتون، قىز-ئىگىت ئارىلىشىپ توي، مەشرەپ
مەيلىسىدە پوتا سېلىشىپ ئېتىدىغان يېتىلرى:

تام تۇپەسىپ، اولتۇرۇخو شوقچە بويلىق شول ئىگىت،
ئالما بەسەم اونىمايدۇ بابو يا ئالتون ئىگىت.
بابو يا ئالتون ئىگىتنىڭ سۈرەتى سولتانچا با،
ئاي يۈزىگە خال چۈشۈپتو يېڭى ئوزگەن گۈلچە با.

(ئىلا ئەخىر...)

ايللى زامانەسىدىكى مەشھۇر ناخشىلار بىر ئالتون خانم ناخشىسىدور. بو
ئاشق-مەشوق بولۇپ، قىز-ئىگىت بىللە دوتا-تەمبۈر چېلىپ ئەيتىشىدىغان ناخشا

ئالتون خانم نەزمى:

ئىگىت:

ئالتون خان كىردى بازارغا قاشىنى بازالىتىپ.
ئۇز كۈڭلىنى خوش ئېتەدور بىزنى سەرگەردان ئېتىپ.
ئاق قىنە ئايدەك يۈزۈڭگە زەيتۈنە خالڭ بولاي،
كېچە يانڭدا يېتىپ كۈندۈز خەرىدارڭ بولاي.

ف:

بى واپادور بو، ژيگت تاڭلا اونوتقان يارىنى،
ئادەمى بولسا اونوتماس كونا سۇيگەن يارىنى.
بى واپالق سەنما قلداڭ مېنى قلماس دېمەڭل،
نېمە كويلادا يورىسەن مېنى بلمەس دېمەڭل.

(ئىلا ئەخىر...)

بەك نەغمە ۋا ناخشالارمىزنىڭ ئۆزىگە مەخسوس تەرتىبى - اوسواى بولوش كېرەك ھەم
ونداق بولوب كەگەن.

ناخشىلارمىزنىڭ پۈتۈن تەرتىبلىرىنى ھوسوسەن، ھەممە سىنى نەزمىلەرى بىلەن
بان قلىشقا بىر كىتاب لازم بوغانلىقتىن، پەقەت بو ئشقا ھەۋەسكار باشلارمىزغا اومومى
پىكر بېرىپ يوقالماقدا بوغان «خەلق ئەدەبىياتىمىز» نى يولغا قويوش مەخسسىتى بىلەن
ئش مەيدانغا چىقىرلىپ تۈرۈدۈ.

شونىڭ ئۈچۈن، نەغمە - سىزلارمىزغا ئىشتىياقلىق باشلارمىزنىڭ، مىللى ناخشالارمىزنى ئۆز
رتىبى بىلەن بلىش ھەم شونى يوقالماستىن ھالغا قويوش ئىك مۇھىم ۋەزىپىلەردۇر.

يوسوپجان غاپپاروف.

قەرزىم.

مەنما اشچى كەمبەغەل، كەڭ مەيداندا قان تۇكەي،
 ايزىماككە، اول شەرقى، چوڭ قەرزىم، آزاد ئىتەي.
 جاھانگىر چىلارغا قارا موشتوم، كۈل ئىتەي،
 كاممونيىزىم اورىنىتوب، قىزىل شەرقىنى گۈل ئىتەي.
 زولمەتلىكنى يوق قىلىپ، ئۆكتەبىرنى اولىگوتەي،
 نادانلىقنىڭ اورنىغا راس كاممونيىستلىق نورسىيەي.
 آلا ئەلەم يىغىرىپ، قىزىل ئەلەم توغ تىكەي،
 كاممونيىستلىق قەرزىم با، كەمبەغەلنى ھۈر ئىتەي.
 اشچى شەرق بىرلىشىپ، بايلارنى يوق ئىتەي،
 بو تارىخى ھىتلاننى، شولا بىلەن بىر ئىتەي!

م. يونس.

آلتىشەر تەرىخىدا ھۆكۈمەت ئوزگۈرۈشلەرى (*)
(مەبلەرلىرى).

خىتايىلانىڭ ئالتەشەرگە بىرىنچى كىلىشلىرى.

ئالتەشەرنىڭ تەبىئەتى باي. يېرى مۇنبەت، يېمىشى كۆپ ۋە ئاتلىق بوغانلىقىدىن، خىتايىلا بۇ ئۆلكەنى ئىشغال ئىتىشكە بەك قىزىقتى. مىلادىدىن ئىككى يۈز ئۆزى بۇرۇن، ئالتەشەر ھەققىدە يېزىشقا باشلاپ، خىتاي ئىمپېراتورى «ئاۋدى خان» مىلادىدىن ۱۲۸ ئۆزى بورون سەيياھ سۈپەتى بىلەن «چاڭساڭ» نامىدىكى بىر زاپىتىنى يەرب ئالتەشەر ھەققىدە مەلۇمات ئالغان. شۇندىن كېيىن، خىتايىلا ئالتەشەرگە كىلىش پىلانى ھازىرلەپ، مىلادىدىن ۱۰۴ ئۆزى بۇرۇن ئالتەشەرنى ئىشغال ئىتىشكەن. ئۇ ۋاقىتتا، ئالتەشەرلىكلە پاجە-پاجە خانلىقلارغا بۆلۈپ ياشايدىكەن. خىتايىلا تەدرىجى سۈرەتتە، ئون ئۆزى ئىچىدە پەرغانەغىچە بېرىپ، ئالتەشەرلىكلەنى، ئىلى-سېلىق تۆلىشكە مەجبۇر ئىتىشكەن. بۇ ئىشنى ئۇنىغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن رۇمەن (زاكىلات) سۈپەتى بىلەن كىلىشە ئىلىشەن. شۇ تەرىقە ۲ نچى مىلادى باشلىرىدا خىتاي ھۆكىمى خەزەر دېگىزىگىچە ئورگەن. ئامما، ئالتەشەر خىتايىلا ئۈچۈن ئانچە ئىشەنچلىك بولمىدىن، ھامان خىتايىلاغا قارشى سوقۇش ئالغان سەبەبلىك، شۇنىڭ نەتىجەسىدە خىتايىلا ۲ نچى ئەسردىن باشلاپ ئالتەشەرنى ئىشلاپ كىتىشكە مەجبۇر بوغان.

خىتايىلانىڭ ئىككىنچى كىلىشى.

خىتايىلا كەتكەندىن كېيىن، ئالتەشەرلىكلە ئۆز باشلىرىغا باشلىغان لەپىك، بۇ ياشاش ئورنىغا بولمىدىن، كۆچمەن غەلىقە ھۇجۇم ياساپ ئاراملىق بەمىگەن. خىتايىلا

(*) سابىرجان بۆرەدەرنىڭ بۇ مەبلەسى «تەرىخى ماتېرىيال» ئونىدا كىرگۈزۈلدى. آلتىشەر ئېدارىسىدا بوغان ئوزگۈرۈشلەردىن بومەقەلە خام بوسىپا توغرى ماتېرىيالنى بىرىدۇ. سابىرجان بۆرەدەرنىڭ بويانمىسى كەلگۈسى كۈندە يېزىلىدىغان «ئۇيغۇرستان تەرىخى» گە خېلى ماتېرىيال بېرىلەلەيدۇ. شۇ ئۈمىد بىلەن بولۇپ «ئېدۇر».

ھەم ئالتە شەھەردىن بىلىككۈلۈكى ئۈمىدلىرىنى ئۈزۈپ، شوڭا ھازىرقى ئۈچۈن ۴-ئىچى خىتاي ماناخلىرى (راھبلىرى) مەدەنىيەتلىرىنى ئۆتۈشىدە، ئالتە شەھەرلىكلەرگە بۇددى دىنىنى قېتىپ كەتكەن. بۇ ۋاقىتتا كۈچمەنلەرنىڭ ئالتە شەھەرگە ھۇجۇملىرى كۈچەيىپ، تامام ئاممىسى ئىقتىسادى، مەدەنىي كۆپ بۆلگۈنلۈكلىرىنى ياسىغانلىقتىن، زور بىر ھۆكۈمەتنىڭ ھېساپ سېغىنماي تۇرۇپ، كۈچمەن خەلىپىلىكىنىڭ ھۇجۇمىدىن ئۆزلىرىنى ساخلاپ قېلىش مۇمكىن بولمىغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئالتە شەھەرلىكلەر خىتايلارغا مۇراسىمىيەت قىلىپ كۈچمەنلەرنىڭ ھۇجۇمىغا ساخلاشنى ئۈتۈنگەن. خىتايلار بۇ ئۈتۈنۈشنى قوبۇل قىلىپ، ۷-ئىچى ئەسەردە توپ-تۈز خىتاي ئىمپېراتورى «تاڭ خان» زامانىسىدە ئالتە شەھەر يەنە ئېشىغال ئىنلىرىدە بوسەپەر ئالتە شەھەرلىكلەر ئۆزلىرى چاتقان ئۈچۈنمۇ، قاتتىق كۈسەتمىگەن. ھەم ئېلىق مەجبۇرى كىشى ئېلىش پۈتۈنلەي بولمىغان.

مەھەللى ۋە مىللى موختارىيەت بەگەن. ئالتە شەھەردە نېگىزلىمەك ئۈچۈن بىر يول تۇتقان. ئىدارە ئىشلىرىدە خىتاي اوسولان كىرىش. شەھەرلەرگە خىتايچە ئاتالغان ۋە ھەم ۴-ئىچى ئەسەردە تاقالغان بۇددىزەملىكنى نېگىزلىشكە تىرىشقان. ئامما، خىتايلار سەپەر قانچە ئەسلىق نېگىزلىنىپ، اوزاق ياشاماسىدىن، تىبەت پىتەلىرى چىقىش سەھە ئالتە شەھەرنى تاشلاپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان.

ئالتە شەھەرگە ئەرەپلەرنىڭ كېلىشى.

خىتاي زولىمىدىن قۇتۇلۇپ ئۆز بېشىغا قاغان ئالتە شەھەرلىكلەر تىبەت ياشىغان زاماندا، ۸-ئىچى ئەسەر باشلىرىدا، بىرغانە ئارقىلىق ئەمىر قوتەيبە قومانداسىدە ئە كېلىپ چىققان. بۇددىزەمنى قوبۇل قىلماي قاغان ئالتە شەھەرلىكلەر، ئىسلامىيەتنى قوبۇل ئېلىپ بېرىغان. لېكىن، ئەرەپلەر اوزون تولىمىدىن قايتىپ كەتكەن.

تىبەتلىكلەرنىڭ كېلىشى.

۸-ئىچى ئەسەرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدە خىتايلار بىلەن سوقۇشۇپ غالىپ كەلگەن تىبەت ئالتە شەھەرنى ھەم ئېشىغال ئىتتىدو. اۇ ۋاقىتتا، ئالتە شەھەرلىكلەرنىڭ بىر ئازى ئىسلام بىر ئازى خىرىستىيان (ئىسەۋى) دىنىدە، كۈچچىلىك بۇددا دىنىدە ئىدى. بۇددىلار موسولمانلار ئارىسىدا دىنى كۈرەشكە پەيدا بولۇپ، بىراق، بۇددىلەردە مىللى ھەم كۈچلۈك بولغان ئۈچۈن، ھەر كىم بىر كېلىپ ئالتە شەھەرنى بۇلۇشكە باشلاش بىلەن، ئالتە شەھەرلىكلەردە مىللى ھېتىسسىيات قوزغۇلۇپ-ئېنىقلىشىپ، ۹-ئىچى ئەسەرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدە ئالتە شەھەردىن تىبەتلىكلەرنى ھايداشقا مۇۋاپپەقىيەت تاپقان.

ئالتە شەھەرنى قارلقلاننىڭ ئېشىغالى.

غەربى تۈركىستاندا ھۆكۈم سۈرگەن خىتايلار، دۈشمەنلىرى تىبەتلىكلەر.

ئالتەنەرگە كەمەك بوسوما، داھىلى بىتەلە ھەم تۈرۈك-ماغول ھۇجۇمى مانىع ئالدى. لېكىن، اويغورلا ھامان ئىش بولاماسىدىن، ئوز ئارا دىنى كۈرەشلە بوب توغان. لالانك كۈرەش دەورىلرىدە قارلق تۈركلرى كۈچەيىپ، پۈتۈن ئالتەنەرنى ۱۱ نچى ئۆزىدە ئىشغال ئەتكەن.

قارا خىتايلانك كىلىشى.

۱۱ نچى ئەسرنىڭ كىيىنكى يېرىمىدە ماغوللانك بىر قىسمى كۈچەيىپ كىتىپ، «كورخان» ئىدارىسىدە قاراقلاش ھايداب ئالتەنەرنى ئالودو. قارا خىتايلان بونوك ئەنلا قاماى غەربى تۈركۈستاننى ھەم ئۆزلىرىگە قاراتقان.

چىڭگىزنىڭ ئالتەنەرنى ئىشغالى.

۱۳ نچى ئەسرنىڭ باشلىرىدا يىڭى ماغول ھۆكۈمدارى چىڭگىزخان غالبىيەتنى باشلىنىپ، خىتۇتۇن دىنيانى دۈرسۈۋەتكەن چىڭگىزدىن ئالتەنەرنى ھەم قوتولمايدو. اولاختا، اويغورلا سىيانلىرىغا «ايدىقوت» دەيدىكەن. ئالتەنەرنى خانى كۈچلۈك چىڭگىزخانغا ئەلچى ئەۋەتىپ سوقۇشاسىدىن بەيئەت بەگەن. شو اولاختا، ۸ نچى ئەسردە باشلانغان بوددى، ئىسلامىيەت كۈرەشى بىك مەككەم داۋام ئەتكەن دەور بولۇپ، بوددىلا موسولمانلانى قىسىدىكەن. ئالتەنەرنى ئىشغال ئەتكەن، چەتئەللىرىن «موررىيەت دىنيە يىرىپ، دىنى كۈرەشلەگە خانىمە شەپەرلەگەن.

تۇمۇرلەكنىڭ كىلىشى.

چىڭگىزدىن كىيىن، ئالتەنەرنى چىڭگىزنىڭ چوڭ اوغلى چاغاتاى اولوشىغە نىگىز، ئالتەنەردە چاغاتاى باللىرى توغرى. بىر يۈز اۆتۈز ئىل ھۆكۈم سۈرگەن. ۱۴ نچى ئەسرنىڭ كىيىنكى يېرىمىدە چاغاتايلان تۇغراق تۇمۇر ئىسلامنى قوبۇل قىلىپ، كىيىن پۈتۈن ئالتەنەرنى كۈللەپ موسولمان بولۇپ، بوددى. ئىسلام ئالىشى پۈتكەن. باش دىن ئىسلام دىنى بولۇپ، بوددىلە يىڭىلگەن. چاغاتاى ئەمىرلرى پاچە-پاچە بۈلەكلەگە بۇلۇپ، ئۆز ئارا دايم سوقۇشوب توغانلىدىن. ئالتەنەرنى خەلقى چىڭگىزدەك تەدبىرلەك بىر كىشىنىڭ كىرەك ئىكەنلىگىنى ھس قىلىپ توغان زاماندا، تۇمۇرلەك كىلىپ چقىدو. تۇمۇرلەك ئەمەلىيەتنى كىڭەيتىپ، ماغوللان بىلەن سوقۇشوب قايتىشىدا، ئۆزى بىر بىر قە ئەسكەرى بىلەن سەمىرقەنگە بەرغانە ئىشپ، قايتماقچى بولۇپ، ۱۵ نچى ئەسردە ئالتەنەرنى بېسىپ ئونودو. شونوك بىلەن ئالتەنەرنى تۇمۇر ئەمەلىيەتنىڭ بىر ويلايەتنى بولۇپ تۇمۇر چاغاتايلانلار ئەمىر قوبۇل قىلىپ كېتىدو. تۇمۇرلەك كىيىن، باللىرى ئالتەنەرنى ئانا بىراسى دەپ پۈتۈنلەي بىلەنمەكچى بولودو. لېكىن، چاغاتايلانلار ئالتەنەرنى بىزنىڭكى ب تۇمۇر باللىرى بىلەن سوقۇشوب، ئەمىرلرىنى ۱۶ نچى ئۆزى ئايتورۇپ ئالودو.

ئالتە شەھەر: مەزھەب كۆرەشلىرى.

ماڭا ئالتە شەھەر ئىسمىنى قايتۇرۇپ ئاڭدان بىلەن، ئالتە شەھەرنى بۇرۇنقى ھالەتتىكىگە بىردىن سەھەرى: ئۇزۇلۇكسىز ئىچكى ھەم تاشقى سوقۇشلا، بونىڭ ئۈستىگە ۱۶ نىچى باشلىرىدا پەيدا بولغان مەزھەب سوقۇشلىرى، ھامان خىتاي، قالماق تەسەللۇتىدىن ئۆز ئىمكان بەمىدى.

مەزھەب سوقۇشلىرىنىڭ باش تارىخى مۇنداق: ۱۵ نىچى ئەسرنىڭ بىرىمىدە بىر «مەھسۇم ئەزەم» دېگەن بىر خوجا كېلىدۇ. ئۇزۇلۇكسىز سوقۇشلا بولۇپ توغان شەھەر ئالتە شەھەرلىكلەرگە ماددى، مەھسۇمى تەمىنلىك بەك كىرەك ۋەھتە كېلىپ چىققان بەك ھۆرمەت بىلەن قوبۇل ئىتلىدۇ. بۇزات، ئالتە شەھەرلىكلەرگە نەھايەت كۆپ كارامەت كۇسۇتۇپ، ئۆز مەسلىھەتىنى تامام ئاقىتىپ بىر كۈنى ئولۇدۇ. خوجادىن كېيىن ئىپلام ئىسپاق ۋەلى، دېگەن ئىككىكى ئوغلى قالۇدۇ. بۇ ئوغۇللا ئاتىسىدىن كېيىن خوجا ئىپلام بىلەن تالىشىپ، ئالتە شەھەر خەلقىنى ئىككىگە ئايرىدۇ. نەتىجىدە بىرىمى سەيلى، دىنى ئىككى مەزھەب پەيدا بولۇپ: ئىپلام كالان مەزھەبى، «ئەشقىي» ئىسمىدە ۋەلىنىڭ، «ئىسپاقىي» ئىسمىدە بولىدۇ. ئەشقىي تەرەپدارلىرى، «ئاق توغ»، «ئىسپاقىي تەرەپدارلىرى، «قارا توغ» كۈتۈرۈپ، كېيىن ئاق توغلىق (ئاق تاغلىق)، قارا توغلىق (قارا تاغلىق) ئورۇلۇپ سوقۇشۇدۇ.

ئەلچاسىل بو، دىنى بولماق ئاستىدا بولغان مەزھەب كۆرەشى، بىر نەچچە ئەسەر سوزۇلۇپ، بىر توققان ئالتە شەھەر ئويغۇر بىلەن، دىنى مەزھەب كاساپەتتىن ئاق توغ قارا توغلىققا بۆلۈنۈپ بىر بىرىنى ئولتۇرۇشكەن ئىدى.

غالدان بۇچۇقنىڭ ئالتە شەھەرگە كېلىشى.

۱۸ نىچى ئەسرنىڭ كېيىنكى بىرىمىدە موشو كەمدە قاشقالقاننىڭ ئاغزىدا ھەرخوجا قىلىپ ئۆگەن ئاق توغلىقلادىن، «ئاپپاق» خوجا دېگەن كىشى پەيدا بولۇدۇ. بۇ ھەرخوجا ھەم خان بوغۇسى كېلىپ، ئالتە شەھەرنىڭ تەمىنىنى ئاماق مەقسەدى بىلەن، قارا توغلىق يەككەك ئۇچۇن، مۇسولمانچىلىقىنى بىر ياققا قاراپ قويۇپ. قالماق خانى، «غالدان بۇچۇق» مۇراجىئەت قىلىپ ياردەم سوراپىدۇ. ئولتۇرۇش كېلىپ قالماقلا «اويرات» نامىدە بولۇپ، بىلەن يەتتە سوغا مال كېلىدۇ. ۱۷ نىچى ئەسرنىڭ ئاخىرىدە بۇ قالماقلا كۈچ كېتىپ، تانغوت بىلەن تېبەتنى ھەم ئۆزلىرىگە قاراتقان.

ئاپپاق خوجا، مۇسولمان ئويغۇرلارنىڭ دىنى رەھبەرى، ئىسلام دىنىدىكى خوجا بوسوما، ئۆزىنىڭ شەخسى رەھبەرى ئۇچۇن، ئو، پۈتۈن ئويغۇرلارنى تەييارىدى. ئاپپاق خوجا غالداندىن ياردەم ئاماق ئۇچۇن، ئال ۋال تېبەت

بىر ئەرەب، شۇنىڭ ئارقىلىق غالدان بۇچۇقنىڭ ياردەمىنى سورىغان ئىدى. غالدان بۇنى دالاي لامەن ئاپپاق خوجىغا ياردەم بېرىش تەكلىپىنى ئاغاندىن كېيىن، ۱۶۷۳ - ژىلى شەرگە بېرىپ ئاپپاق خوجانى تەختكە اولتوغوزۇپ كەتكەن.

ئاپپاق خوجادىن كېيىن، اوغوللىرى ئارىسىدا مەنسەپ تالىشى چىقىپ، بو پۇرسەتنى ئىستېمات بىلگەن قارا توغلۇق خوجىلا، دۈشمەنلىرى بوغان ئاتى توغلۇق خوجىلانى بىلەن بىرگە، ۱۷۲۰ ژىلى تەختىنى قايتۇرۇپ ئاغان.

بو ۋاقىتتا، غالدان بۇچۇقنىڭ لوتىغا قاغان «ساۋان خان» قارا توغلۇق خوجىلانى ئالتەشەر تەختىگە تەسدىق قىلىدۇ، شۇندىن كېيىن، قارا توغلۇقلا ھەر شەرگە ئۆزلىرىدىن ماكىملانى قويۇدۇ. مانا، شۇ كۈندىن ئېغىتبارەن، اويغورستانغا «ئالتەشەر» دەپ ئاتالغان.

خىتايلارنىڭ جونغارىيەگە كېلىشى.

ئالتەشەرلىكلە ئۆز ئارا سوقۇشۇپ ياتقاندا، خىتايلار مانجو سولالاي تەختىدە كۈچەيىپ، بۇرۇنقى يوقاتقان مۇستەملىكىلەرنى قايتۇرۇپ ئېلىشقا اويلايدى. بۇنىڭ ئۈچۈن قورقۇنچىلىق بوغان جونغارىيەنى باشلاپ بىرىش لازىم ئىدى.

خىتايلار ۱۸-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئالتەشەر بىلەن جونغارىيەگە ئاپپاق بېشىنىڭ باشلانغۇچى قىلىپ قومۇل (خامى) بىلەن تورپاننى ئىشغال ئىتىپ، ۱۷۱۲-۱۷-ئەسىر ئېلىلىرى قاراشەگە كەلدى.

بو ۋاقىتتا، جونغارىيەدە داغىلى (ئىچكى) پەتىلە باشلانغان سەبەبلىك، غالدان بۇچۇقنىڭ ئەسلى تۇگىپ، قالماق بەگلىرىنىڭ ئارىسىدا ھەر كىم ئۆزى خان بولۇشقا تالاشلا باردى. جونغارىيەگە خان بوغۇسى كەلگەن قالماق چوڭلىرىدىن «ئەمىر سانا» دېگەن بىر كىشى ئىچكى پەتىلەدىن پايدىلانىپ، ۱۷۵۴-ئەسىر ئېلىلى خىتايلانى چاقىرىپ ئىلچى ئەۋەتتى. بۇلا كېلىش بىلەن، تەييا توغان خىتايلار دەررۇ كېلىپ جونغارىيەنى ئىشغال قىلدى. غالدان بۇچۇق زامانىسىدىن بېرى، جونغارىيەگە بەيئەت بىلگەن ئالتەشەرلىكلە، جونغارىيەدىكى بو ئىنقىلابنى غەنىمەت بىلىپ، ئالتەشەرنى بۇتۇنلەي مۇستەقىل قىلماقچى بولدى.

ئەمىر سانا بۇنى سېزىپ قارا توغلۇقلارغا قارشى، ئاق توغلۇقلارنى قۇتۇرۇشقا، ئاق توغلۇق خوجىلاردىن بورھانىدىن ھەم خان خوجا دېگەنلەر، قارا توغلۇقلانى يېڭىپ بۇتۇنلەي ئايرىم ھالدا ئالتەشەرگە خان بولدى. لېكىن، بو مۇستەقىللىك اوزاققا باماسىدىن، بىلەنكار، ئەمىر سانانىڭ ئۆزى قېچىرىپ كەلتۈرگەن خىتايلانى يېڭىشى سەبەبلىك، خىتەيىن ئالتەشەرگە ھەم كىلىپىتى بىلگىدى.

خىتاي ئىمپېراتورى «چاڭ-لوڭ-خان» بو خىيانتەك قارشى ئاپپاقلىنىپ، جونغارىيەگە كۈچلۈك ئەسكەر يېبەرگەن. خىتايلارنىڭ بو ھەمراپلىقى قارا بولۇشقا كېلىپ، جونغارىيەنى

ئاسىياندا، ئىمپېراتور سېپىرىگە قاچقان. خېتايلا رەھىمىز سۈرەتدە كۈرۈنگەن ئالەم ئولتۇرۇپ، مەنتا خوتۇن - بالا پاقاللىرىنى ئايىماسىدىن مىليوندىن اوشۇق قالماقلىرىنى قىلغان. موشۇ ۋاقىتتىن كېيىن جۇنغارىيە ئومۇر بويى قوزغالماسلىق بىر ھالغا خېتايلاڭ ئۈستەملىكىسى بولۇپ قالغان. ۋاقتى بىلەن پۈتۈن شەرقنى ياڭغىراتقان مەركەزى - جۇنغارىيە ئىمپېراتورلىقى، خېتايلاڭ، «ايلى» ئىسمىدە بىر ۋىلايەتنى بولۇپلا

خیتایلا ئالتەشەرلەكلەنى كۈچۈرۈپ ، «تاران» ياساشلىرى.

خېنايلا مىلادىنىڭ بىرىنچى ئىسىمىدە جۇنغارىيە بىلەن ئىلتىمەشەرنى (اۋىغورستان) «يول» دەپ ئاتايدىكەن. بولادىن ئاۋۋالقىسى تىيانشان تاغلىرىنىڭ شىمالىدە بوغانلىقدىن «پىلو» (تۈن ياقى يول) ئىكەنلىكىنى سى تىيانشاننىڭ جەنۇبىدە بوغانلىقدىن «نان» (كۆن ياقى يول) دەپ ئاتىغان. ئامما، تۈرۈك باللىرى جۇنغارىيەنى «بەش بالى» (بەش ئىلتىمەشەرنى «ئالتە بالى» (ئالتە شەھەر) دەپ ئاتايدىغان بوغان.

تۈرۈك ئىلىنىڭ جۇنخار يېمەكچە خۇشەنە يىللىرىنى تۈرۈكلەر «چەتە» (چەك) دەپ زۆرۈر بەش بالىغا ئىگە بوغان مەلەت: مەلەتچى چەتەگە ھەم ئىگە بولۇپ دىكەنمەش، ۱۷۵۷-يىلى قاچقان ئەمىر ساناننىڭ ئاغىسى خىتايلاردىن ئۈچ ئامان بولۇپ، ئالتەنەرگە خىتايلارغا قارشى خوجىلارنى قوتۇرتقان. يەنە بىر رىۋايەتكە قارىغاندا: ئورۇنلاردىن قارا توغلۇق خوجىلا، مەنەسەبىگە مەنسۇپ خىتايلىرى ئۆزلىرى چاقىرىپ كەلگەن ھەر مەلەت، خىتايلار تۈن ياق، كۈن ياقى سەييا سەتەگە بېنا قىلىپ، ۱۷۵۹-يىلى ئالتەنەرگە كېلىپ، بىر ئاز سوقۇشقاندىن كېيىن، ياكەن ھەم خوتەننى ئىشغال قىلغان. توغلۇق خوجىلا قاچقان. باشقا شەھەر سوقۇشۇش خىتايلارغا بېرىلگەن. خوتەن سوقۇش بۇرھانىدىن خوجا شەھىت بوغان. ئىنچىسى بىدەخشانغا قاچقان. خىتايلار كېلىدىغان خوجىلارنىڭ پەندىلەردىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن خوتەن خانىدىن خان خوجانىڭ يوق قىلىش قىلغان سەبەبلىك، ئوھەم شەھىت قىلىنغان.

موندىن كىيىن، خىتايلا ئالتە شەرلىكلەگە ھۆررىيەت دىنىيە بىر، اوندىن بىر سىلىق اوسولى چىققان. ھوقۇقى (گراژدانسكى) ئشلادا ھاكىمىلانى موسولانى قويوب، ھەربى ئشلا خىتايلاڭ قولىدا بوغان. كىلىدىغان واختا، خوجىلانك پەنەش بوماق ئۇچۇن، سوقۇشقا ئىشراك قىلىشنى بىلەنە قىلىپ توپ توغرى ۱۷۶۰ ۱۷۶۰ كاشغەر، كوچا، ئافسو، ياكەن، تورپان، قومول شەرلىرىدىن ئالتە مڭ ئائىلە لوبو مەجبورى سورەندە ايلىگە كۈچۈگەن. بىولا قىرغى مڭ مانجولانى تويدوروشقا بولوب، قالماقچە "تارانچى" (*) ئىسمى بىرىلگەن.

(*) تارانچی - دیھقانیچی دیگن بولدو.

ئۈچ تورپان ۋاقىئەسى.

خىتايلا ئالتە شەرلەكلەنك بىر قىسمىنى كۈچرۈش بىلەنلا تش بولامىدى. خىتايلا كىملىرىنىڭ يەرلىك خەلقنى قىسلىرى، پارە خورلوق بىلەنلا تش زۇرتۇشلىرى بولۇپلا يىغورلانى تېخىما قوزغولوشقا مەجبۇر ئەتتى. ۱۷۶۵ نچى ژىلى ئۈچ تورپان كەمبەغەللىرى قوزغولوب، ئوزلارنىڭ ئىستىقلايىيەتى ئۈچۈن خىتايلاغا قارشى تودى. ئونكغا خىتايلا اون مڭ مانجو ئەسكەرى ئەۋەتىپ ئۈچ تورپانلىقلانى پۇتۇنلەي قەتلى ئام قىلدودى. كىيىن كۈچلۈك گارنىزون قويۇپ، شەر بوش قاموسون دەپ: خوتەن، خورساقسو، ياكىن شەلرىدىن بىر نەچچە يۈز ئائىلىنى مەجبۇرى سورەندە كۈچرۈپ كېلىپ، ئاندىن سېپىللەنى ياساشقا، دېھقانچىلىق قىلىشقا مەجبۇر قىلدى. بىو ۋاقىئەدە خەيىن خەۋەر بۇغان «ئەن ئاشقا شەلەنى ھەم خېلى قەتلى قىلدورۇپ، ۱۸۲۵ نچى ژىلغىچە تشلىق اورناشتودى.

خىتايلا اولوغ يۈز (جۈز) دە.

خىتايلا جونغارىيە بىلەن ئالتەشەرنى ئېلىپ، يەتتە سودىكى قازاق - قرغلانك ھۇجۇمىدىن ۱۷۵۸ يىمىن بوماق ئۈچۈن، ۶۰-۱۷۵۶ نچى ژىللىرى اولوغ يۈز (جۈز) قازاق سەھرالرىغە نەپەر قىلىپ، بويە دېكى قازاق خانلىرىنى ھەم ئۆزىگە قاراتقاندا، خوقەن خانلىرىما ئوزلارنى خىتايلا ھىمايەسىدە دەپ بىلگەن. خىتايلانىڭ بوکۈچە يىشلىرىدىن قوققان بوغار، تاشكەنت بوسولمانلىرى ئارىسىدا، خىتايلا پۈتۈن غەربى تۈركۈستاننى ئاغىدە كىمىش دېگەن خەبەر چققاندا، بوسولمانلارنىڭ دىنى ھىسلىرى قوزغولوب، ئاۋغانىستان بىلەن بىر كىب ۱۷۶۳ نچى ژىلى جېھات ئېلان قىلغان بوسوما، كىيىن قايسى سەبەب بىلەن ئىكەن، بوئش توختولوب قاغان، بو ئشقا تەييار توغان ئاۋغان ئەسكەرلىرى، ئاق توغلوق خوجىلانى ئولتۈگەنلىكلىرى ئۈچۈن، بەدەخشا ئىلغالا جازا بېرىپ قايتىپ كەتكەن.

جاھانگىرخان، ئۈمەر خان.

خىتايلا ئۈچ تورپان قەتلى ئامىدىن كىيىن، يەرلىك خەلقنى نەھايەت ئاپچىقلاندوغان ئىدى. بۈرسەتنى كۈتۈپلا توغان اويغورلا، ۱۸۱۶ نچى ژىلى «تاش مەللە» دېگەن يەدە زىيا ئىدىن دېگەن بىر ئاھون چىقىپ خىتايلاغا جېھات ئېلان قلىدو. نەتىجەدە ئاھون ئولتۇرلۇپ، تەرەپدارلىرى يوق قىلغاندىن كىيىن، ئايم چىقىپ توغان بوياچە ئىختىلاللا خىتايلانى ئىلالم آرسالدا قىلىپ، مۇستەملىكە سەياسەتنى اونىغا زىيان كەلتۈرۈدو. خىتايلا بو ئىختىلالانىڭ ئۈزۈنى خوقەنغە قاچقان بورىئانىدىن خوجا، ھىسان خوجا توخوملىرىدىن كۈرۈپ، بولانىڭ كېلىدىغان ۋاقتا، ئالتەشەردە تەشۋىقات ياساشلىرىنى يوق قىلماق ئۈچۈن، خوقەن خانى

ئۆمەر خان بىلەن سۈزۈشۈپ، خوجىلانى ئالتەشەرگە چاقاماسلىققا شەرتنامە ياساپ، بەرلىرىگە شەر ئېلىپ، ئۆمەر خانغا زىگرمە مەك ئالتون بەمەك بوغان. ئۆمەر خان ئالتەشەر ئېلىپ شەرتنامە (دوگور) بويونچە خوجىلانى چاقامىغان سەبەبلىك، ئالتەشەردە بىر تاشنىق اورۇنلىغان.

لەيىك. ئۆمەر خان ئۆلگەندىن كېيىن، ئىشلا تېخى ماۋۇز گورۇپ، خوجىلا يەنە نەرسى ئىشارىگە كىرىپ، بورھانىدىن نەسلىدىن جامانگىر خان دېگەن خوجا، تىيانشان قىزغىن خوقەنلىك ھەم تاجىكلاردىن ئىبارەت ئەسكەر تۈزەپ، ۱۸۲۶ نچى ژىلى ئالتەشەرگە ئالتەشەرنىڭ شىمالى، جەنۇبى ياقلىرى بىلەن ئۆزىگە قارىتىپ ئاغاندا، خىتايلا قاچى كىيىن خىتايلا ھىلەگە كىرىپ، ئالتەشەرنىڭ چوڭلىرىنى مەنسەپ بىلەن قىزغىن جامانگىر خان غەپلىتىدە واختىدا، ۱۸۲۷ نچى ژىلى قاشقانى بېسىپ كىرگەن، جامان خان قاچقان. مەنسەپكە سېتىلغان ھەرىپلە بونى توتۇپ بەگەن سەبەبلىك، خىتايلا نەرسە نەرسەپدارلىرى بىلەن ئۆلتۈرۈلگەن.

بوندىن كېيىن، خىتايلا بەك قاتتىق ئىدارە اوسولى كىرتىپ ھەم كۈزەتلەنى كۈچ نۇرىلە رىشۋەتكە سېتىلمۇسون ئۇچۇن، كۆپ وازىپەلەرنى بەلگىلەپ، خوجىلا پىتە ئامان بوماق نىيەتى بىلەن، خوقەن خانىغە ئەلچىلەرنى ئەۋەتكەن. لەيىك، خوقەن تەرەپىدىن بونۇڭغا رەد جاۋاب ئېلىنغان جەھەتتىن، خىتايلا ئاچچىق قىلىپ سودا موناسىپ كەسكەن. بو ئىشقا خوقەن خانى مەدەمىن خان نارازىلىق بىلدۈرۈپ خىتايلاغا سى ئىلان قىلىپ، ۱۸۳۰ نچى ژىلى، مەت يوسۇپ خوجىنى ئەسكەر باشلىقى تايىنلاپ، قىز ئەسكەر بىلەن ئالتەشەرنى ئىشغال قىلغان.

خىتايلا تاش ياتماسىدىن، بوخارانى خوقەن ئۈستىگە قوتۇرتقانلىقتىن، مەدەمىن بو ئىشنى خەبەر ئېلىپ، ئالتەشەردىكى ئەسكەرنى قايتۇرۇپ ئېلىپ، يوسۇپ ياردەمسىز قاغاندا، خىتايلا ئالتەشەرنى بىسقان ئۇچۇن، يوسۇپ خوجا ھەم خىتايلا قوققان يۈز مڭلەپ ئاق توغۇلۇقلا، يوسۇپ خوجا بىلەن بىللە پەرغانىگە قاچقان. بوندىن كېيىن، خىتايلا خوقەن بىلەن سۈلھى يولىنى توتۇپ، خوجىلانى ئالتەشە چاقاماسلىق شەرتى بىلەن كېلىشىش ياسالغان.

كىلىشىش بونداق: «خوقەنلىككە ئالتەشەرگە چەتدىن كىرگەن ماللاردىن باشقا ئاقساقاللانى قويۇش ھوقۇقىغا ماللىك بولۇش، ھاسىلى، خىتايلا ئالتەشەرگە ئېگە بو ئالتەشەرنىڭ پۈتۈن بايلىقلىرىنى خوقەنغە ئېلىپ چىقىشقا ماللىك بولۇش» دېگەن مەزمۇندە كىلىشىش يەتتە خوجا واقىئەسى.

مەدەمىن ئۆلگەندىن كېيىن، خوجىلا كۈچەيىپ، ۱۸۴۷ نچى ژىلى «يەتتە خوجا» ئالتەشەرنى ئاسىيما، لەيىك، بوخوجىلا خەلقنى نەھايەت قىسقا سەبەبلىك، بو پۇرسەتتىن

بىساب خىتايلار يەنە ئالتەشەرنى ئاغان. خوجىلا پۈتۈن قاشقار بايلىقىنى سېرىپ، تەرەپدارلىرى بىلەن ئېگىرمە مەك ئائىلە بولۇپ پەرغانىگە قاچقان.

بىراق، تىرەك داۋان: تاغىدە كۆپسى قىرىلىپ، قاچقون خوجىلا ۵۷-۱۸۵۵-نچى ژىللىرى ياڭلىنىدىن قوزغۇلۇپ، ۋەلى خان تۈرە دېگەن قاشقانى ئاغان. لەيكن، كۆپ كىشىنى ئۆلتۈرگەن ئۈچۈن، نەتىجەدە خەلق خوجىلاردىن تامام بەرگەن سەبەبلىك، خىتايلار يەنە قاشقانى ئاماق بولۇپ كەتكەندە، ۋەلى خان خوجا قاچقان. خىتايلار قاشقانى ئېلىپ خەلقنى ۋەلى خان خوجىدىن ھەم ئاتۇق جەبىرلىگەن.

موشو يەتتە خوجا ۋاقىتەسى، ئون ئىل ئىچىدە تالاي اويغورلانى يوق قىلىپ، ئەلھاسىل. قاشقارستاننى تامام بۇلگۇنلىككە دۇچار قىلىدۇ.

خىتايلار خوجىلا ۋاقىتەسى تەكرارلانماستىن ئۈچۈن خوقەنلىقلار بىلەن، ۱۸۳۱-نچى ژىلى ئۆتۈمۈكەنلىرىنى يانگارتقان.

بۇزىرۇك خان - ياقۇب بەگ.

خىتايلار تامام تىشلىنىپ بوموغاندا، ۱۸۶۲-نچى ژىلى يۈننان ۋىلايەتتە تۈڭگانلارنىڭ ئىسسىق قوزغۇلىشى پەيدا بولۇدۇ. بۇ يالقون تىز ۋاقتا، پۈتۈن جۇنغارىيە - ئالتەشەرنى قاپلاپ ئالۇدۇ. بۇ سەپەر قوزغۇلۇش كۆچىدىن باشلىنىپ، راسىدىن خوجا خەلقلىرى غەزاتقا ئۆتۈندۈرگەندە، خىتاي ئىسكەرى رەتتىكى تۈڭگانلار بونۇڭغا قوشۇلۇدۇ.

خوقەندە موللا ھەسبۇللا دېگەن قوزغالغاندا، باشقا شەلەنىڭ ھاكىمىلاردىن ھەم، ئورلىرى خان بولۇشقا قوزغالغاندا پەيدا بولۇدۇ.

خوقەن ھۆكۈمىتى بۇ ئىختىلاڭدىن پايدىلانىپ ئۆلتۈرۈش جاھانگىر خاننىڭ اوغلى بۇزىرۇك خاننى بىر مىقدار ئىسكەر بىلەن ئالتەشەرگە يېزىگەن. بۇزىرۇك خان ھېچ مانىيەسىز ئالتەشەرنى ئېشىغال قىلغاندا، خەلق خوجام كەلدى دەپ قارشى ئاغان.

خوقەن ھۆكۈمىتى بۇزىرۇككە ئىسكەر باشلىقى قىلىپ، مەشھۇر ياقۇب بەگنى قوشۇپ بەگەن. ياقۇب بەگ ئىنقىلاۋ - زىرەك، بۇزىرۇك خان بونۇڭ ئەكسىچە خوجا بولۇپ، ئىدارە ئىشىدىن خەبەرلىرى بۇغان ئۈچۈن، پۈتۈن ئىش ياقۇب بەگ قارامىقىدا ئىدى.

ھىلە كار ياقۇب بەگ بۇ پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ پۈتۈن ئىسكەر باشلىقلىرىنى ئۆزىگە ھەس قىلىپ، بۇزىرۇك خاننى خوقەنگە ئەۋەتكەن. شۇنىڭ بىلەن ئۆزى توپ - توغرى.

۱۸۶۷-نچى ژىلى بەدەلەت نامى بىلەن ئالتەشەرگە خان بۇغان. ياقۇب بەگ ئالتەشەرنى داخىلىي پىتىلەندىن تارارتىپ، ئىسكەرلىرىنى ئىسلاھ قىلىشقا كىرىشكەن. تۈركىيەدىن مۇتەللىملىرىنى داخىلىي ئالدىن ئىشلىرىنى بولغا ساقاغان. سوقۇش فوراللىرى يانماقتا، خوشنا مەملىكەتلەر بىلەن ئولمىيەت يانما، ھەم ئائىلىگە، روسىيە، تۈركىيەگە ئەلچىلىرىنى ئەۋەتىپ ئۆزىنىڭ ھالىنى بىلىشنى

تەسدىق قىلدۇرغان. ھاسىيلى، خىتايلارنىڭ كېلىشىنى بىلىپ باخشى ھازىرلەنگەن. بايلاغا
كۆپ سېلىپ تەسلىم قىلىنغان. ئالەم، بايلا ياقۇب بەگنىڭ بو سېلىقىدىن
بوماسىدىن، كەسەمەغلە رازى بولغان.

اۋىغورلارنىڭ ئىككىنچى خانى ياقۇب بەگنىڭ خانلىقى توغرى
توققۇز ئۆيلەم قىلدى. ۱۸۷۶ نىچى زېلى خىتايلارغا قارشى، كورلاغا داغان
خىتايلارغا سېتىلغان. خوتەن ھاكىمى نىيازبەگنىڭ قوتۇرتۇشى بىلەن ئۆز خادىمى نىز
اۋغا بېرىپ ئولتۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن ياقۇب بەگ دەۋلەتلىك خاتىمە بېرىلگەن.
خىتايلار يەنە ئالەم شەرنى ئۆزلىرىگە قارىتىپ ھەم شو واختا، جونغار
ئاغان ئىدى. يەنە ئايلدا تۈزلەنگەن «تاران سولتانلىقى» لا روسلا تەرەپىدىن
قلىنىپ، خىتايلارنىڭ قوايغا چۈشەي قاغان. اول بەخت ھەم اوزاققا باماسدىن،
خىتايلار موئاھەدەسىگە بىنائەن، ۱۸۸۱ نىچى زېلى، ايلى وپىلايەتنى خىتايلارغا قايتى
بېرىلدى. شو واختا خىتايلارغا قول بولۇپ قانىسى كەمىگەن قىرى يەتتە مىڭ جان
بەتتە سوغا كۈچۈپ چىقىپ، روس ھىمايەسىگە كىرگەن.

بولا بەتتە بولۇپ، ئاتىش ئىككى قىشلاققا بۇلۇنۇپ ئالموتتا، ياركەنت اويلا
اورونلاشقان. ايلدىكى قاغان تارانلا تىخى خىتايلارغا قول بوماقتا.

بۇندىن كىيىن ھەكىم جان تۈرە ھەم ياقۇب بەگنىڭ مەھكىمە ئىشلىرىنى ژور
ئابدو قادىر دىگەندە، پامىر ەرزلىرىدىن ئەسكەر ئېغىپ، ئالتە شەھەر ئۈستىگە ژ
بوسوما، نەتىجەسىز قىلىپ، روسلارنىڭ يەنە سۈنى ئىشخالى، خىتايلارنىڭ جونغار
مەھكىمە اورناب، قىلىشىغا سەۋەب بوغان.

..بايىر جان شاكىر جان.

تەبىئەت
يېڭى
غىرى
باغان
مى
الگى

تارانچى-توڭگانلارنىڭ يەتتى سوغا (اوروس يىرىگە) كۆچۈپ چىقىشىنىڭ تەرىخى.

اوروس ھۆكۈمىتى ئىلىنى ۱۸۷۱ نچى يىلى ئۆزىگە قارىتىپ ئېلىش بىلەن،
يەنى تارانچى-توڭگانلارنىڭ مۇستەقىل سولتائىلى يۇقتۇلۇپ، ۱۸۸۱ نچى يىلىغىچە اوروس
سەلتەنەت ھۆكۈمەتىگە تەۋە بولۇپ، يىغىپ كەلگەن. ۱۸۸۱ نچى يىلى ۱۲ نچى پېۋرالدا،
قازاننىڭ گراددا خىتاي بىلەن اوروس ئاراسىدا بولىدىغان مۇئامىلە بويىچە، ئىلى ۋىلايەتى
ھازىر مۇنچە شەرتلە بىلەن، خىتايغا قايتىلىپ بېرىلىشكە رە ئىلى خەلقىدىن، اوروسقا تەۋە
بولۇشقا ئىنتىھار قىلغۇچىلا بولسا، اوروس ئىلىنى خىتايغا تاپشۇرغۇچە ۋا خىتاي ئىلىغا
ئورۇن ھۆكۈمەتىنى قۇرغانچە، بىر ئىلنىڭ ئىچىدە اوروسقا ئىل بولۇمەن، دېگەنلەرنى ئۆز
يىرىگە كۆچۈپ ئېلىشقا كېلىشكەن. ھەم خىتاي، ئىلىغا تەبى بولغان يەرنىڭ ئىچىدىن، اوروس
چەك ئاراسىغا يېقىن بولغان بىر مۇنچە ئەلنى (قورغان دەرياسى بىلەن غالجات ئارالغىنى)
اوروسقا بېرىدۇ.

۱۸۸۱ نچى يىلى ئاپتون ئايدا ئىككى ھۆكۈمەت ئۆتۈرسىدا بولغان بۇ مۇئامىلە،
گېزىتىپ بېسىلىپ ئىلگە مەلۇم قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئىلىنى، خىتايغا تاپشۇرۇش ئۈچۈن
بەلگىلەنگەن تۈرە يېتىپ كەلمىگەنلىكىدىن، ئىلى بۇرۇنقىدەك داۋام قىلىپ تۇرغان.
بىراق، بۇ خەۋەر ئىلىدىكى تارانچى-توڭگانلارغا يېتىپ قالغانلىقىدىن، يەنە دۈشمەننى بولغان
خىتاي ھۆكۈمەتىنىڭ، ئىلىغا قېلىپ كەلگەندە، ئۆزلىرى ئۈچۈن خەتەرلىك بولغانلىقىدىن،
ئوت ئاراسىغا يۈك تاشلىش، قايتا چۈشۈپ، ئېلىنىڭ ئىلىنىڭ تارانچى-توڭگانلىرى
بېرىكىپ، چوڭ كىچىكنىڭ مەسلىنى بىلەن اوروس ئۆتۈشكە قىرەل قىلىپ،
يەتتى سۈگىنىرال-كۆپىراتۇرىغا ئوت ئامىدىن ئۆتۈپ بولغان.

تارانچىلارنىڭ تەرزى.

ئەزىزلىك مەزمۇنى توۋىنەنچە (ئۆز ئەدەبىياتى بىلەن كۆچۈرۋەردى)
يەنى سۈلەيلىسىنى ئېلىپ تۇرغۇچى ئالۇن، ئۆزى ئۆزى ئۆزى، ھەم ئۆزى
غولجە شەھىر سىمىرلاردىكى قىزىلار بىلەن تۇتۇق قىلىپ،
بىر ئىككى سىز يۈز يېتىش ئىككى يىلى ئۆتكەندىن كېيىن،
قېلىمىز بىز غولجە شەھىر سىمىرلار بىلەن كۆچۈپ،
يېتىش بىزنى بىلەن ئالۇن، ئۆزى ئۆزى، ھەم ئۆزى

قېلىپ تورۇپ ايدۇك غولجە شەرىنى خىطاي غا بىرىپ دور دىكان سوزنى ايشىتىپ بىز
ايچىمىزغە تولا قورقۇنچ توشۇپ اندىشەكە قالدۇق مەكەن بولسە
اولۇق اعظم اق پادىشاھ خىزىتىمىزغە قاراپ تورساق قاي تىپ خىطاي غە قراي دورغا
راضىلىقمىز يوق دىپ اولۇغ مەرىپەتلىك دىن اوتۇنۇپ غرضامە قېلىپ چوڭ كېڭەش
اتىقاي باھ مەرىپەتنى باستۇق
باسلىغان مەرىپەت:

بو ئەرگە ساپ بولۇس قارىلاڭ ۲۴ كىشىنىڭ مەرىپىتى بېسىلغان. مەرىپەتكە
مۇنچەسىنى آيرىپ ايلشامۇ مەكەن بولمىسا ھەم ارادا نوۋەندىكى آتلا با: ..بوقاقى اوستا
ايا بىرى بولۇس اېن... ..اۋزى بولۇس سوپى نىياز... ..زىكرا بولۇس بىن توختە
..بولۇس بىك بىن نوپ... ..تۈۋەنكى اوستەك ملا عبدلاھد بولۇس بىن... ..محمد على بىن
..مەشھور قاضى بىن ملا حسين... ..مەغفور بىن اسحاق... ..عبد منلى قاضى بىن عبد رزاق... ..مەشھور
امرى قاضى بىن توختە، طاھر قاضى بىن... ..ناصر قاضى... ..ايمىن قاضى... ..صادىر قاضى... ..مەشھور
تۈگىگەنلا تەرەپىدىن بىرىلىگەن ئەرلەرنىڭ كۆپىيىشى

اولۇغ عدالتلىك مەرىپەتلىك كېۋەزدارلارمىزغە
چوڭ كىچىك فقرا تۈنكەننى كەينەلەرنى نىك غرضى ھەلى بىز لار آنكلاساق نورغۇ
خەلق لار بىر بىرى بىرلە سوزلاشپ ايتاشادور ايلە شەرىنى خىطاي خانىغە ياندار
بىرىپ دور دىپ سوز آنكلاپ چوڭ كىچىك بارچە خەلقىمىز خاتون بلالارمىز تولا قورقۇنچ
شول سىمبەدىن اولۇغ دىن آنكلاشقاق اولۇغ دىن آنكلاپ كۈنكۈمىز بىر طرف بولسە
جەناب لارىغە غرض بولدىق اولۇغ راست سوزنى ايتىپ بىز فقرا لارنىڭ كۈنكۈنى خوش قىلسە
باسلىغان مەرىپەتلەرنىڭ جەمى تورت دانە بولۇپ بىرىنىڭ آتى ..ابن اسحاق...
بىرىنىڭ ..ابن آگۈب... قالغان ايكىسىنى آيرىپ بولمايدور.

بو ايكى ئەر، مەشھۇس ئەلچى آرقىلى گوبىر ناتورغا بىرىلگەن. يەتتى
گوبىر ناتورى كالا كۈۋەسكى تور كۈستەن گىنيرال گوبىر ناتورنىڭ ۲۰ نچى اېپى
بەرگەن روخسەتنى بلەن: بولارغا كۈچۈشكە روخسەت قىلغان. قىلغان روخسەت، ژوتقا مەلۇم بولغان
كەين. تارانچى - تۈگىگەن بىرىكىپ. اوروس بىرىگە چىقىپ، يەر - سو كۈرۈپ كېلىپ
وا اۋى - تام سالش اوچۇن كىرەك بولۇدوغان. ياغاش، تاشنى جايلاپ نورۇشى
ۋەكىللەر سايلاپ بەرگەن.

گىنيرال كالا كۈۋەسكى تەرەپىدىن بو كۈچمەنلە اوچۇن چىلەك دەرياسى
يەرلە بلەن ايلە دەرياسىنىڭ اوڭ قاناتىدىكى يەرلەر كۈرسەتىپ، اگەردە
اورونلاداكى يەرلە، يەتمەسەن وا يارقىز تاپلىسا ..چو... دەرياسىنىڭ
مەركە، ھەتتا اوليا آتاغىچە يەر ايلشما مۈمكۈنلىكىنى بىلدۈرگەن. ھىلىقى

سان ۋەكىللە، ايلي اوروسقا اوتكەن واختن بيرى، ايلينك جەنوبى قىسمىغا ئاچالينك كەلگەن. «ايزرەتسوف» دىگەن پادىشاھنىڭ يولباشچىلىقى بىلەن ۳ نچى ايبولدا جىقىب ۲۷ نچى ايبولغىچە غالجاندىن قارا پالتاغىچە بىكار يەرلەرنى قاراپ، كورۇپ يەرلەرنى. تارانچى بىلەن تۈگىگەنغا يېتىدۇ. حسابلاپ ايلگرى بارماسدن، قايتقان. نەتىجەدە ھەر بىر بولۇس ۋەكىللرى كۈرگەن يەرلەدن، اوز بولۇسىغا توۋەندەكىچە نىسبەتەن قالغان:

(۱) چوڭ آقسو - كىچىك آقسو ۋە بايان قازاق يەرلىرى ۋا ايلي دەرياسىنىڭ كۆك قاناتى يېقىدىكى بىر مۇنچە يەرلە (بۇرۇنقى چەك آرا) گە، ۸۳۹ تۈتۈن خۇنخاي ۋىسىنى اورۇنلاشتۇرۇشقا، بەلگىلەنگەن.

(۲) چارېن دەرياسىنىڭ تۈۋەنىگە (خاررقى چارېن) ھەرقايسى بولسدىن تىرىپ يۈز تۈتۈن جاننى اورۇنلاشتۇرۇشقا بولغان.

(۳) چىلەكنىڭ كۆك قاناتىغا ئۈچ بولۇس (قاش، قابىقۇ، بۇرۇغۇسون) ۲۴۶۸ تۈتۈنگە بېرىلگەن.

(۴) چىلەك دەرياسىنىڭ، سۇڭ قاناتىغا تۈت بولۇس (تاش اۋستىن، آرا اۋستىن، نىقاي، آرواز) ئوت، ۲۶۹۴ تۈتۈنگە بېرىلگەن.

(۵) آتامقۇلنىڭ تۈۋەنىدىن (ۋەكىللە آۋال، تۈرگۈن سۈيىنى ياقىلاپ تۇتقان كەن، ئالدىداق قىلىپ، اول يەر بىر يىلەمەيدۇ) ھازىرقى قاراسو بولۇسىغا ۱۶۵۸ تۈتۈنگە (ئىلقالق، قورققۇز ئارالق ھەم بىر آز شەك) يەر بېرىلگەن.

(۶) «چو» دەرياسى بىلەن آقسو آراسىغا ھەممە تۈگىگەنغا (۱۴۱۰ تۈتۈن) ھەم ۳۳ تۈتۈن شەر تۈگۈرۈگى ۋە شەر ئېچى تارانچىلىرىغا بېرىلگەن، لىكن تۈگىگەنلەردىن مۇنچەسى بىر، قالغانلىرى ۋە اول يەرگە بەلگىلەنگەن ھەممە تارانچىلا، مۇشۇ كۈندىكى كەنت ۋە اونۇڭ تۈگۈرۈگىدە اۋلتۇرۇپ قالغان. ئوت ۋەكىللىرى يوقۇردىكى بىلەن مۇنچە يەرلەرنى قاراپ، قايتىپ كەتكەن. نەتىجەدە، اول ۋاھلادا يەتتى سۇنىڭ بىرىنىڭ يېنىنى ايلنىغان، ۋا ياخشى، يامان يەرلەر سۇلق، سۇسز يەرلەر حسابقا ايلنىمىغانلىقىدىن، ھەممە ۋەكىللە، غالجاندىن قارا پالتاغىچە (۱۰۳۰ چاقىرم) يەرنى اتلىق ۲۴ كۈننىڭ اچىمە بۇرۇپ چىققانلىقىدىن، يەرنىڭ ياخشى ۋا يامانىنى ابدان ايلەپ الامىغان.

ئوت ھەممىسى كۈچۈشكە غەملىنىپ تۇرغان مەزگىلىدە ايشىرىدىن ايلنىنى، خىتايغا شۇرۇش اۋچون تەيىنلەنگەن كامىسار - تۈرە ۱۸۸۱ نچى يىلىنىڭ ايتون اۋتۇرۇپ، خىتايغا كېلىپ، تۇختالسىز ايلنىنى خىتايغا قايتۇرۇپ بىر مەككەگى تۇغۇرۇسىدا، تەن ئوتتۇرغا بەرگەن. خىتايلا، تارانچى - تۈگىگەننى اوروسقا بىر مەككەگە، اتلىق قىلغىدەك، اتلىق قىلغىدەك دىگەن. اۋسۇك پاراڭلا بىلەن تۇلا، تەيىنلەپ قالغان بۇرۇنقى اچىرىش ۋە كۆك كۈچۈشكە اھتىيارى بارلىغىنى بىلىش اۋچون، بۈگۈنكى تۈرە ئوت اۋلاپ چىقىپ كەتكەن.

نور. ايلنيڭ شىمالى ۋە جەنۇبى ياقىدا بوغان ھەممە كەنتلەرنى آرالاب، خەلقنى قورۇقسىز ۋە ئىلاجى بولسا ئوز اورۇنلاردا قوزغالمايدىن قىلىشقا دەملەپ قالىپ بولسا ھەم، لىكىن، ئۆزى، ئوزۇر-كىسىل قىلىپ كوچۇشكە تەلەكەنلەكلەرنى بىلدىرگەن. كوچىنىڭ كەم بولۇدوغان بولگۇنچىلىك، پىقىرچىلىك، ۋە تەنگە مۇھەببەت، كىرپىدەن بىرلەشمە، بىر-بىرنىڭ كەمچىلىكى. بولانى توختاتالمايدىغان. ھەم تۈرەن، كوچىش اوچۇن ئىككى يىللىق مەلەت سۇرالىغان. بىراق، كوچمەنلەرنى آۋالى بىرلىك (۱۸۸۲-يىلىغىچە) كوچىروب چىقىشقا اويلانغان بولسىمۇ، كوچۇش باشلانغان. احوال قىيىنلاشىپ كەتكەنلىكى اوچۇن، اولاننىڭ تەلەۋىدەك بولۇپ، كوچۇش ۱۸۸۳-يىلنىڭ ئونئىچى مارتىغاچە سوزۇلغان.

كامپيسار. شەھەرگە قايتىپ ئەلاھىدە كامپىسىيە توزۇپ، كوچوشكە اختيار قىلغان.
مىسالىنىڭ توزۇپ، توۋەندە كىچە خەلق كوچىمىدا بولغان:

[illegible]

جامعہ : . . . ۱۲،۶۷۳ توتون

بولانك اچىدىن ۲۰۰۰ اويىلوك كىشى اوچون گىنىمىرال گوپىرىناتورنك ئىمىرى
اوسىك بىلەن قورغاس اراسىدا يەر بىرىلمىپ قالماش ۱۰،۶۷۳ توتون اوچون باشقار
يەر بىرىشكە بولغان.

توشگانلانىڭ كۈچۈشى

كۆچۈش ۱۸۸۱ نچى يىلىنىڭ كوزىدىن باشلاندى. بىرىنچى نوۋەندە ۱۴ لۇڭىڭگان كۆچۈپ، ئالمۇتاغا كېلىپ قىلدى. ۱۰۱ بىلەن ۱۰۱ لۇڭىڭگان تارماقچىلا دېگەندە چىلەڭگە يېتەلەيدى. تارماقچىلانىڭ ئوۋالراق چىقارغۇچىسى ساپ كەمبىلە بولغانلىقىدىن ھەم ئوۋالراقنىڭ ئالدىدىن ئوۋالراق كېلىشى، بۇ قىشنى قازاق ئويىدە ئونكو خېلى قېنىق كۆرگەن.

كوچ. موڭغۇل بىلەن توختاتىپ، قالغان كۈچلەرنى، ۱۸۸۲-يىلىنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ كۈچۈرمەك بولغان. بۇ كۈچمەنلەرنىڭ ھەممىسى ئىگىدەك ئۆزى ئورۇن... تۈلەكلىرى بولغانلىقىدىن. اوبلوس ھۆكۈمەت باشلىقلىرىنىڭ مۇراجىئەتى بويىچە ئايمىنىڭ ئوتتۇرىسىدە گېنىرال-سگوبيرناتور تەرەپىدىن چىلەك، تورگون ۋاىيىتىنىڭ باشلىقىغا بويىرىلغان. بۇنىڭ ئۈچۈن راسخوت قىلىشقا. خىتاي بىلەن ئاردا موئاھىدە بويىچە، خىتاي تەرەپىدىن، ئورۇسقا ۹.۰۰۰.۰۰۰ سوم (توققۇز مىليون يىرملەك بولغان، شۇ ئاقجەدىن، اوبلوس ۴.۰۰۰.۰۰۰ سومىنى، غولجە ۵.۰۰۰.۰۰۰

قنى ئۆز ئۆزىگە تەشۋىش ۋە ئايرىق-ئايرىق بولغان چىقىرىپ بېرىشكە دەپ سوراغان. شۇ ۸۰۰۰۰۰ سوم
بۇنىڭ ھېسابىدىن ۸۰۰۰۰۰ سومنى، ھېلىقى كۆچمەنلەرگە ئوزۇق، ۋا ئورۇق يېغىش ئۈچۈن
بىلەن ئېلىپ قېلىنغان. (لەكىن بۇ بېرىلگەن آغا كۆچمەنلەرگە قەرز ھېسابىدا بېرىلىپ، ھەر
بىر كۈنى سېلىق بىلەن بىرگە زىيىپ ئالغان).

شۇنىڭ بىلەن ھۆكۈمەت تەرەپىدىن، پىشېك ئايرىدا ۳۰۳۵ سوم ۱۸ تىنغا ۹۰۴۱۲
يېنىۋوت ئاشلىق ۋا ئامونو ئايرىدا ۳۰۳۶ سوم ۶۰ تىنغا ۱۲۰۲۰۲ پۈت ئاشلىق تەييارلانغان.
كۆچمەنلەر شۇ يىلنىڭ قىشى بىلەن كۆچۈشكە ھازىرلانغان. ۋاقىش ۋاقتىدا، چىك
راغا باغىنراقى بولغان بولۇپلا، كۆچمەنلەر، چانا يولى بىلەن ۋە موزنىڭ قاتىشىدىن
ئايدالانۇپ، ئاشلىق-تالۋاڭلىرىنى بېرىلگەن يەتكۈزۈپ ئالغان.

۱۸۸۲ نچى يىلنىڭ ئىستى ۋاقتىدا، ئېلى دەرياسىغا ئۈچ، نورت كىمە
ئاسانلۇپ كۆچمەنلەر چىقىشقا باشلىغان. ھەم ئامونو بىلەن ئېلى يولىنىڭ ئاراسىدا بولغان
بارىن، چىلەك سۇلىرىدىن ئوتۇشكە قېرىن بولغانلىقىدىن، مەخسۇس كۆرۈكلەر ياسانغان.
۱۸۸۲ نچى يىلى، ئىككى ئاۋال تۈڭگانلارنى كۆچۈرۈشكە تېرىلغان سەۋەبى ھەم كۆچۈش
سەۋىيەسى چىقىش بىلەن ھىتاي بىلەن ئىككى ئوتتۇرىدا بولغان دۈشمەنلىكنىڭ قايتىدىن
كۆچىپ كېتىشنى ئىجتىمال بېلىپ، ھەتتا بولۇپلا چاچانراق كۆچۈرۈش توغرىسىدا،
ئوبلاستىدىن مەخسۇس بىر كىشى يېزىلىپ، شۇنىڭ ئىجتىھادى ئارقىسىدا، ئورۇس يېرىگە
۹۱۴ ھازىر بىلەن ۴۸۶ اۋى (۲۰،۴۵۷ جان) كۆچۈرۈپ چىقارغان. تۇخماق ئايرىدا (ھازىر
پىشېك) تۈڭگانلار ئۈچۈن سوقۇلۇق دېگەن بىر بىلگىلەنگەن.

بۇ كۆچۈرۈپ چىققان، تۈڭگانلارنىڭ تولۇسى، يولنىڭ يىراقلىقى ۋە كەمبىغىچىلىقى
ھەم كۆپىنچە سوداگەرچىلىك، ھۈنەرۋەندىلىك، ئومۇمىي، شەھەر تىرىكچىلىكىگە كۆپرەك مەيلى
بولغانلىقىدىن، شۇ يىلى كۆچۈرۈپ چىققان، ۱۰۳۰۸ تۈتۈندىن، پەقەت تۇخماق ئايرىغا
۳۵۰ تۈتۈن جان كېلىپ، ئۇنىڭ ئىككى يۈز تۈتۈنى سوقۇلۇققا ۋا قالغان بىر يۈز ئەلەك
ۋە پىشېك شەھرىدە قېلىپ، شەھەر كىسىپىغا كىرگەن.

قالغان ۱۱۵ تۈتۈن ئامونو، گارادىسكوى ئايرى ۋا (شەھەر ئايرامىسى) دىن يىزىپ،
كېلىپ، ئامونو ئورۇنلاشقان.

۱۰۰ تۈتۈن چىلەك، تۈرگۈن ئاراسىدا تارانتىپلا بىلەن بىرگە ئورۇنلاشىپ قالغان.
۵۰۰ تۈتۈن شۇ يىلنىڭ يېزىدا، ئوسەك بىلەن قورغاس ئاراسىغا ئورۇنلاشقان.
۱۸۸۴ نچى يىلى كۆچمەن ئالدى. كەينى كېلىپ بۈتكۈزۈلگەن، بۈتۈن سوقۇلۇققا ۳۱۸
تۈتۈن (۱،۵۶۵ جان) كۆچمەن كەلگەن.

بولانك ئوستىدىكى بولۇس، بۈرۈنچى سۈيۈك بولۇس، ھازىر ئامون دېگەن كىشى
بولۇپ، ۱۸۸۳ نچى يىلىدا، يادىنىڭ ئالدىغا تۈڭگانلاردىن يېزىپ، بولۇپ، بولۇپ،
يېزىپ، دېگەن چەتنى ئالغان.

برنجى مەرتىبە جەك آرغا يېقىنراق بولغان خۇنخاي بولۇسىدا شو يىلىنىڭ مارت ئوتتۇرلىرىدا
 ۲۶ مارتىچە، تاينلانغان يىڭى ئورۇنغا (چوڭ، كىچىك) ئاقسۇ ھەم بايان
 راق يەللىرى) بارىپ، قوشىنى ھەم ھابىداب يېرىق - اوبىمانىنى تۈزەتتىكى كىرىشكەن.
 ئاقسۇ بىلەن، كونا ژۇتېنىڭ ئارىسى ۷۰ - ۸۰ چاقىرىملا يەر بولغانلىقىدىن، شوژىلى
 شىڭ كۈنى چانا يولى بىلەن بېرىپ، اول يەردە قالغان ئاشلىقلىرىنى اېلىپ كەلگەنلىكى
 چۈن ئوزۇق-تولۇك دېن قىلىمىغان.

غولجىدىكى خۇنخاي بولۇسى، ۸۳۹ تۇتون بولۇپ، شۇنىڭ ۶۷۵ تۇتۇنى كۈچۈپ
 تۇتقان. ۋە بولانڭ اوستىگە ئىللىق - مازار بولۇسىدىن ھەم بىر مۇنچە تۇتون قوشۇلۇپ،
 ئىمىمىسى ۱۰۲۳۴ تۇتون (۵،۹۳۳ چان) آدم بولغان.

اول واختا ھۆكۈمەت بو اۈچ اوستەڭنىڭ (ايكى ئاقسۇ سۈيى بىلەن بايان قازاق)
 سۈيى بىلەن، بۇنچە ژۇتۇنى كۆكەلتىشنىڭ مۇمكىن بولمايدىغانلىقىنى ايتىپارغا اېلىپ،
 بارىن دەرياسىنىڭ تۈۋىنى، سارى تۇفاننىڭ توغروسىدىن، اوزون تامغا قاراتىپ ۳۰ چاقىرىم
 ەركىچە يېرىق اېلىپ، ۴۰،۰۰۰ دىسەتكە يېقىن، يەرگە سۈيەتكۈزمەك بولۇپ، ۱۸۸۳ نچى ژىلى
 ەرتە ياز پەسلى، سارى تۇفاننىڭ اودۇلىدىن، بۇرونقى ئەسكى، قالماق اريغىنىڭ ازى
 بىلەن يېرىق چاپىپ اون ايكى چاقىرىم يەرگە يەتكۈزگەن وا ۱۱،۰۰۰ دىسەت يەرنى
 كۆكەلتىشكە سۈيەرلەيدىغان يېرىق تۈزەتلىگەن. لىكىن، يەرنىڭ تىگى شور-تاڭلىق،
 بولغانلىقىدىن، خىتاينىڭ قولىدا واختا، آلوان - ياساق بىلەن بولۇپ، ھۈرونلىشىپ كەتكەن
 ەلىق، ئرتق چاپشقا كۈنىمىگەن. وا بو يەردە ئاشلىق ابدان بولۇپ قالسا، يەنە آلوان
 ياساق بولۇدۇ دېگەن اوى بىلەن، شو ژىلى، ھۆكۈمەت تەرەپىدىن، يىڭى اوستەن
 بېلىپ كەلگەن يەرگە، ۲۶ دىسەتكىچە ئاشلىق تەرگۈزۈلگەن. لىكىن تەرگەن اوروۋىنى
 ۇماش قىلىپ چاشقانلىقىدىن، چىقماي قالغان. بۇنى كۆرۈپ، ھۆكۈمەت ھەم تاشلاغان.

تارانچى - تۈڭىگەنلەرنىڭ اۈسەك، قۇرغاسقا كۈچۈرلۈشى

ئاقسۇ - چارىغا قاراغاندا، ايكى مەرتەم ئرتۇغراق تارانچىلا اۈسەك بىلەن قۇرغاسقا
 ئورۇنلاشتۇرۇلغان. تارانچىلا بىلەن، خىتاينىڭ ئارىسىدا بولغان دۈشمەنلىك ايتىپارغا اېلىنىپ،
 بو يەرگە پەقەت قازاق ئورۇنلاشنى كۈچۈپ كېلىشكە اۈيىلانغان. بىراق، ۱۸۸۱ نچى يىلى، اېلى
 ئېتىبارغا قايتارېلىدۇ دېگەن، خەۋەرنى اېشىتىپ، تارانچىلاننىڭ بىر خېلىبىسى چىقىپ، قۇرغاس بىلەن
 ۈسەكنىڭ ئارىسىدىكى بوشلۇققا دېھقانچىلىق قىلىپ ۋە بىر مۇنچە سۈيى كۈچۈپ چىقىپ ئورۇنلاشۇپ
 ئالغانلىقىدىن، قايتان كۈچۈشكە اۈتۈملىدىن، بو يەرنى اۈزلۈرى سۇرۇنغان اۈچۈن ۋە غولجىدىكى
 ۈرۈس ھۆكۈمەتلەرنىڭ مۇراجىئىتى بويۇنچە، گېنېرال گۇبېرناتورنىڭ ۱۸۸۲ نچى يىلىنىڭ ۱۲ نچى
 ئىنۋار ايدە بىرگەن ئەمرى بىلەن، بو ئورۇنغا ۱۵۰۰ اۈي تارانچى ۋە ۵۰۰ اۈي
 كىگەنلىرى ئورۇنلاشتۇرۇشقا رۇخسەت بېرىلگەن ھەم اۈسەكنىڭ يېنىدا بۇرۇندىن، سولانلا
 ئاچۇپ، سالىم) نىڭ شەرنىڭ ئورنىغا، مازىرگى يەرگە ئىشلىتىپ، اۈنۈڭە تارانچى

توڭگانلاردىن بولدى. اورۇس پوقاراسى سودا گەرلىرىنى ھەم كوچروب چىقىپ شەھەر قىلغان. بولانى كوچروبىدىن مەخسەت يەرگەنت چەك ارانغا يەن بولوشى سەۋەبلىك ھەر ۋاقىت ئىسكەر توتولغانلىقىدىن بولسا ئىسكەرنىڭ رىسكوتىنى يەتكۈزۈشكە اۋىكاي بولسۇن اۋچون. انىچىدىن يەرگەنتى اىكى ھوكۇمەت اوتتورسىدا سودا اۋچون ئەھمىيەتلىك بىر شەھەر قىلماق بولغان.

بو، كوچروب چىققان كۈچمەنلەرنىڭ اوستىگە، اوزلىرى باشقا ياقما تاينلانىپ، بران بولنىڭ يرافلىقىدىن، كەمبىغەچىلىكىدىن، اوز جايىغا يىتەلمەي قالغان بىر مونچە باشقا ژوننىڭ تارانچى. توڭگانلارنى ھەم ھوشلغان.

۱۸۸۲ نچى يىلى ئايون آيىدا، گېنېرال - گوپېرناتورنىڭ اوزى كىيىپ قاراب، نەچە ژىللاندىن بويان بوش بولوب كەلگەن، قورۇق - دالاننىڭ، كوچمەنلە تەرەپىدىن اشلەنىپ آوات قىلغانلىقىنى كورۇپ، چەك ارانغا يەن، قورغاس بويىدىن ۵۰۰ اويلوك قازان اورۇسقا چوبىلگى بىلەن ۳۰۰۰۰۰ دىسەت يەر قالدۇرۇپ، قالغان يەرلىرىنى تارانچى - توڭگانلارغا بىرىشقا ۋا بورون تەيىنلەنگەن ۲۰۰۰ اوينىڭ اوستىگە يەنە ۱۵۰۰ اوى آلىشا روخسەت قىلغان.

قىلىنغان ياردەم

بىرىنچى نۆۋەتتە، غواچىنىڭ توڭگورۇگىدەكى ژوتلاند، دىكەمبىغەچىلىكى بىلەن چىقالمايغانلاردىن، غواچىغا ۷۰۰ اويلوك كىشى يىيىلىپ قالغانلىقىدىن، بولانى كوچروب چىقىش اۋچون، اوسىك، قورغاسدىن ۷۰۰ ھارۋا ايلىپ، كىيىپ كوچرلۇپ چىققان (كراكەشلەر اۋچون ۋەلى باي يولداشوف تەرەپىدىن ۳۵۰۰ سومماق مال، ياردەم بىرىلگەن). ھوكۇمەت تەرەپىدىن يول راسكوتقا دەپ ۴۸۰۰ سوم پول بىرىلگەن.

موتەئىدە بويونچە غولچىنى (۱۸۸۳) ۱۰ نچى مارتىدىن قالدۇرمايدىن بوشانماق بولسىدا، لىكن، خىتاي بىلەن ارادا يەنە چاتتاق (بوزولمىدا، كوچمەنلەرنىڭ اوز آراسىدىن بولاك، تالاڭچىلا چىقىپ، خىتايغا تولا زەرەر يەتكۈزۈشى سەۋەبلىك) چىقىپ قالماستىن دەپ ھوكۇمەت تەرەپىدىن غولچىنى ۵ نچى مارتىغىچە بوشاتشقا، ئەمرى بولغانلىقىدىن، كوچمەنلەردىن پىورال آيىدە ۵۰۰۰ اويلوك كوچ بىققان.

ئەلۋەتتە، آز ۋاقىتنىڭ اچىدە، كوچمەنلەرنىڭ كوپىيۇپ كىتىشى، ۱۸۸۲ نچى يىلىنىڭ تىرىلغىسىنىڭ اۋىغانلىقى آرقاسىدا، كوچمەنلە آراسىدا، اوزۇق - تولوك اۋچون، تولا قىسقىلىق پەيدا بولغانلىقىدىن، ھوكۇمەت تەرەپىدىن ۲۵۰۰ سوم بىر، ايككىنچى نۆۋەتتە ۱۰۵۰۰ سوم، قەرز حسابىدا ياردەم بىرىلگەن. ئومۇمەن، ۱۸۸۳ نچى يىلىغىچە بولغان ئايرىغە كوچوب چىققان كوچمەنلەرنىڭ ھسابى نۆۋەتتەگىچە بولغان:

اوسىك - قورغاس آراسىدا.

تارانچىلا ۲۴۷۹ توتون ۹۴۸۹ جان
 توڭگانلا ۳۳۳ » ۱۳۴۷ »
 تىرىلغان آشلىق . . . ۳۷۵۷ چىت. وه آلفانى ۴۲۰۷۸ چىت.
 آخسو - چارىن بولوسى . . . ۱۱۰۷ توتون ۵۳۴۰ جان
 تىرىلغانلىقى . . . ۹۲۰۹ چىتوبرت.
 كەتمەن بولوسى . . . ۷۶۰ توتون ۳۷۸۷ جان
 پوتون ياركەنت اويارىدىكى تارانچىلا ۴۳۴۶ لوى ۱۸۶۱۶ »

تارانچى - توڭگانلاغا اوسىك بىلەن قورغاسنىڭ اوتتورسىدا بولغان، ياخشى يەرلەرنىڭ ھەممىسىگە ئىگىدەك، تىرىشقا ايرىك بەرگەنلىگىدىن، قىلغان دىھقانچىلىقلا ابدان اوخشاغانلىغىدىن، ھۆكۈمەت ھەم آزاد، بىرىل اوتكوزمەسەن، بولادىن سالىق ايلشقا باشلاغان. وه مونوڭ اوستىگە، قازاق اوروسقا دەپ آيرىپ قويغان يەرلەرنىڭ ھەممىسىنى، غەزەنگە قايتارىپ آلتانلىغىدىن وه كوچەنلەگە دىگەن، يەرلەرنىڭ تولوسى سولوقسىز بولغانلىقى اوچون، شو غەزەنگە اوتكوزوب آلمان يەرلەرنى ۸۲۰۰ دىسەنكىچە ايجارگە ايايىپ دىھقانچىلىق قىلغان. (شونوڭ اوچون، ياركەنت اويارىدا ئەسكى ھۆكۈمەت واغئىدا، يەر - سويى يوق بولغان، پارچە - پورات قشلاقلاز ھەم كوب ايدى).

تارانچىلانڭ چىلەككە كوچوشى

غولجا كوچمەنلارنىڭ تولوسى آلموتو اويارىغا واخوسوسەن چىلەك سويىنىڭ اوك و سول ياقىغا (ھازىرقى واغدىكى قورام - چىلەك، مالىيە بولوسلرى) اورناشتورولغان. چىلەك سويىنىڭ اوك ياقىغا (ھازىرقى مالىيە بولوسى) تورت بولوس ژوتدىن تىرىپ، ۱۰۸۶ توتون جان اوتورغوزولغان.

ھازىرقى قورام بولوسىغا، يوقارىدا ايتىلغان اوج بولوس ژوتنىڭ اوستىگە، باشقا بولوسلادىن، بىر نەچچە توتون قوشولوب ۲۲۸۵ توتون جان اوتورغوزولغان. مالىيە بولوسىغا نەيزەلەنگەن يەرلە، سوغا مول بولغانلىغىدىن، بو توغرىدا، ھۆكۈمەتكە ھېچ بىر قىيىنلىق كۆرۈشكە بولمايدىغان.

بو توغرىدا، كۆپرەك قورام بولوسى توغرىسىدا بولغان. چۈنكى بو قورام بولوسىغا بېرىلگەن يەرلەرنى سوغارش اوچون، سىدا ئىتىپ توپولغان آسو، قارا تورو، اوبونىگە كىرىك بايغا اوتورغان ئاق سوللىرى بولسىمۇ، بو سوللادىن دىھقانلارنىڭ احتيايجىنى تەمىن قىلىدىغان بىرلەشكەن كۆكەتلىك بولسىمۇ، چىلەك كىرىستىيانلىرى وه قازاقلا سو اچىپ تورغان «لە - ايرىق» دىگەن ايرىقىنى كەلتىرىپ قارا تورو قىز قازاننى چايش كىرەك بولغان.

كۈچمەنلەرنى بۇرۇن، ھۆكۈمەت چېلەككەن ئاتا م. ۋەلىيچە، سۈيەنكۈزۈش تەكشۈرۈپ، قاراغانىدا، بىر تېخنىك حسابلاپ، ۲۶۰۰۰ دىسەت يەرنى كۈكۈ يېتىدىغان سۈيەنكۈزۈش ئۈچۈن ۳۰۰۰۰۰۰ سوم، چىقىم كۆرسەتكەن. ئەلۋەتتە، مۇنچىلەك چىقىمنى كۈتۈرشنى ئېغىر دەپ تاپقانلىقىدىن، بۇ يەر، شۇ كۈيۈنچە ئاشا لىكن كۈچمەنلەرنىڭ كېلىشى سەۋەبلىك، سوغا يېڭىدىن احتياجنىڭ پەيدا بولۇشى بىر مۇنچە تەجرىبىلىك آدمەلەرنىڭ مەسلىھەتى بويۇنچە، كۈچمەنلەرنىڭ ئۆز كۈيۈ ئېرىق چاپدۇرۇپ، سۈيەنكۈزۈش بولغان.

بۇ ئىشنى باشقۇرۇش ئۈچۈن، ئېلىدىن تاتىپ، تارائچىلا ئارىسىدا ئېرىق-چاپقۇزۇپ، ئەل-ئوت ئارىسىدا، خېلى شۆھرەت تاپقان، بۇرۇنقى تاش-ئۆستەڭ بىر ئەبەكەرى بولۇش تەيىنلەنگەن.

بۇ آدمە مانداق ئاشادا تەجرىبىسىنىڭ آدمەنلىرى بىلەن ھۆكۈمەت تەرەپىدىن قوشلۇپ بېرىلگەن بىر ئورس بىلەن، ھېچ بىر قانداق، رىسقىتسىز، ھېلىقى ئېغىر كۆرسەتكەندىن ئېلىكى مەرتىبە ئارتۇق سۈيەنكۈزۈش ۋە يىلىغا ۴۰۰۰۰ دىن ئاشا دىسەت يەرنى كۈكۈ يېتىدىغان خاررقى قورام بولۇشىنىڭ يوقۇردىكى ئۆستەڭنى چاپقۇر ئاتامقۇلنىڭ يېنىغا يەتكۈزگەن. (بۇ ئۆستەڭ ھەققىدە مۇتەخەسسسلەرنىڭ تاپقان كەچىپ ياڭغۇز، ئۆستەڭنىڭ يانباغرىدىن ئېلىنغانلىقى سەۋەبلىك، تۈۋەنلىگە يار ئېلىپ كېتىش ئىبارەت بولۇپ، قالغان ئىشنى تەمەن توغرى دەپ تاپقان).

ئۆستەڭ ئۈچۈن ھۆكۈمەت تەرەپىدىن بولغان چىقىملا:

بىكى دانە تۈمۈر تورۇككە	۱۷۷	سوم	۶۴	تىن
چەتمەن، كۈچەك-چاپدۇققا	۱۴۸۰	«	—	—
ئاشچىلارنىڭ يېمەك-ئىچمەككە	۸۶۵	«	۵۵	تىن
ئەبەكەرى بولۇش بىلەن پۇمىشىنىڭ رىسقىتىغا	۲۵۰	«	—	—
جەمئىي:	۲۷۷۳	«	۱۹	تىن

ياڭغۇز بىر، بىكى مەك سوم چىقىم بىلەن، پۈتۈن بىر بولۇش ئۆتنى ئۆتۈر يەتكىدەك سۈيەنكۈزۈش ئېرىقنى، خېتىنىڭ قولىدا ۋەختىدا، ئۆستەڭ ئۆلۈش باشى قاتقان تارائچىلا، چىقاراشقا مۇيەسسەر بولغان.

قاراسو بولۇشىغا كۈچۈش

۱۸۸۱ نچى يىلى ئايول ئېلىدا، يەر كۆرۈشكە چىققان ۋەكىللەرنىڭ ئۆزى بۇرۇنقى توققۇز تارا بولۇشى بىلەن شەر ئاستى بولۇشىنىڭ ۋەكىللىرى.

ئون، ھازىرقى تورغون سۈيىنى باقلاپ تۇتقان. بۇ يەردىن بىر مۈنچەسى سۈسەن شەلەكلە) اوزلارنىڭ آراسىدا بولغان پارتىيەچىلىق بىلەن، يارىكەنتدە قالىپ، سانلار كۈچۈپ چىققان. بىراق، بۇلا اوچۇن تەيىنلەنگەن يەرگە، پەقەت ھازىرقى تورغون سۈيىدىن پايدالاناشقا توغرى كەلگەنلىكىدىن، بۇ تورغون سۈيى بىلەن، تورغون اوزۇسلارنىڭ شېك ئۈۈى ھەم آتامقۇل ۋە يەنە اوتتۇردا بولغان قازاقلارنىڭ يەرلەرى سوغۇرولغانلىقىدىن، گرە، ئارانچىلارنى اوتۇرغۇزغان تەقدىردە، سۇ ھېچ يەتمىگەنلىكىنى ايتىپارغا ايلىپ، ولاننى آتامقۇل بىلەن قارا تورۇق آراسىدىكى بوشلۇققا اوتۇرغۇزماق بولغان ھەم با بەكرى بولۇپ تەرەپىدىن چاپىلىپ ياتقان اۈستەن اوچۇن ياردەمگە كىشى بېرىشكە ەكلىپ قىلىنسادا، لىكىن بۇلا، اوياققا بېرىشقا اۈنۈملىك، قاراسۇ بولۇسىنىڭ ھازىرقى اۈرنىنى سۇرۇنغان. بۇ تۇتقان اۈرنىڭ يەر ۋا سۇدىن كەمچىل ايكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ، باشدا، مۇكۈمەت رۇخسەت قىلماساما، لىكىن بۇلا، اوزلارنىڭ غولجىدا واخنا ھەم كۈپرەگى سودا گەرچىلىك ۋە ھۈنەرمانچىلىك - شەھەر تۈركۈمىگە بىلەن مەشغۇل بولۇشلىقى اوچۇن، بىر - سۇنىڭ آزارلىق كىرەك بولۇدۇغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، آخىرى، ھازىرقى قاراسۇ بولۇسىنىڭ ۈرنىنى اوزلارنىڭ كەسكۈزۈپ آلغان. ۋە تۈۈەندەكى تەرتىپ بىلەن اۈرناشتۇرۇلغان

ھازىرقى تالغار سۈيىنىڭ اۈڭ قاناتىدىن ۱۶۰۰ دىسەت يەرى بىلەن

يېڭى شەر	۳۰۰	تۈتۈن
تاشتىقارا	۲۰۰	“
تاشكەن - باى ساز	۵۰	“
جارلىقاپ	۱۰۰	“
ماناپ - بۇلاق	۲۰۰	“
پالنا باى	۱۰۰	“
ئىككى باى توقاي	۵۰۰	“
سادر	۵۰	“

جەمئىي: ۱۵۰۰ تۈتۈن

۱۸۸۴ نچى يىلى بولانڭ اۈستىگە يەنە قوشۇلغان. ۱۴۹۵ تۈتۈن	
اۈمۈتۈدا بولغان تىارانچىلا	۱۲۰
اىلى كۈپرۈگىدە	۴۳

جەمئىي: ۳۱۵۸ تۈتۈن

لىكىن، قاراسۇ بولۇسىنىڭ كىشىسىگە قاراغاندا، بىرى نەمەيدىكى اۈر بولغانلىقىدىن،

بولانك تيريليسينىڭ كوپىسى. خوشنا قازاق اوردوس وه قازاق بهرلىرىنى
تيرلىدىغان بولغان.

۱۸۸۲ نچى يىلى آلموتتا اويازىغا چاچلغان آشلقنىڭ حسابى

مالىيە بولوسى ۱۹۳۳ چىت. آشلق چاچقان

قورام ۲۰۹۱

فاراسو ۲۰۴۱

جەمئى: ۳۰۰۰۰ چىت. آشلق آلمان

بو اوچ بولوسنىڭ اوزلىرى بلەن، بىرگە ايلىپ كەلگەن آشلقى ۷۴۰۰ چىت
اويازنى اويپراولينيەدن ۱۰۶۰۳ پوت آشلىق بىرىلگەن. لىكن بو اوچ بولوس
۲۷۰۰۰ دن آرتۇق جاننى آلمان ۳۰۰۰۰ چىت. آشلىق بلەن تويىدوروش
بولماغانلىقدىن بولانك كۈنى نامايىتى ايغىرلىشىپ ھەتتا، آچاچلىقدىن. كوكات بىگە
بولغان.

اخىرى واياننى گوبىرئاتور، اوزى چىقب، بولانك آحاۋىنى كورۇپ
بىرگەن ۹۰۰۰ سومنىڭ اوستىگە يەنە ۵۰۰۰۰ سوم ايلىپ، اوچ بولوسقا
بولسۇپ بەرمەش.

۱۸۸۸ نچى يىلىدا، آلمان حساب بويونچە آلموتتا اويازىدا تيرىلىپ ايلنغان
حسابى ۸۱۰۲۲ چىت. بولغان.

بلەن- يىلغا آشلىق مول بولۇپ، كىيىنكى واخلادا، اوزلىرىدىن آشروب
اويازىغا توشۇپ ساتىپ تورغان.

سېلىنىپلەر سالاش

سېلىنىپلەر سالاش ئەساس قىلىنىپ ايرىقلانك ايرىملىقى وه ھەر بىر
۲۰۰-۳۰۰ اويىدىن كەم بولماسلىق، ئومۇمەن دېھقانچىلىق تركچىلىگىنىڭ اوشغاللىقى
ايلىنىپ ھەم توۋەندەكى تەرتىپ بلەن بولۇشكەن:

(۱) چوڭ آقسو سويىغا ايسكى سېلىنىپ ھەر بىرى ۳۰۰ اويىدىن

(۲) كىچىك آقسو ۲۵۰

(۳) بايان- قازاق ۳۱۵

۱۸۸۲ نچى يىلىنىڭ ايمون آيىدا بو يەردەن ۱۰۰ اوى ھازىرقى چارىغا كۆم

۱۸۸۲ نچى يىلىنىڭ يازىدا مالىيە بولوسى توۋەندىكىچە اوچ سېلىنىپلەر بولسا

مالىيە ۳۰۴ اوى

باي سەيىت ۳۲۰

ماساقباي	۳۰۴	۱۸۸۳
نچی یلی بولانك اوستیگه قاینوق	۱۸۴	۲۳۲
ساریبولاق	۲۳۲	

نچی یلی مای آیددا قورام بولوسی تووهنگی سیلینهلەرگه بولوندی:

قورام	۳۰۰	۱۸۸۳
لابار	۳۲۸	۳۲۰
نچی یلی آوغوستدا تیرهن - قارا	۳۲۰	۳۰۴
قارا توروق	۳۰۴	۲۰۰
آسو	۲۰۰	

روزیك بای بونوئكدن کیین توزولگدن بولسا کیرهك بهلكی: حازرقی قاراسو تارانچیلریدن بولسا هم احتمال.

قاراسو بولوسی

۱۸۸۲ نچی یلی سنتابر آیددا کچك تالغر سویی بویغا	۳۰۰	توتون
شول یلی اییون	۲۴۲	تاشکدن - پای ساز
۱۸۸۳ نچی یلی یازیدا تاش - قارا - سو	۲۰۰	اوی
بایونك	۱۰۰	توتون
جارلیقاپ	۱۰۰	
مازای - بولاق	۲۰۰	
پالتوبای	۱۰۱	

کن، بشدا یهر بولونگهئنده، یوقاربدا کورسئتلگدن حساب بویونچه بولوشینی کیینکی واخلادا، هر یاتدن قوشلوب، وه اوز اچیدن ایرم توتونگه آیریلیب، بیلینیهده یلدن، یلغا آرتیلیب تورخان. یسالی: یگی شههر قشلاغی ۳۰۰ اویاووکه بهلگیلهنگدن بولسیما، کهیندن بولوك اورناشقان.

هر بر سیلینیه اوچون یهر، اولچهئنگهئنده سئلامهتلاکنی ساقلاش قایدہسی هم فایلینی، بازارلق، مکتدب، ثوت باغلری اوچون هم یهرلر قالدورولغان.

یهرلهرنك حسابی وه ایلق - ساقلا:

مالیبای بولوسیغا	۳۱۰۳۵۷	دیسەت
قورام	۵۴۰۰۹۲	

قاشقار توڭگانلىرى

تارانچى-توڭگانلارنىڭ خىتايلا بىلەن بولغان سوقۇشىدا، چوڭ قەھرىمانلىقلارنى كۆرسەتكەن بىر بىيانخو، سولتانلىق پۈتكەندىن كېيىن، باشقىلارنىڭ قولىغا بېرىلشنى ئۆزىگە خورلۇق قىلىپ، مۇسسىزلىق ساناپ، ئۆزىنىڭ ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ ۱۸۷۶ نچى يىلى قاشقارغا بېرىپ (بەدەولەت) ئەسكەرلىككە قوشۇلغان. بونوڭ بېرىپ قوشلۇشىدىن مەخسەت، يەنە ق كۆرۈش ئارقىسىدا، ئاران ئارادىققا يەتكەن تارانچى-توڭگانلار، يەنە ئاز زامان دەخىتايلا بىلەن، ياقا توتۇشقا ۋاخنىڭ ياقىلىغىنى بىلىپ، ۋاخنى بىلەن ئالتىشەرنى پايدىلان تازالاش يولىدا، چوڭ شوھرىتلىك قازانغان بەدەولەتكە بېرىپ، قوشىلۇپ، كۈچىنى بېھىتىپ، تەييارلانماق بولغان. بۇ مەخسەتكە ھەم يېتىشكەن. بىراق، خىتايلا بىلەن قوش بېرىلغان ۋاخنى، ئالتىشەرنى ئۆزىنىڭ قاتتىق قوللۇغى بىلەن بىر توغۇ ئاستىغا بەدەولەت، تويۇقسىزدىن ئولۇپ قالغانلىقىدىن، خەلق ۋە ئەسكەر ئاراسىغا چوڭ ئوتتۇرىچىلىق پەيدا بولۇپ، بەدەولەتتىن كېيىن، ئۆزىنى باسقۇچ بىرەركىشىنىڭ بومىغانلىقىدىن پايدىلانماق ۋاخنى، ئالتىشەرنى ۱۸۷۷ نچى يىلى يەنە ئالتىشەرگە ھۇجۇم قىلىپ، قاشقارنى قانداقلا بىلىپ بېرىپ قالغان.

كەلگۈچىدە خىتايلاغا كۆپ زەھەرلەپ تەكۈرگەن توڭگان باتۇرلىرى ئۈچۈن، بۆكەلگەن ئارقىلىقلا، مەھرىمەت كۈتۈش ئورۇنىنى بولۇش سەۋەبلىك، بىيانخو ئۆز ئەسكەرلىرى بىلەن ۋە ياقۇب بەگنىڭ ئاتامىن-چاپمەنلىرى ھەم ئالتىشەردىن قاچىدى. شۇ ۱۸۷۷ نچى يىلى، ئۆكتەبىر ئايدا، خىتايلا تەرەپتىن ئۈچ تورپاننىڭ ئېلىنىشى ۋەبلىك، ئۈچ تورپاندا بولغان بىر پارچە توڭگانلار، ۱۱۶۶ جان كىشى قىسقا يول بىلەن قارا قولغا كۆچۈپ چىقتى. قالغانلىرى شۇ ئۆزىلى ۵ نچى دىككابدە خىتاي ئەسكەرلىرى، قاشقارنى باسسىپ ئېلىشى بىلەن، بىر ئۆزى ياقۇب بەگنىڭ ئوغلى بەگ بىلەن قەھرىمانغا قاچىپ، قالغانلىرى (تولارغى) بىيانخو باتۇر بىلەن ھازىرقى ئارىغا بېرىپ چىققان. بۇ قاچاقلا دىككابدەرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئارىغا يېتىپ كېلىپ، ئۆل يەردىن زىغالىپ ۳۳۱۴ جان (خوتۇن-ئەرلەر) ھازىرقى توخماق يېرىگە كەلگەن. ئەلۋەتتە قاچاقلىرىنى ھۆكۈمەت گەپ، سۆزسىز ئورۇس تەۋەسىگە قەبۇل قىلىپ ئېلىپ، قاراقۇلدە بىلەن ئارقىلىق سۈيى بويىغا، توخماق دىككابدەنى قاراقۇغۇز دېگەن يەرگە ئورنىتىۋالغان. كۆچمەنلەر، بىيانخو باتۇرنىڭ دائىمىي ئەسكەرلىرى بولۇشى سەۋەبلىك، ۋاخنىنى ھەمىشە، قوش مەيدانلىرىدا ئۆتكۈزگەنلىكىدىن، ئۆزلىرىنىڭ ئارتۇقچە مال-ئورمان، ئوزۇق-تولۇقلىرى بىلەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، ھۆكۈمەت تەرەپتىن بۇلارغا ياردەم ھېسابىدا، ۲۳۷۰.۱ سوم ئېلىپ بېرىلگەن. بۇ، قارا قۇغۇز ۋە ئارقىلىق دىككابدە توڭگانلار، ۲۰ يىل بويى ھەمىشە قوش. قان ئۆكۈش بىلەن بولۇپ كەتكەنلىكىدىن، بۇلارنىڭ ئەھۋالى تولا ئۆزگەرگەنلىكى

سەۋەبلىك، اوز آرا اولتوروش، بولاف-ئالاجىلىق بولارنىڭ اچىدە ئادەت ھوكىمىگە كىرگەن شونۇڭ اۈچۈن باشقا يەرنىڭ تۇڭگانلىرى اولارنىڭ اچىگە آرا لاشقا ۋە اوزلىرىگە آرا لاشتوروش ھىچ رىزالىق بەرمىگەن. لىكىن، بىر نەچچە يىلدىن كىيىن، موھىت نىڭ تەئسىرى بىلەن بونداق اشلا يوقالغان.

بۇ، قارا قوڭغوز تۇڭگانلىرى بالا-چاقالارنى اورناشتورۇپ قويۇپ، خىتايلار تالاش اۈچۈن، اوز اچىدىن مەخسۇس شايكالا توزۇپ ايلىغا بارغان. مانا، بۇ شايكالا كۈچمەنلە اچىدىن، اوزىگە يارەمدەمچىلەرنى تاپىپ، سان ياقىدان خىلى كۈپەيگەنلىگىدىن غولچە تەتراپىدىكى خىتايلارغا چوڭ زەرەرلەر يەتكۈزگەن. آخىرى، آھۋال بوندا بولغان تەقدىردە، ايكى ھوكۈمەتنىڭ آراسىدىكى موناسىبەتنىڭ بوزۇلۇپ قالىشىنى ايتىپلا ايلىپ، خىتاي ھوكۈمەتنىڭ زارى بويۇنچە، اورۇس ھوكۈمەتى تەرەپىدىن، بوشاىكالا يوقاتشقا تىزلىك بىلەن چارەلەر كۆرمەككە باشلىغان. كۈچمەنلەنىڭ آراسىدا، بولسا باشقا ھەر يەدە موشۇنۇڭغا اوخشاغان شايكالا ھەم چىماققا باشلاغان. (قايىنۇق، خۇنخاي شاىكا توزەب شىۋەلەرنى تالاشقا كىرگەن). ھوكۈمەت بۇ شاىكالانى تەكشىرەپ، بولسا شۇ قارا قوڭغوزلۇقلا ايكەنلىگىنى بىلۇپ، قارا قوڭغوزلۇقلانى خىلى قىيىن-قىستاققا ئالغان. قارا قوڭغوزنى قاراوللاب تورۇش اۈچۈن ۱۰۰ آتلىق قازاق-اورۇس كۈزەنچى قويۇپ، ۋە اوياتى-بويافقا يورگۈچىلەر مەخسۇس پروپوسكا (يول خەتلىرى) بىلەن يورگۈزۈلگەن ھەم قارا قوڭغوزلۇقلادىن ياركەنت تەرەپىگە ھىچ كىم يەبرلمىگەن. ھەقدە غولچىدىكى، كۈچمەنلە ايدارەسى ناچالنىگى ايزرەۋتسەف تەرەپىدىن گېنىي كالباكوسكىغا بەرگەن بىر تىلىگىرامنىڭ قىسقىچە مەزمۇنىنى دەرىج قىلامز:

«قارا قوڭغوز تۇڭگانلىرى، ايلىغا تاللاڭ اۈچۈن كىلىپ ياتىدۇ. خىتايلار بولسا تولا زارالاندۇر ھەم خەلق آراسىدا، قارا قوڭغوزلۇقلا خىتاينى تالاش اۈچۈن، چوڭ شاىكالا توزۇپدۇ دىگەن خەۋەر بار، قارا قوڭغوز تۇڭگانلىرىنى تەفتىش قىلىش كىرەك. ايلىدىكى، اورۇس تەۋەسى بولۇشقا اختيار قىلغان تۇڭگانلانى، تىزلىك بىلەن كۆچۈرۈش رۇخسەت قىلىڭ، ھەكەز...»

بۇ تىلىگىرامغا بىنائەن، «ايلىدىكى تۇڭگانلانى ۲۰ نچى نويابىردىن قالدۇرۇپ، كۆچۈرۈشكە ۋە بۇ سىرۈكەن قالغانلىرىنى اورۇس تەۋەسى دەپ ھىسابلاماسقا، دەپ بويۇق بىرلەگەن ۋە بونۇڭدىن باشقا، بىر مۇنچە چارەلەر كۆرىلۇپ، آخىرى اورۇس يېرىدىن، ايلىغا رۇخسەتسىز كىرگەن تۇڭگانلار قاچقۇن ھىسابىدا توتۇلۇپ، ۳۰۰-۴۰۰ كىشى، اورۇس يېرىگە ھايدالغان. ايكى آياغى ۱۸۸۳ نچى يىلنىڭ آخىرىدا ھوكۈمەت تەرەپىدىن كۆرۈلگەن چارەلەر بىلەن شاىكالا، آران دىگەندە يوقانغان. بۇ قارا قوڭغوز ئوخماق تۇڭگانلىرىنىڭ اۈستىدە بولۇپ تورغان، بىلەن بانۇر، اۈنۇڭ پوماشنىگى. خەلق تەرەپىدىن بىرلەگەن ئەرەز بويۇنچە، اورنىدىن قالدۇرۇلغان.

ئوغونك اورنيدن قالدورلشيفا بر سەياسى سەۋەب بولغاندور دەپ، اويليغيسى كىلىدو) اورنيغا باشقا بر كشى سايلانغان. بىنانخو، ۱۸۸۲ نچى يلى اولگەن. شو واخنا سايلام سەۋەبلك يىلغان جان داكرانك حسايىغا قاراغاندا، قارا قوڭغوز ئىگىلىرى ۶۷۴ تونون وە ۳۰.۳ جان بولغان. بىرىلگەن يەرنك جەمئى: ۱۳.۶۷ ديسەت. ۱۸۸۳ نچى يلى چاشقان آشلىقى: ۷۱۰ چىت. بوغداي، ۱۲۵ چىت گوروچ تېرىلب، ۵۹ چىت. بوغداي. ۴۶۶ چىت. گوروچ آلمان. قاراقول اويازىدىكى ئوڭانلانك حسايى: ۲ تونون ۱۱۳۰ جان.

تارانچى - ئوڭانلاننى ايداره قىلىش.

خىتاي قوليدا واخىدا، ايداره اشيدە. خەلقنى يوز - يوزگە بولگەن وە ھەر بر بىر بولوككە بر يوز بىگى وە بر نەچچە يوزنك اوستىگە بەگ، بەگلەنك اوستىگە حاكم بەگ سىداپ، ايداره اشلىرىنى يوروتكىن. غولجىدا بر چوڭ اوستىندىن بر نەچچە پارچە قشلاقلا چىكەن. شو اوستەندە سو اچكەن قشلاقلا، سانىنك آزلق كوبلىكىگە ايتىبار قىلىنمىسەن. ائدىغا بر بەگلەك تەشكىل قىلغان.

خىتاي بولانك داخلى وە سود اشلىرىغا آراشمىغان. تارانچى - ئوڭانلانك سولتانلىقى ئىچى بىر اوروس قولىغا اوتكەندىن كىيىن (۱۸۷۱ - ۱۸۸۱ نچى يلىغىچە)، يەنە شو سىستىماسى بىرلىككەنك اورنيغا، بولوس سايلانغان.

شو تەرتىپ بىلەن اىلى تارانچىلىرى ۱۴ بولوسقا (بەگلەككە) بولونگەن. بو بىلەن ئىبنك بر كەمچىلىكى: بو بولوسلا، بر بىرىدىن اوستەن بىلەن آيرىلغانلىغىدىن، بىرىدە ن آز وە بىرىدە كوب بولوب، آز بولغان بولوسلا، حاكملانك چەقلىرىنى كونتوروش كەلگەن. ايكىنچىدىن، بولوسنك چوڭ، كىچىكلىكى آرقاسىدا، ژوت آراسىدا بولغان بىرلىق كشى وە ئائىلەلەرنك آراسىدا مەنسەب پەرىستىلىكىنى كۆچەيتكەن. چونكى بىرلا تەرەپىدىن، ژوت حاكىملىرى سايلاناش يولى بىلەن بولماسدىن وە بەلكى، يوقورىدىن كەلگەنلىگىدىن، خىتاي مەمۇرىيىنى پارە بىرىپ ساتىپ آلمان كشى، باشقىلانى ئىدىن قالدورتوب، اوزى حوكومەتكە، اىگە بولوشقا مومكون ايدى. مانا، بو آحوال سىدا ژوت آراسىدا مەنسەب پەرىستىلك وا پارتىيەچىلك نىيەتنى تەرەققى قىلىپ اغرىق موشو كوندە ەم بىرنك اچىمىزدە باردور) خەلققە كوب زەرەرلەر يەتكوزگەن. ئاۋەتتە يەتتى سوغا چىققان واخىدا، ايداره اشلىرىنى يورونقىدەك يول بىلەن ايلاپ سوغا توغرى بولمىغانلىغىدىن ۱۲۰۰ تونوندون ۲۵۰۰ تونونگىچە قىلىپ، قايتان بولوسلاقلا كىل قىلىپ، يورونقى ۱۴ بولوسنك اورنيغا ۶ بولوس توزولگەن: قورام، مالىبىي، سو، ياركەند، اق كەنت (اق كەنت كىيىن آيرىلغان بولور) آقسو - چارىن وە كەتمەن - مان بولوسى اوز ائدىغا يورونقىدەك قالدورولغان. ەمەيسى ۷ بولودو.

اوروس حوكومتى ۱۸۸۴ نچى يىلىغىچە بولوسلانى سايلاماسدن، ژوت آرىسبىدىكى بورونقى آبرويلوق آدمەلەنى بولوسلفقا بەكىتكەن. چونكى، اول واختا بو بولوسلار كۆب اش تەلەب قىلىنغانلىغىدىن، خەلققە سوزىنى اۆتكوزەلەيدىغان كشىلەر كىرەك بولوب، تۆۋەندىكى آدمەلەر تەيىنلەنگەن: ياركەنت بولوسىغا (آق كەنت بولوسى بوقايدى) بورونقى اىلى شەرىنك بولوسى قاسىمبەك بولوس بولغان.

قورام بولوسىغا بورونقى تاش اوستەن بولوسى آبا بەكرى، قاراسوغا جامالدىن مالىبايغا ناسىر بولوس بولغان.

قالغان آقساقال، قازىلرى سايلامغىچە بورونقى غولجىدىكىلرى قالدورولغان. ئومومەن تارانچى - توڭگانلانك آراسىدا ايدارە اشىدە توتولغان اوسول قازاقلاغا توتولغان اوسول بلەن بر بولوب، آبرماسى بولمىغان.

بىرنچى سايلام، ۱۸۸۴ نچى يىلى باشلانغان. ماناشونوك بلەن اىلى تارانچى - توڭگانلرىنك يەتتى سو اوبلاسىغە كوچوب چىقىپ اورونلاشلىرىنك تەرىخى تۆگەيدۇ.

تارانچى - توڭگانلانك موندون كىيىنكى آحوالاتى سەياسى، ايجتمائى ياقدن بو مونچە تارىخى دەورلەرگە بولنوب، تارىخدا اوز آلدىغا ئەلاھىدە اورون آلغوسىدور

تارانچى - توڭگانلانك كوچوب چققانلرىنك ئومومى جان ھىسابى

۱۸۸۲ نچى يىلى آلمان ھساب بلەن كوچوب چققانلاختىار قىلىنغانلانك ھىسابى تۆۋەندىكىچە بولغان:

تارانچىلار	۱۱۴۶۵	اوى	۴۸۰۹۲۵	جان
توڭگانلار	۱۰۳۰۸	اوى	۵۰۱۸۷	جان
جەمئى:	۱۲۰۶۷۳	اوى	۵۴۰۱۱۲	جان

۱۸۸۴ نچى يىلىدىكى ھساب بويونچە كوچوب چققانلا ۋە يەر - سويى بلەن اوروس تەۋەسىگە اۆتكەنلەنك ھىسابى:

تارانچىلار	۹۰۷۸۲	اوى	۴۵۰۳۷۳	جان
بونوڭغا كەتمەن بولوسىدىن	۷۶۰	اوى	۳۰۷۸۷	جان
جەمئى:	۱۰۰۵۱۲	اوى	۴۹۰۱۶۰	جان

توڭگانلار	۱۰۱۴۷	اوى	۴۰۶۸۲	جان
توخماق، قاراقوڭغوزدا	۶۷۴	اوى	۳۰۰۰۳	جان
قاراقول اويىزىدا	۲۰۵	اوى	۱۰۱۳۰	جان
جەمئى:	۲۰۰۲۶	اوى	۸۰۸۱۵	جان

ئەلۋەتتە بۇ ھسابنى توغرى دەپ ايتىشقا بولمايدۇ، خوسوسەن، بۇ ياققا كوچۇپ
 قىلغانلارنىڭ ھسابىنى يىققان ۋاختىدا، كوچمىنىلەرنىڭ كۆپى اوزىگە تەئەللۇقلۇق سىلىنىلەردە
 ۋى - ماكانىنى سالىپ پۈتمىگەنلىگىدىن، كۆپ خەلق، ايتتىز - ايرىقدا بولغانلىغىدىن، ھەممىسى
 ۋى ھسابقا كرەلىگەن. ايكىنچىدىن، بۇ ھسابقا ياڭغوز اويلوكلە ايلىنىپ، بويىداق - ياڭغوز
 ۋىلا كرەمىگەن، ئەلۋەتتە اول ۋاختا، ئوتنىڭ كەمىيىغەنلىگىدىن بونداقلارنىڭ سانى، خىلى كۆپ ايدى.
 نوڭگانلارنىڭ بولسا، ياڭغوز يەتتى سو اوبلوسىغا چىققانلارنىڭ سانى يىغىلىپ (بۇ
 ھەم تولۇق ئەمەس) اوليا - آتا، فەرغانەگە كەتكەنلەرنىڭ ھسابى كرەمىگەن. شۇنىڭ اۋچون،
 ھەم ھسابنىڭ خىلى كەملىگى باردۇر.

ھۆكۈمەت تەرەپىدىن كۆرسەتىلگەن ياردەمنىڭ (قەرز آچما) ھەممىسى ۱۰۰ مىڭ
 سومغە يەتكەن.

۱۹۲۳ ژىل ۳۱ نچى دىكابىر.

ا. مەنسۇر اوغلى.

بورادەر ئىسمائىل تاھىرى.

مەنور.. بىلك ھەيئەتتى: ھەم يەتتە سوۋىلايەتنى پارتىيە كامىتېتىنىڭ كانترولىنى كامىسپە رەئىسى.

تارىخى - تونگانلارنىڭ يەنتى سوغا كوچوب چىقىشى ھەققىدىكى تارىخى پارچەنى ياساشدىن مەخسەت. كەلگۈسى اوچون تارىخى ماتىرىيال قىلىپ قالدۇرۇش دور. بونى يازىدا بورونقى گوبىرناۋور (كالپاكووسكى) كانسىلاسىدا بولغان، غولچە شوئېسىنىڭ (Отдел по кульдж. делам) ۱۷۷۵-يىلى باشلاپ ۱۸۸۳-يىلى بىلەن بىرلەشتۈرۈلگەن آرخىۋنى ماتىرىياللىرى بىلەن پايدالاندى. بۇ شوئېنىڭ آرخىۋىنى ئاش قەغەزلىرى اچىدە آلتىشەر - جونغارىيە ھەققىدە نەھايەتى اھمىيەتلىك تارىخى دا كومىنتلار بار اىكەن. براق بىر مونچەسى تاشكەنتدىكى مەركەز آرخىۋايدارەسىغا ايلنىپ كىتەدۇ. بۇ ايلنىپ كەتكەنلەرنىڭ اچىدە بىر اوچون ئەھمىيەتلىكى، شو واخلاقدا ايلنى سولتائلىقى بىلەن اورس ھۆكۈمىتى آراسىدا ۋە بەدەۋلەت (ياقوب بەك) بىلەن بولغان ئەلاقىلا ھەققىدە بولغان بىر نەچچە ،،دىلا،، لەر دور. ئەلۋەتتە، بۇ ماتىرىياللارنى تاشكەنتدىكى مەركەز آرخىۋون تاپىپ كىرەكلىك دا كومىنت ۋە ماتىرىياللارنى سايلاب آلىش كىرەك.

آندىن تارىخى - توڭگانلاردىن اوروسقا تابع بولۇپ كوچوب چىققانلارنىڭ نوپوسىنى ۋە دەسلەپكى اىقتىسادى تركىپلىكى ھەققىدە مومكون بولغانچە توغرى حساب بىرىشقا تىرىشەم. ئەلۋەتتە، بونوڭ كەمچىلىكلىرى بولۇشى مومكون. خوسوسەن بۇ ھەقدە كوبرەك مەئلوماتنى شو كوچ واختىدا آلاشقان بىر مونچە قىرىلرەمزدىن يىغىشقا مومكون بولار ايدى، لىكن بولاردىن يىلغان مەئلومات مىنگە آز بولدى. اىكنىچىدىن، واخ آلدراشقا بولۇپ قالىشى اوچون تەكشىرەشكە، چاقشدرۇپ قاراشقا توغرى كەلمىدى.

شونوڭ اوچون بونى بىر تارىخى ماتىرىيال حسابلاپ. بۇ ھەقدە قولىدا، تولوغراق ماتىرىياللىرى بار بورادەرلەرنىڭ ،،اويغور بىلىك ھەيئەتلىك،، يېزىشىنى سورايمىز. ا. م. تاھىرى.

توشگانلا كەلە؟

موشو كۈنگىچە توشگانلا ھەققىدە تولۇق بىر مەئلومات بەگەن تارىخ تىپىلەيدى. رىقنى تەپتىش ئەتكۈچىلە ھەم، توشگانلا ھەققىدە جۇزئىگىنە بىر مەئلومات يىزىپ ئەتكەنلەكەن، بو خەلق ھەققىدە تەپسىلەك بىر مەئلومات، ئەتىمال خىتاي ئارخىپولرى كونا ئەسەرلەنى ساخلايدىغان (اورون) دا ھىروغلوپ يارولرى بىلەن يىزىلغان كونا يىخلادا بوسا ئەجەب ئەمەس. ھەرھالدا، توشگانلا ئۆزلىرىنى، خىتايستانغا دىن ئۆگۈتۈش چۈن كەگەن ئەرەب (سەھابىلەدن سەعدى ۋاقىاس ھەم اونىڭ كىشىلىرى) نەسلىدىن بىر دەئۋا ئىتىدىو.

تۈركىستان اويغور كاممونيستلىرى
مەركەزى بىيوراسىنىڭ ئەغزاسى
بۆرادەر ھاكىم سولايمان.

فايسى بىر توشگانلا ئۆزلىرىنى چىڭگىزخان،
ساقاق تۇمۇر ئەسكەرىدىن قاغان ھىسابلاپ،
آلدىن تايلا، «تورغان» دىگەن سۆزنى «توشگان»
بىر ئۆز ئىللىرىگە ئۆرۈپ ئاغان دەيدو.

تولۇپ بو ھەقدە، ياۋروپا ئالىملىرى تۇرلۇك پىكرە
سوسما، توشگانلانى اويغور تۈرۈكلەردىن نارالغان
بىر ئىتقۇچىلا ھەم با. بىرنچى، اون ئۇچۇنچى
ھەم اون تۇتۇنچى ئەسەرلەدە خىتايلا قاشقارستاندىن
كۆپ (جىق) اويغور ئائىلە (بالا-چاقا) لرىنى
ھىمبورى سۈرەتدە گانسو ھەم شىنسى ويلايەتلىرىگە
كۆچۈگەن. بەلكى، بونىڭ توغرى بولوشى
مۇمكۇن. چۈنكى، توشگانلانىڭ ئىك كۆپ يىرى
مەزكۈر ويلايەتلەردور.

بەزىلە، توشگانلا تۇرۇك اوروغىدىن، ماشقۇللا

زامانىسىدە ھەربى ئەسىر سۈپەتى بىلەن سەمەرقەن، بوخارا ويلايەتلىرىدىن كۆچۈرۈلگەن
دەيدو. بونىڭ ھەم توغرى بولوشى مۇمكۇن. چۈنكى، خىتاي مەركەزىدىكى توشگانلا
ئۆزلىرىنى سەمەرقەندىن كەگەن دەپ ھىسابلىغانلىغىدىن، مەشھور سەيباخ رەشىت ئىبراھىمنى
ھەم سالا توشگانلىرىدا كۆپ تۇرۇك تەئبىرلىرىنىڭ ساخلىنىپ قاغانلىغىدىن بو دەئۋانى
قورۇنلەيدو.

ئەبەتەدور. توشگانلانىڭ تۇرلۇك ئىنقىلاب - ئۆزگۈرش ۋاقتلىرىدا خىتاي ئىچىگە كىرىپ

قاغان تۈرۈك بالىلىرى ئىكەنلىكى بەك يەقىنى ئىھتىمالدۇر. چۈنكى ياپونىيا ئالىملىرى تۈڭگانلارنىڭ سىما- قىيەت جەھەتلىرىنىڭ خىتايلاردىن باشقا بوغانلىغىنى كۈستۈشلىرى بۇ ئادىل بوسا كىرەك.

تۈڭگانلار كونا خەلقلىرىدىن بولۇپ، بەك ئوزون زامانلاردىن بېرى خىتايلار بىلەن بىللە ياشاپ كەلگەنلىكىدىن، خىتاي مەدەنىيىتىگە مەغلۇپ بولۇپ، تىل، ئۇرۇپ- ئادەت، مەدەنىي كىيىملىرى خىتايلارچە بولۇپ كەتكەن.

ئامما، بەدىن جەھەتتىن خىتايلارغا قارىغاندا، باشقا يەنى: ئېگىز بويلىق، مۇخىتى ھەم كۆرۈنۈشى ئوبدان بولۇپ، ئەدەب، ئىناپ، ھەيىيا ياغلىرىدىن ھەم شۈبھەسىز خىتايلاردىن ئۆستۈن. ئومۇمەن بولسا توغرى ۋەئەلەك، باتۇر، ئىتھاتلىق، ئۆز ناموسىنى ساقلىغۇ- غۇچى، مېھمان دوست، ھورلۇقنى خالىغۇ- چى بىر خەلق بولۇپ، ۱۸۵۶-۱۸۷۶- يىللاردا بوغان خىتاي، تۈڭگان مامۇرلىرى بولاننى ھور خەلق ئىكەنلىكىنى كۆرسۈتۈدۇ.

دىن جەھەتتىن كۆڭۈكى ئىسلام دىنىدە بولۇپ؛ سۇننى، شىئى مەزھەب- لىرىگە ئايرىلىدۇ. بۇ ئىككى مەزھەپنىڭ قايسىدا كۆپرەك ئىكەنلىكىنى ئىتائىمىسام ھەم دىن بولىدا بەك مۇتەئەسسىپ ۋە ئىسلام مەدەنىيىتىدىن مەھرۇمدۇر. ئامما،

يەتتى سۇغۇلايەت- شەھەر مېلىتسىيەسىنىڭ باشلىقى بورادەر ماگارا ماسانچى.

خىتايلارچە ئوقۇغانلىرى خېلى بوسا كىرەك. چۈنكى، زور مەمۇرىيەت (ئورون) دە بوغان تۈڭگانلار ئومۇمى ھالدا چوڭ ئورونلاردا بولمىس ئىدى.

تۈڭگانلارنىڭ جۇغراپىيە جەھەتلىرىنى كۆرسەتمەك قىيىن. سەئۇدى بولسا روسىيە تاتارلىرىدەك سودا ئىشى بىلەن مەشغۇل بولۇپ، خىتايلارنىڭ تۈرلۈك ئۆلكىلىرىگە تاقىغان. تىبەت سەھرائىدىن ئاتىپ تەشكىل شەرىكىچە بۇ خەلقنى كۆرۈش مۇمكىن.

سان جەھەتتىن ئۆزلىرىنى سەككىس مىليون دەپ ھېساپلاپ ھەم لەيكن، ئوتتۇز- قىر مىليوندىن ئاشمىسا كىرەك. (پادىشاھىيەت ئارنىلىقنىڭ ھېسابى بويىچە ئالتە شەھەر تۆت مىڭ ئالتە يۈز قىر تۆتۈن كىشى بار).

تۈڭگانلارنىڭ بىر قىسمى، ۱۸۷۷- نچى يىلى خىتاي زۇلمىدىن قېچىپ روسىيە ھېمىيەسى

سوغا ئاتىش مەڭ جان ھېسابىدە كۈچۈپ چىققان. بولانك ئىچىدىن بىزەچىسى
 رەزىق قومانداسىدا يەتتە سودا قىلىپ، قاغىنى ئاۋلادىغا اورناشقان.

ھازىرقى ۋاقتتا، يەتتە سو توڭگانلار ئىللىك بەش مەڭ ھېساب قىلىنىدۇ. يەتتە سو
 ئىگانلار نەھايەت ئىجتىھاتلىق بىلەن نورمۇشقا اوستا بولۇپ، بىر قىسمى سودىگەر
 بىر قىسمى دېھقانچىلىق ئىشىگە مۇتەخەسسسلگى ئاڧىسىدا، مۇندىكى كۈچكە، گۈرۈچ
 سولاتىنى بولانك اوشوق ئالدىغانلا يوق ھەم تېرىق. گۈرۈچدىن قاينىتىپ بال
 ياق بولانك قولىدا.

بولا مېشەن لەقەبىنى ئىختىيار قىلغانلار بىلەن ئىسكەرلىك خىزمەتىگە ما ئىلىنىدۇ. ئىل،
 ۋاپ - ئادەت خىتايلار اۋخىشاش بوسىما، نۇغاي، ئۆزبەك، قازاق نەئىسىدە يوق
 ىس. ئالتە ياشدىن ئاتىش ياشىچە ھەممىسى تۈرۈكچە سۆزلەشنى بىلىدۇ.
 ياشلا كۈپرەك خىتاي نەئىبىرلىرىنى اونتوب تۈرۈكچە، روسچە سۆزلەشنى استىمال
 ىو.

يەتتە سو توڭگانلار مەئارىپ ئىشارىدا ئارتدا بولۇپ، پەقەت ئۇنىڭدىن ئىلىدا
 ۇتا، بەركەنت ئوڭگانلار بىرەن مەكتەپ ئۆزەپ، ئىگىرىمىگە يىغىن توڭگان
 ئىللىرىنى تاشلىدى، مەسكاۋغا اوقۇشقا ئەۋەتتى.

ساپىر جان شاكىر جان.

ئىستېباد خاتىرەلىرىدىن

(تارىخى ھىكايىلارمىز)

خىتاي زولامى دە ئارانچىلا ھەم مەشھور سادىر خاگىرۇق

۱۷۵۹ - مىلادى. خىتاي ئىمپېراتورى «چاڭ-لوڭ-خان» زامانىدا خىتايلا شەرقىي تۈركىستاننى ئۆزلىرىگە قاراتقان ئىدى. كىيىن بولانڭ ھەددىدىن ئاشقان جەۋرى زولاملىرى، ئالتەشەر تۈرۈكلىرىنىڭ بىر نەچچە مەرتىبە خىتايلاغا قارشى قوزغولۇشلارنى سەۋەب بوغانلىقى تارىخلاردا مەلۇمدۇر.

بۇ قوزغولۇشلاردا خىتايلا قانچە قىلىپ، قانچە ماللىرىنى سەرپ قىلىپ، شەرقىي تۈركىستاننى بايلىقىنى تاشلاپ كېتەلمىدى. گايىي واختا خىتايلا ئۈستۈن، گايىي واختا مۇسۇلمانلا ئۈستۈن بولۇپ، بۇ چۈمۈلەدىن نۇرغۇن ھېسابلانغان خىتايلارنى ئالتەشەرلا كىلە تامام ھايدالار پۈتەرەلمىدى.

ئەغىرىدە خىتايلا ئۈستۈن كىلىپ، كىلىدىغان واختا بولىدىغان ئىختىلال (قوزغولۇش) لارنىڭ تۈمۈرىنى قورۇتماق ئۈچۈن، ئىككىنچى بىر سەياسەت تۈتىدىكى، اۇ بىرسا، ئىنقىلابچى سانالغان سىنىپلارنى باشقا يىگە يۈتكەش، يەئنى كۈچرۈش ئىدى.

تەخمىنەن ۱۷۶۰ ژىلى: قاشقا، ياكىن، خوتەن، ئاخشۇ، قۇمۇل، (خامى)، تۈرپان شەھەرلىرىدىن ۶-مىڭ ئائىلە (بالا-چاقا) اۇيغۇر كەمبەغەللىرىنى مەجبۇرى سۈرەتە اېلىپ ويلايەتتىگە كۈچەدى.

بۇنىڭدىن مەخسەت: ھەر دايم غەلبە ياساپ توغان سىنىپلاردىن قۇتۇلۇش، خىتايلا نەزەرىدىن ئۆلتۈرۈلگەن قالماقلاردىن بوش قاغان يەلەنى ئاۋات قىلىش ھەم تەجىبەل (ۋەستەملىكەچى) خىتايلارنى تۈيدۈردىغانلارنىڭ كىرەك بولۇشى ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ۶-مىڭ ئۆيلىك ويغۇرلا، ۶-مىڭ ئۆيلىك مانجولارنىڭ ئاشلىقلىرىنى ھايداپ، قۇل اورنىدا خىزمەت قىلىش مەجبۇر قىلدى. بۇ، كۈچرۈلۈش ئالتەشەر اۇيغۇرلىرىغا، خىتايلا قالماقچە، «تارانچى ئىسمى بىر، شۇ كۈندىن ايتىبارەن مۇشۇ ئىسىمدە ئاتىلىپ كەمەككە.

تارانچىلا اېلىغا كەگەندە، بىر كۈرپۈس (۴۰ مىڭ) خىتاي ئەسكەرى بىلەن تاغ ئەتراپىدىن كۈچۈپ تۇرغان قىزاي ئاتلىق قازاق ھەم بىر ئاز قالماقلا بار ئىدى.

خىتايلا كەمەسەن بورون، چونغار يەنەنڭ مەدەنىيەت كىدىگى (مەركەزى) ھېسابلانغان بىلەن خىتايلا نڭ قالماقلانى رەھىمىسز سۈرەتدە قىرغىنلىرى ئانىسىدا، تامامەن خارابا كەگەن بولۇپ، شو خارابىلارنى توزوتۇش، ياڭلىباشىدىن شەلەنى بىنا قىلىپ خىتايلانى شى، ئەلچىسى، ايلى تەبىئەتتى ھېسابسىز باي ھەم ئىشلەنمىگەن بىر غەزەنە بوغانلىقدىن، خام تەبىئەتنى ئىشلەپ، خىتاي ئالى (چوڭ) سىنپارىنڭ ھەيئىتىنى ساقلىماق، تارانچى مەبەغەللىرىنڭ بويىغا چۈشكەن بىر بەلا ئىدى.

شونڭ ئۈچۈن، خىتاي چىرىكلىرى، تارانچىلارنى قامچا ئانىسىدا ئۈستەنلەنى چاپقوزۇپ چىقاتىپ، دېھقانچىلىق ئىشلىرىنى قالدۇراتتى.

تارانچىلا ايلغا كەگەندە تولا كەمەبەغەل بولۇپ، تاپقان نەرسەلىرىنى خىتايلا تاتىپ بىر سەبەبلىك، يەيدىغانغا اوزۇقلىرى بومىغان واغلىرى ھەم بوغان. لەيكن، ئوزلىرىنڭ تەبىئەت دوسلىقى - ئىشلىكىگى بىلەن كۈن - تۈن ئىشلەپ كۈنلۈك مەنئىلىرىنى تەمىن قىلىشقا ئىلگەكى ئىسكەتتى (ھالى) گە كەلتۈرۈپ قوياتتى.

مەسەلەن: بىر تارانچى نڭ ئات - اولاقلىرى يوقىكەن، قوشقا ئوزىنى قوشۇپ ئىشلىگەن بولسا، ئون خو (قىرغىن پوت) سىلىق ايلنسا، بىر ئاز ئات - اولاققا يېتىشپ قاغاندا ئىگىرمە (سەككىسەن پوت) سىلىق ايلناتتى. بو سىلىقلارنى تۈلەمىگەن تارانچىلا، جانلىق وانلىرىنى، ھەتتا كىيىملىرىنى سېتىپ، ياماقى (ئاقچا) بىلەن سىلىقلىرىنى تۈگۈتۈشكە مەجبۇر بولدى. مال ۋە باشقا نەرسەلىرى يوق كەمەبەغەللىك نڭ ئىزىز خوتون - بالىلىرى سېتىپ ئۆزلىرى يامولغا سولناتتى.

مانا شو ئەھۋالدا، ھەددىدىن ئاشقان خىتاي زىۋامى توغرى ۱۰۵۰ يىل داۋام قىلىدۇ. شونداق چاپالانى چەككەن تارانچى كەمەبەغەللىرىنڭ ھېچ بىر ياردەمچىسى چىقماسىدىن، ئون بەگلىرى، روھانىلىرى بو زورلۇقلارنى كۈرۈپ تورۇپ، ئۆز راھەتلىرىنى كۈزلەپ تەبىئەت ھېمايە قىلىش نڭ چارەلىرىنى كۈمىگەن. بەلكى ئىزغىلاپ كەگەن كەمەبەغەللىرىنى ئانغا ئىنئائەت ۋاجىب، «تەغدىرگە تەن قويۇش كېرەك» دەپ خىتاي جالالىلىرىغا توتۇپ قويغانىدى.

لەيكن، بو توتۇپ بېرىشلا ئەخىرىدە ھېچ بىر پايدا قىلمىدى، ئازادلىقنى تەلەپ قىلغۇچى باتۇر تارانچى ئىنقىلابچىلىرى، خوتون، بالا - چاقىلىرىنى تاشلاپ تاغ تاشلاغا بىردى. ئوزلىرىنڭ نەھايەت ئىزغانلىقلىرىنى موڭغۇل قوشاق (شىئىر) لىرى بىلەن ئىزھار قىلدى.

شو ۋاقىتتا، خىتاينىڭ ئەلچىسى ئۆتكەن كەمەبەغەللىك توۋەنلىكى قوشاقنى ئەيتقان:

بو تاغلا ئىگىز تاغلا،

غېرىپ بولىنى تاغلا،

غېرىپ ئولسە كم ژىغلا؟

— غېرىپ قا غېرىپ ژىغلا.

مانا بو. مەزلۇملارنىڭ ئۈرۈمكەلىرىدىن قان ئارىلاش قايناب چىققان ئاھ-زارلارنىڭ مەڭدىن بىرى. خىتاي زالىملارى شۇنداق قاققۇنلارنىڭ. خوتون-بالىلارنىڭ باشلىرىنى چېپىپ (كېسىپ) بازار مەيدانلىرىغا ئېسىپ قويىتىدى.

لەيكن، بو ۋە ھەتەلىكلەرنىڭ ھېچ بىرى پايدا ئەتەلمەيدىن، خىتاي قەلچىدىن ئولوشنى ئوزلارگە خورلۇق سائىتىغان تارانچى قاققۇنلارنىڭ سانى كۈندىن كۈنگە كۆپىيىپ، خىتايلارنىڭ زاملاچە ئۈرۈمكەن سەياسەتلىرىنىڭ ئايىقى نېمە بولدى دېيىلسە؟ — بولا ھەممىسى ژىغلى كېلىدىغان ۋاقتا ئېنىقلاپ اوشقۇنى ئىدى.

ئامما، ئېنىقلاپ باشلانغۇچە بو قاققۇنلارنىڭ ئەھۋاللىرى نەھايىت قىيىن بولۇپ، بولانلىق تولىسى سوغ تاغلادا، ئىسسىق چۆللەدە ئاچ يالىڭاچ قېلىپ ئولۇپ كېتىدى. خىتاينىڭ قولىغا چۈشكەنلىرى يامۇللارغا كۆك سولۇنۇپ، چېرىپ ياكى چېپىپ تاشلىنىپ بولانلىق ژىغىپ اويۇشتۇرىدىغان كىشى يوق ئىدى. موشۇلارغا اوشاش قاققۇن كەمبەغەل ئارىسىدىن، يالغۇز، سادىر خاڭرۇق، دېگەن بىر اوغۇل-بالا، دۈشمەن قولىغا چۈشمەيدى. ئۈرۈمكەن، سادىرنىڭ خىتايلارغا دۈشمەنلىكى مەشھۇر بوغاندەك اوغۇرلىقى بىلەن ھە پۇتۇن، يىللى ۋىلايەتنى گە مەشھۇر ئىدى.

سادىر خاڭرۇق

سادىر خاڭرۇق مولتوقى (موللا توختا) يۈزىدىن ئارا ئۈستەنلىك بولۇپ، كەڭ ۋاقتىدا بورنىغا قورۇت چۈشۈپ خاڭرۇق بولۇپ قالغان سەبەبلىك، چوڭ بوغاندا، شۇ لەقەم بىلەن مەشھۇر بولۇپ كەتكەن. سادىر، ئەخمەتتىن ۱۷۹۶-نچى ژىلى مولتوقى بولانلىق يۈزىدە (قىشلاقدا) توغۇلۇپ، ۱۸۷۲-نچى ژىلى، ۷۶ ياشقا يەتكەندە ۋاپات بوغان.

ئاتىسى خوش ئەخمەت ئاتلىق كەمبەغەل بىر تارانچى ئىدى. سادىر شاولار ھەمىدە خان ئېسىملىك ئىككى خوتون ئاغان بولۇپ، بو ئىككى خوتوننىڭ قايسىسى چوڭ خوتوننى ئىكەنلىكى ئانچە مەتلۇم ئەمەس. ھەر ھالدا، سادىرنى كۆگەن تارانچى قىزىلارنىڭ ئەيتىشلىرىغا قارىغاندا، ئىككىنچى خوتوننى ئاۋاللىقى ئولگەندىن كېيىن ئاغانلىقى ئاڭلىنىپلىدۇ.

سادىرنىڭ چوڭ خوتونىدىن: ۱-دەرگا قۇلى، ۲-ئەلا قۇلى، ۳-تۈرە قۇلى، ئىككىنچى خوتونىدىن: ۱-ئېگەم قۇلى، ۲-كېرەم قۇلى دېگەن بەش اوغلى بولۇپ، قوشاقلاردا دانا خان ئاتلىق ئوزىدىن بوغان قىزى بىلەن، بولماشخان ئاتلىق يەنە بىر ئوگە قىزى بوغانلىقى ئاڭلىنىپلىدۇ. اوغۇللىرىدىن ئېگەم قۇلى بىلەن كېرەم قۇلى ئوشبو كۈندە غولغا

بىر مەيلىش كىرەم قۇلى بوسا، ئاتاسىنىڭ قوشاقلرىدىن موكەمەل بىلگەنلىكى ئېيتىلىدۇ.

سادىر، ئېگىز بويلوق، سىرىق رەڭلىك، گۆشسىز، ئىكچىكە، ئىكەگىدە كىچىكە سىرىق كەڭ مېيەلىك، يوغان باش، ئوتكۇر سۈزلۈك، پالوان، اونىڭ ئۈستىگە كەمبەغەل ھەم ئىدى. اوغرى بولوشى، خىتايلا تەرەپىدىن ئىغىر سىلىق سىلەنشى بىلەن اونى بىلگەنلىكى ئۈچۈن بەگلىكنىڭ خىتايلاغا تۈتۈپ بىرىشلىرىدىن قۇتۇپ موشو سۈپەتكە كەلگەن. ھەقىقەتەن، قاچقون بولوشىدىن بورون اوغرى بولمىدىن، بەلكى ئۆز قۇل كۈچى بىلەن كۈرۈپ كەلگەن ئادى بىر تارانچى ئىدى. قاچقون بوغاندىن كېيىن كۈپ زامانغىچە چەللىرى كېلىپ يۈشۈرۈپ بالا- چاقاللىرىنى كۈرۈپ، كىتىدىكەن. ئىغىرى كۈپ جاپا، تەلەنى چەككەندىن كېيىن، خىتايلا تۈتۈشقا يېقىن بوغانلىقتىن، بالا- چاقاللىرىنى كۈرۈپ بوشىدىن مەھروم بولۇپ ئولەر ھالغا كەلگەندە اوغۇرلىق قىلىشقا مەجبۇر بوغان.

شونىڭ بىلەن قاچقونلاردىن ئىبارەت اوغرىلا اويومى تەشكىل قىلىپ ئۆزى باش بوغان. بىر زۇڭگەن واختا، لەقەمى قاچقون سادىر بوسا، اوغرىلىق قىلىشقا باشلىغاندىن كېيىن سادىر دەپ ئاتالغان.

سادىرنىڭ اوغۇرلىقىدىن ھەر كىم قۇققان، اونىڭ ھەققىدە ھەر قانداق خىيالى ھىكايەلەنى رەلەپ، سادىر تەسىم بىلەن قاراپ تورۇپ، كۈزگە كۈرۈنمەي اوغۇلوق قىلغىدەكەش كەن سۆزلە تارىغان. لەيىكن، سادىر اونداق بولمىغان. اونداق بولۇش ھەم غەيرى ئىدى بىر ئىش. بەلكى، سادىرنىڭ ھېچ نەرسەدىن قۇخماسلىقى، اوشتاق- چۈشەك سۆزلەگە بىيات ئىتەمسىلىكى خەلق غە خىيالى بىر ئىشەك تۇپىلغان.

لو، تاغلادا بىيادە قىچىپ تۈرۈپ، ئاچ- يالىڭاچ قاغان ھالدا، تارانچىلاردىن ھېچ نەرسە رەلەپ ئالمىغان. اونىڭ ئىك يامان دۈشمەنلىرى زالىم خىتاي ۋە قالماق بايلارى بوغان. بىر اوغۇلوق قىلغاندا، ايلىدىن يېرىم، بىر ئايلىق ئىراق يەلەگە: شىنخو، ماناس، ئۈرۈمچى ھەرلىرى ھەم تورغۇت قالماقلىرى تەرەپلىرى بوغان. نەدىكى بولا- بولماش ئىشلا بىلەن بول بولمىدىن، بەلكى اومومى دۈشمەننى قالماق بايللىرى، ھۈكۈمەت كاروانلىرى ھەم ئىللىرىگە ھۇجۇم ياساپ مال ئاغان. ئاپقان ماللىرىنىڭ ئۆزىگە كىرەكلىكىدىن ئاشقانلىرىنى سەغەللەگە بەلگەن- پۇل رېغىمىغان. شونىڭ ئۈچۈن تارانچىلا اونى تۈتۈپ بىرىشكە بولمىدى، كۈگەنلە، كۈمەسكە سېلىپ تۈگەن. خىتايلا قانچە تىرىشپ تۇتماق بولسۇم، خىللى ئىلانچىچە توناماي تۈگەن.

بىراق، كىيىن بەلگەندىن بىرىنىڭ كۈكتۈشى بىلەن كۈرەسىيىلىپلا سەككىز ئاي يېتىپ، كىچى قېتىم سولۇنۇشى تورغۇت قالماقلىرىنىڭ ئىزى ئارقىلىق بوغان. شۇلارنى ئىلانچىدا خوتوننى نان ئارىسىغا قۇيۇرغا سېلىپ بەلگەنلىكتىن، شونىڭ بىلەن يامۇلى بىر قانچە، ئىككىنچى قېتىم سولانغىنىنى ئاۋالغىسىدىن ئالتە ئاي كىيىن بولۇپ،

اوناڭدا بىر مەڭجۈ بىلەن يامۇل سالسا سۈنۈ (رەيىشانىڭ كىشى) نى بوزۇپ قاچقانلىقى ھەم ئۆزىدىن خېتى چىرىككارىنى يىڭلاشتۇرۇش ئۈچۈن كىشىسىنى تەتۈر كىيىپ قاچقانلىقىنى ناخشا ئارىدىن ئاڭلىنىدۇ. سەھەر يەنە خېتاي تېرىپونالى (ھەربىي مەھكىمەسى) نەزەردىن ئۆتكۈزۈپ، مەسرىيە، بېيجىڭغا ھازىرلانغان. بۇ جەھەتتە كۈچلەردە ياڭيۇ (قارتۇشكە) سېتىپ كۈن كۆرگەن. نەخىرى، بىر خېتاي ھۆكۈمەت خېتايچە ناخشا ئايتىپ بىر قۇتلۇپ قايتقان. ئېكەنچى قانات ھازىرلانغاندا، بىر چوڭ ئادەمنىڭ ئىسمى بېيجىڭغا بىلاڭ ئومۇر بويى قېتىلغانىدى. دېگەن سۆزى بىلەن يولدا قېچىپ قۇتۇلغان.

بو ۋاھلادا سادىر قىزىپ قاتان، كىتىۋېتىپ جاپالانى تاپىپ، يامۇلدا نەچچە تۈرلۈك چارالاغا گېرىتار بوغان، رومى پەشەن جاتلىرى كىتىپ، ئىلەۋەتتە بېچىغا مايدالسا، شەيخىسىز ئۆلتۈرۈۋاتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن يىرەخۇر غىتساي تورىدارىگە ئۈچ يۈز سەدر (بىر سەدرى ئىككى تىگىگە) كۆمۈش خەۋەش پارە بېرىش لازىم بوغانلىقىدىن، ئۆز يېنىدا بىر تېپىنى يوق بوغان سەدرىگە، ئۆز ئۆيىگە يېنىپ كېلىپ، بىر مەجلىسدە ئېغىل ئۆلتۈرۈۋاتىدۇ. بېشىدىكى ئېغىر خەۋەشنى ئالدىن بىلەن تەسۋىر قىلىپ ئاڭلاتقان ناخىبلىرى مەجلىسدەكى تاراپچىلارغا تەلەپ تەسۋىر قىلىپ، ئۆلتۈرۈۋاتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇرۇندىن خەلق ھېچ بىر زىيانى تەكشۈرگەن بىر كىشى بوغانلىقىدىن، خەلق ئۈچ يۈز سەدر پۇل رېزىپ سادىرنى خەتاي زامانىدىن قۇتۇلدۇرغان.

سادىرنىڭ بۇ مەزگىلىدە ئاتىشى ياشقا كىرگەن ۋاقتى بولۇپ، ئۆتكەن ئىشلىرىغا توۋا قىلىپ ئىبادەت بىلەن مەشغۇل بولۇپ، دەل شۇ ۋاقىتتا خىتساي بىلەن توڭگانلا ئارىسىدا چوڭ تالاشلا پەيدا بولغانلىقىدىن، بۇنىڭغا تارانچى كەمبەغەللىرى مەزلۇم توڭگانغا قوشۇلۇپ، خىتايلارنى ايلەيدىن مايلەيدىن بولغاندا، بۇ ئىشنى سادىر سىز، ئىنقىلاب دۆلىتىنىڭ تارانچىلىرىغا تەشۋىر بولغانلىقىدىن بۇسا كىرەك، تۈرەنكى ناھىيىنى تەيىنەن:

هاوانك مانانيدن،

قورقیمەن زامانىدەن!

موندایق بوسا کم قوخماس

ٹاخیری زامانیدن.

سادىرنىڭ خىتايلا بىلەن سوقۇشى

خىتاي، توڭگان سوتوشى ۱۸۶۲ نچى زېلادا باشلىنىپ، بونك باش سوتوشى مانجو سولالىسى نك فاتتىق قوللوق بولوشى، موسولمان توڭگانلار نك ئىززەت نەپىسلىرى نىڭشى، خوسوسىن، ئالتەشەر - جونغارىدە، موسولمانلىكلار دىدە يەرلىك خەلقنى خېنلار رەھبىسز سۈرەتدە تالاشارى، موسولمانلار نك خاپاكارلىرىنى ستوپەيتىشكە ئىللىت.

تارىختا كورسەنېشېگە قارىغاندا، «سېنگانپو» شەھرىدە بىر باي مانجو بىلەن بىر ئوڭكان ئارىسىدا سودا مۇئامىلەسى توغرىسىدا دۈشمەنلىك پەيدا بولۇپ، يەنە ئوڭكان مانجو تەرەپىدىن ھەقارەت قىلىنغانلىقى ئۈچۈن، باي مانجونى ئۆلتۈرىدۇ. ئاقىۋەتتە كېيىن ئاران توغان ئوڭكانلا بىلەن مانجولا بوزۇلۇشۇپ، ئىككى ئوتتۇرىدا سوقۇشلا باشلىنىدۇ. بۇ سوقۇشلاردا گاھا ئوڭكانلا، گاھا مانجولا غالىب بولۇپ، ئەخىرىدە ھەسەللىق ئوڭكانلا خىتايلا بىلەن تامام ئىككى ئۆلۈپ كېتىپتۇ. كېيىن كۈچلۈرى مانجولاردىن، دۈشمەن ئاياق ئاستىدا قېلىش ھەم ئۆزلىك ئۆلۈشىنى ئۆزلىرىگە خورلىق قىلىپ ئوڭكانلا، تارانچىلاردىن ياردەم سوراپ مۇراجىئەت قىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ. ئاندىن ئاچچىق قاراپ توغان تارانچى دۇنياسى «ناۋاخ يەتتى» دەپ ئۆزلىرىنى بىر بەش ئۆلۈپ كەتكەن خىتاي زالىملىرىغا قارشى ئوڭكانلاغا قوشۇلۇپ ۱۸۶۴ نچى يىلى سوقۇش باشلايدۇ.

مانا بۇ ۋاقىتتە تارانچى دۇنياسىنىڭ «ئارادلىق كۆرۈشى» دەپ ئاتىلىدۇ. ئەمدى، بىز مۇنداق كېيىن، يوقۇرىدا ئەيتىلگەن مەزكۇر مانجو دۈشمەنلىكى سادىر بىلەن ئىككىنچى دەۋرىنى سۆزلەيمىز:

سادىر ئۆزىنىڭ قىزىلىغىغا قارىماستىن، ياڭلىيىشنى روھلىنىپ، تارانچى كەمبەغەللىرى بىلەن «ئاق-ئوغ» نى كۈتۈرۈپ ئازادلىق سوقۇشىغا ئىشراك قىلىدۇ. ئومۇر بويى بىلەن زاماندىن قۇتۇلماي تۇرغان سادىر پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ، جان-تىنى بىلەن ئەندى ئۈچ ئىشقا باشلايدۇ. ئۇنىڭ تەدبىرى ئاقىسىدا بىر نەچچە رۇپور (قارشى) بىلەن دۈشمەنلە مەغلۇب بولۇپ (يېڭىلىپ) قاپىقىدۇ. مۇنداق كېيىن تارانچى كەمبەغەللىرىنىڭ بىلىمى بويىچە بىر پىرقە مەرگەنچىلەرگە باش بولىدۇ. يەنە قالماقلاردىن ئىبارەت مەرگەنلىرى ئۆزى تارانچى ئىنقىلابچىلىرىنىڭ ئەسكەرلىرى كۈچلىرىنى ئارتىرىدۇ. سادىرنىڭ بىرى بىلەن «بايانداي» سىپىلى كۈتۈرۈلۈپ، بۇنىڭ بىلەن شەرقىي چىيىدىكى دۈشمەن بىلەن داۋۇزغا ھۇجۇم ياساپ سىپىل قورشاپ ئېلىنىدۇ.

ئەلھەسەل، مۇشۇ ۋاقىتتە كېيىن سادىرنىڭ داڭقى (شۈھرەتى) پۈتكۈل تارانچى سېغەناراب، بورون اوغرى، يامان ئاتالغان سادىر، كېيىن قەھىرىمان - پالوان ئاتالغان. ئۇ ھەققىدە خەلق ئارىسىدا سۆز بولسا، سادىر پالوان، سادىر ئاخۇن دەپ ئاتىلىدىغان، بوروننى قىلغان ئىشلىرىنى جىنايەتتىن سانسىماي، بەلكى، كىرەك ئىكەنلىكىنى ئارقىلىق بىلدىرىدىغان بولۇپ، ئۇنى خەلق، ھەر ۋاقتا ئولۇغلاپ ھۆرمەتلەيدىغان بوغان. ئۇنى ھەربىي كىچەش «ئۇنىڭدىن مەسلىھەتسىز ھېچ قانداق ھەربىي (سوقۇش) ئىشلارغا ئىشلىگەن. جىددەل چىققان ئورۇنلارغا جەزا پىرقەسى باشلىغى قىلىپ يەللىگەن.

شۇ تەرىپتە، اوغرىدىن ئەل قەھرىمانى بولۇپ چىققان سادىر، تارانچى كەمبەغەللىرىنىڭ ئۆز سوقۇشىدا كۆپ كۈچ ۋە كۆپ غەيرەتلىرىنى كۆرسەتكەن.

سادىر ئاڭ سولۇندۇپ ئاغان شىئارىنى تار ئىچى قىزىلىرى تۈۋەنكى تەرتىپىدە كۈستىپىدە پايلىنىدى. بىكىنىڭ كۆرۈم سۇغۇڭ. ئارخى، ئوزغون شىئارى بولۇپ يەنە بونۇڭ ئۈستى شىئارىدىكى تۈرۈم ئاغان شىئارىنى تار ئىچى سولۇنلىغىغا قاراتقان ھەم خىتايلا كېلىش ئېھتىمال بولغان يەنى كۈزەتچىلىكى قويغان.

مەشھۇر خەۋەرلىرى ئۈچۈن ..تار ئىچى ھەربىي كېڭەش.. ئونى قالماقلاغا ئامبال (ولايىتى) كەمبىلىرى قىلىپ قويغان. مەككە پات ئۈچۈن سېلىق ئاڭ غولىدىن يۈز دېسەت يەر بېرىلگەن بونۇڭ ئۈستىگە پەقەت قەدىمىيلا بىرلىدىغان ..كەم خاپ.. (ئىمتىياز بەلگىسى) چىلىپ كېتىۋەتتى. شۇنداق قىلىپ تار ئىچى دۇنياسىنى ئار ئالغۇغە چىقىرىپ، تەشقىيە ياتقاندا، ئېككىنچى بىر دۇشمەن پەيدا بولۇپتىكى. ئو بوسا. ۱۸۷۱ ئىچى ئېلى روسلانىڭ غولجىنى ئېلىشىدىن شۇ ۋاقىتتا. ..تار ئىچى ھەربىي شۇراسى.. روسلاغا قارشى ئەسكەر باشلىغى بولۇپ بېرىشقا ئەللىرى قىلغان بوسوما. ئۆزىنىڭ تامام قىرىپ. ئونداق ئىشلاغا تامام لەياقەتنى قامىغانلىغىنى بىلىۋەتەر جاۋاب بېكىتتىكىنى تار ئىچى قىزىلىرى سۆزلىدى.

مەسىلى بۇنۇن ئۆمرىنى غەرىپت، مەشھۇر ۋە خەلق ئارادىلى يولىدا ئۆتكۈزگەن سادىر، تەخمىنەن ۱۸۷۲ ئىچى ئېلى ۷۶ يېشىدا ۋاپات بولغان.

يازغۇچىدىن:

سادىر توغرىسىدىكى مەشھۇرات شۇنداق ئاتىق تېپىلدى. خىتايلا بىلەن سولۇن ھازىر بولغان تار ئىچى قىزىلىرى ئولۇپ تۈگەپ كەتكەن سەبەبلىك، شۇ ۋاقىتتا ئون-ئون ياشدا بولغان ھازىرقى قىزىلا ئاندا-ساندا بوسوما. بىراق اولاما ئانچە كۆپ ئەمەس بەلكى كۆڭۈللىرىدىن سورالسا كۆپىسى بىز ئو ۋاقىتتا ياشىدۇق دەپ جاۋاب بېرىدۇ.

سادىر ئاڭ قوشاقلىرى

سادىر باتۇرلىقى ئۈستىگە قوشاقچى ھەم بولغان. ئو ئۆزىنىڭ غەمىنى، قايغۇلىرىنى ئاتقان ئازابلىرىنى ناخشىلىرى بىلەن ئاڭلاتقان. سادىر ئاڭ قوشاقلىرى بەك ئادى، پۈتۈن سۆزى سىرتقى كۆرۈنىدە. ھېچ قانداق يۈشۈرۈنلۈك يوق بولۇپ، تار ئىچى ئەدەبىياتىنىڭ بىر سېمىسىدە. سادىر قوشاق - ناخشىلىرىدا ئۆگەن يەلىرىنى، كۆگەن جايلارنى، ئاتقان جايلارنى، خوتون-بالىلىرىنى، ئۆز ئۆتىنى. مەنگەن ئانلىرىنى. ئۈستۈگەن ياغاچلىرىنى ھەتتا ئويىدىكى مۈشۈك، ئىشلىرىنى سېغىنىپ سۆزلىدى.

ئومۇمەن بىز تەرەپىدىن تېپىلغان قوشاقلىرىنى ئۈچكە بۆلۈشكە مۇمكىن:
(۱) يامولدا ياتقان ۋە قېچىپ ئۆگەنلىرى. (۲) خوتون-بالا، ئەل-ئۆتىنى سېغىنىلىرى.
(۳) دۈشمەنلىرىگە ئەيتقانلىرى دۈر.

يامولنڭ ئاغىنا (قوشاق) لرى توت مسراعلق، يەتتە بوغوم (ھىجا) لقدور. بو
دا مىسال ئۈچۈن تۈۋەنكى ئاغشىلرىنى كەلتۈرمز:

يامولدىن قىچىپ ژوگەن واختىكى قوشاقلرى:

مەن يامولدا ياتقاندا،
بېشىم بىر قوچاق بولدى،
مەن يامولنى تەشكەندە،
قوبورغام پىچاق بولدى...

* * *

يامولنى تېشىپ قويۇپ،
ئىككى چىقىم تاللاش.
مېنى باققان بەش يايى،
ئەمدى قالدى باللاش.

* * *

يامولدىن قىچىپ چىقىپ،
ياتقان پېرىم يان بولاق،
خودايمىن تەلەيمەن،
ماڭا بەسون بىر اولاق.

* * *

يامولنىڭ ياغاچلىرى،
قىز، قىز، ئالدىماچ،
اوغۇلۇق قىمىي دېسەم،
بالا قالدى يالىڭاچ.

* * *

يامولدىن قىچىپ چىقىپ،
موڭلا توشدى بېشىمغا،
پىچاق چاقمىغىم خالتا،
شاۋاخان ئاداشمىغا.

* * *

يامولدىن قىچىپ چىقىپ،
ئۈچكۈن ماڭدىم پىلاندا.

تورامدۇ، توتىلمىدۇ.

بۇرۇق بىلەن ئىرادە.

ياموانىڭ ياغاچلىرى،

قۇل سىردا سىرلاغلىق،

مىنى باققان بەش يايى،

ئۈرۈمچىدە پالاغلىق.

تاغ مو تاغ قىچىپ ژۇرۇپ،

پوتلىرىم يېغىر بولدى،

شالۋونى كاۋاپ قىلىپ،

بىر تاتلىق يېغىر بولدى.

مېنىڭ ئۈچ بالام با،

چۈڭى پەننامە اوقۇيدۇ،

مىنى موى تۈگىزىدا چاپسا،

تەننى قاغا چوقۇيدۇ.

سادىر دەپ ئىتىم قالدى،

داڭزىدا خىتىم قالدى،

داڭزىنى اوقۇپ باقساق،

ئۈچ بالام ئىتىم قالدى.

سادىر مەن، سادىر مەن،

سادىر بوماي نىمە مەن،

تاغ يوللىرىنى سورىساق،

ھەممە جاينى بىلىمەن.

سادىرنىڭ مىنىڭ ئاتى،

ساغرىسىدا ئالاسى،

ايلىدا خوتون قالدى،

قوچاغىدا بالاسى.

يامولدن قىچىپ چىقىپ،
 ئاغامچا تىيىپ ئالدىم،
 ئاستمىدىكى ئالا ئاتنى،
 اون سەرگە سىتىپ ئالدىم.

* *

سادىر ياتقان كامالاغا،
 اوچار قانات كرمەيدۇ،
 مەن ئوزەم بو يەلدە،
 باللىرم نىمە يەيدۇ.

* *

يامولدا تۇشۇپ قالدىم،
 چوچن بىلەن يىتىلغا،
 واڭزى پولىنى دەيدۇ،
 ئولگومەيدۇ ئىشتلاغا.

* *

واڭزى پولىنى دەيدۇ،
 واڭزىغا نىمە لازىم،
 يار خالتا يىدەرىيدۇ،
 يامولدا يىتىپ تازىم.

* *

يامولدىن قىچىپ چىقىپ،
 بەش كۈن ماڭدىم پىيادە،
 بىر قالماق ماندۇ دەيدۇ،
 دەولەت بەسون زىيادە.

* *

يامولنىڭ ياغاچلىرى،
 زىبا قارغاي، چەڭزە،
 يامولدىن قىچىپ چىققان،
 اوغول بالا، خوخەڭزە.

* *

مەن يامولدىن قاپقاندا
 بىر مانچو بىلەن قاچقان.

سالامونغا سالب قويوب،
قولوب تولغاب ئىشك ئاچقان.

بىر بوكەينىڭ غولىغا،
ارپا تالقان ساچدوق.
يايىلا قوغلاپ كەلسە،
قار كىچىپ داۋان ئاشدوق.

يوقوردىن توشوب كەلسەم،
قالماق ھەر نىمە دەيدۇ،
مۈشتۈمنى تۈگۈپ قويسام،
تورۇق ئاتنى بىرەي دەيدۇ.

سايرىنى تۈتۈپ بەگىن،
ئاق جەڭزەدىكى شاگىو،
جان تاپماق ئۈچۈن ساتىم،
بىچىن ايچىدە ياشىو.

سايرى باي ئولوب كەتتى،
ھەمىدە توغاج ياقىن،
تۈت بالام زىتتىم قالدى،
تېنەتتى ئابدان باقىن.

ئىگىز تاغنىڭ قارغايى،
قشلىقى شالاڭ اوخشاش،
ھەمرايمنى يەي دىسەم،
ئۈزەم تاپقان بالام اوخشاش.

يوللادا كىتەپ بىرىپ،
فاتىق نانمىنى يىدىم
بىر مانجو سوراب ئىدى،
مەن ئۈزەم خەننەن دىدىم.

چوڭ يولدىن كېتىپ باسام،
 بىر قالماق توتومەن دەيدۇ،
 توتوب باشقا بىر ساسام،
 كىلىڭ ئاتقا مېنىڭ دەيدۇ.

**

ئىست ئومروم ئوتوب كەتتى،
 خىتايلاغا قوللوقدا،
 ھېچ راھەت كورەلمەيم،
 مېنەت اچرە زورلوقدا.

**

سېغىنىپ ئەيتقان قوشاقلارنى:

ئاناسىدىن ئىتتىم قاغان،
 ئاناسىدىن ئىتتىم قاغان.
 ئىتتىم قاغاندا مەن ئاغان،
 ھەمىدە ئاتلىق ئامان بامو؟

**

ئاق بوز ئىتتىم ئاش قالدى،
 بىر ئىتەك سامان بامو؟
 ئاغزىمغا ئىلىم ساغان،
 ئىمام، مەزىن ئامان بامو؟

**

ئويۇمنىڭ تۇرىدە ياتقان،
 چاشقاننى ماراب ياتقان،
 كالا گوشمىنى تەڭ يىگەن،
 موشۇكلارم ئامان بامو؟

**

بوسوغامنى توساب ياتقان،
 كىچە كوندوز قىلاب ياتقان،
 جاپايىمنى تولا تاتقان،
 ئىشتىلرم ئامان بامو؟

**

*

مېھمانلا كېلىپ توشكەن.
ماراق. شاراب تولا ئشكەن،
چىراقنى ياندۇرۇپ قويغان،
سارايلەرم ئامان بامو؟

چوڭ ئاكىمنىڭ بالىلىرى،
مېنى كىچىك دادام دەيدۇ،
مېنى كىچىك دادام دىگەن،
قولونلەرم ئامان بامو؟

ئالتىنچى ئاينىڭ ۋاختىدا،
دەل دەرەخلە پىشىدۇ،
ئۆزى پىشىپ ئۆزى توشكەن،
ئالما، ئۈرۈك ئامان بامو؟

دۈشمەنگە ئەيتقان قوشاقلرى:

ئات مىنىم كۆرەڭ قاشقا،
سەكرەتەم تاشىدىن تاشقا،
چىرىك ئاتىدۇ تاشقا،
سادىر ئاتىدۇ باشقا؟

يامولنىڭ ئۈگۈزلىرى،
ئۈگۈجە قۇل چەكزە،
سادىر دىگەن خوخەكزە،
قولىدا قىلىچ، نەيزە.

ئاق بوز ئېتىم اوبدانمو؟
كۆك بوز ئېتىم اوبدانمو؟
پول تىپىپ بەسەم اوبدانمو؟
سادىر ئۆزى يامانمو؟

*

مینى توتیمەن دیگەن،
سەن تاغلق قارا تاغاق،
مینى ما توتالمايسەن،
اوغول بالا مەن خاگروغ.

سادیرما اوغول بالا،
یاوان یەنى خالایدو،
بر یامبو ئیتب قویسام،
ئولتومەیدو پالایدو.

کوره یولیدا ژوروب،
مەپەك سونیدیو شەشەن،
سادیرنى توتوب ژوروب،
كۆكۈلۈك تەپە شەشەن.

يامغودا تولا يېتىپ،
ئوتوكلىنى دول قالدۇق،
تاشدا مالاھای قویوب،
خېتايلانى فۇل قالدۇق.

سایر جان شاکیر جان

مەشھۇر شۇيغۇر خزمەتچىلىرىدىن

بۇرادەر سۈپى زەرۋەت.

(ئۈرۈمچى شىنجاڭ ئاپتونوم رايونىنىڭ ۱۰ نچى سىياسىي كىتەپ بېرىپ ۱۹۲۲ ژىل ۱۸ ئايدا بىر بەختسىز ۋاقىتتە بىلەن ئۆلدى).

ئىست جىلگىم بىك ۋاقىتسىز يوقالدىڭغۇ
ئىختىيارسىز بو آخوندىن آيرىلدىڭغۇ...
ژىللا بويى مڭ آھ... اوروب،،جان ئىلم،، دەپ
آداغىدا،،جان ئىلگىنى،، تاشلىدىڭغۇ...

آپدوغاۋور روزىناقى.

مەنارپ وە مەدەنىيەت بۇلۇمى

اينقىلابقىچە وە اينقىلابدىن كىين مەكتەبلىرىمىز

ئارانچىلا ئارىسىدا، «اوسول جىدىت» مەكتەبلىرىنىڭ تارىخى ئىچكىرىكى روسىيە ئارىلى ئارىسىدا، مەدەنىيەتكە باشلانغان ھەرەكەتنىڭ تەئسىرى بىلەن، بىزدە پەيدا بولغان، كالتە چاپانلا» ھەرەكەتى بىلەن بىللە باغلىنىش بولۇپ، «جىدىت مەكتەبلىرى» ھەم ئاننىڭ خىزمەتىنىڭ بەگەن نەتىجەسىدۇر. چۈنكى، بۇ كالتە چاپانلارنىڭ تۇتقان ئەسلى سىنى ھەم (نورموشنىڭ تەقەززاسى بويىچە) ئوت ئارىسىغا نومۇر تارتقان خوراپانلىق بىلەن كۆرۈشۈش ۋە ئوننىڭ قارشىسىغا مەدەنىيەتنى تارىتىش بوغانلىغىدىن، ئۆز مەقسەتلىرىنى مودىفا كەلتۈرۈش يولىدا، نىكالاى جاندارلارنىڭ كۈسەتكەن ئىزا، جاپاسى ئەل ئىچىدىكى ئاگوردە بەگ ۋا جاھل موللىلارنىڭ ئەھانەت ۋە كوپر موھرىلىرى بولاننىڭ يولىغا رالغا بولالمىغان ۋە بەش ئالتەسىنىڭ بېشى بىر يەگە قوشۇلغان اوروندا، «جىدىت مەكتەبلىرى» ئاچقان.

ئارانچىلا ئارىسىدا جىدىت مەكتەبلىرىنىڭ ئىچىش تارىخى، ۱۹۰۷ نچى ژىلىدىن بېلىنىدۇ. شو ژىلى بىرىنچى مەرتىبە ئالموتودا موللا ئەخمەت ئاخونوم تەرەپىدىن ئىچىلپ ۱۹۰۷ نچى ژىلى ياركەنتدە ئىچىلدى، مونوگدىن كىين، بۇ «جىدىت مەكتەبلىرى» بىيىسى كالتە قورۇق اورۇغى با بوغان، بولوك-پوشاقلاغا تارىلپ، ئەڭ ئەخىرى ئاننىڭ ئارىمىزدا، «يىڭىلىق ھەرەكەتى» نىڭ كۈندىن كۈنگە تەرەققىيىگە چوڭ ئامىل بولدى. ئەلۋەتتە، او واخلادىكى «جىدىت مەكتەبلىرى» ئۆزىنىڭ تەشكىلى (تۈزۈلۈشى) ۋا ئونوش اوسولى يىقىدىن بورونقى ئەسكى مەكتەبلەردىن پەرقى ئاز بولۇپ، كۆزگە ئۆرنەرلىك ئايرىماسى، سامان، توپا-تومانلىق ئۆي، ۋا شەرت ئىمان-چار كىتابىنىڭ بىنا كىرگۈزۈلگەن، موئەللىم ئاۋال «بىلەن بەدەلمەرۈپقا اوخشاش دەرسلىكلەردىن ئىبارەت بوسوما، ئان، موئەللىم بوغۇچىلىرى، ئەسكىلىكنىڭ-زامانغا-ئىستىقبالغا لايىقسزلىغىغا كۆزى يەتكەن، ئاننىڭ، سوبات ئىگەلىرى بوغانلىغىدىن، ئۆز ۋازىپەلىرىنى ئەلاھىدە كۈڭۈللۈك بىلەن ئەمەلگە ئاشۇرۇپ كۈسەتكەن خىزمەتلىرى بىلەن، جىدىتلىق پىكىرىنىڭ دەرەجەسىنىڭ كۈتەرلىشىگە ۋا ئالنى كالتە چاپانلىق رەتىگە ئېغىشقا چوڭ سەۋەب بولدى.

خەلق ھەم بو، مەكتەبلەرنىڭ بەگەن سەمەرمەسىنى كۆرۈش بىلەن، بونوڭغارت بوغان ئاش بۇنۇب، ئوز ئوزىدىن يىقىنلاشماققا باشلىدى.

ئارمىيە جىدىت مەسلىھىتى ئىكەن. ئاۋۋال مەيدانغا قوبۇلچى دە بو يولدا مايا
كۆرۈش ئۈچۈن ئۇلار تۆۋەنلىگەن ئورمان
ئورماندا. - ئادەم ئىكەنمۇ. - مۇلا ئادەت ئالغۇنۇم دە ئىلى ئىكەر زور بىلەن
بۇ ئادەت. - مەروپ ماچم ۋا ئونك شاگرتى رازىيى ۋا باشقىلا
بىر كىتەپتە. - مەروپ خەلىپەم، ئىكەم ئەزىزۇللا

بۇ مەكتەپتە ۱۲-۱۹۱۱ نىچى ئىيللاغىچە بىر خىلى تەرتىپتە دىۋام قىلىپ كېلىپ
يەتتە سوغا ئىشكىرىن تاتار موئەللىملىرى كېلىپ ھەقىقەتتە تەرتىپلىك مەكتەپتە ئىشقا
باشلىنىشى بىلەن، بىزنىڭ ئارىمىزىكى، جىدىت مەكتەپلىرى ئىكەن ھەم ئۆزگۈرۈش كېلىپ
يەتتى، بۇ مەكتەپتە ئاقىسىدا، بىزنىڭ مەكتەپلىرىمىز ھەم تەئلىم-تەربىيە اوسوللىرى بىلەن
ئۆزگەرتىلدى. ياشلا ئارىسىدا ئايرىمچە اوقۇشقا ھەمەس توغدى. شونۇك بىلەن اوقۇش
اوقۇش ئىشى رۇتنىڭ اومومى ئىچىتياچى قاتارىغا كىرىپ، تەئلىم-تەربىيە ياقىدىن خىلى
اوبدان يولغا سېلىنغان مەكتەپلەرنىڭ سانى ئۇيلىدىن ئۇيلىغا ئارتىماققا باشلىدى.

۱۷ نىچى ئىلى (پېورال ئىنقىلابىدىن كېيىن) بىر چىلىك قەريەسىنىڭ ئۆزىدە بىر
ئەرە ۋا بىر قىزلا مەكتەپى، يېڭى شەھەر قىشلاغىدە بىر ئەرە ۋا بىر قىزلا مەكتەپى ئىچىلدى
شونۇكلا اۋدىغان مەكتەپتە ھەر بىر قىشلاقلادا ئىچىلماققا باشلىدى ۋا بو، مەكتەپ موئەللىملىرى
موئەللىملىك ۋەزىپىسىدىن باشقا، رۇت ئىچىدە مەدەنىي ئىشلارنى ھەم باشقۇرغانلىقتىن، مەكتەپ
نورمىسىدا يېڭىلىق پايدىسى ئۈچۈن ئۆزگۈرۈش ياسالدى. قىسقىچە مەكتەپلەرنى
ئىنقىلابىچە شۇنداق بىر ئەھۋالدا كەلگەن.

ئىنقىلابىدىن كېيىن مەكتەپلىرىمىز

كىيىنكى ھۆكۈمەتنىڭ تەدبىرى بىلەن خەلق ئۈچۈن دېگەن شوئارىغا بىناەن
كۇپىنىڭ قاتارىدا، بىزدە ھەم مەدەنىي-مەدەنىي ئىشلارمۇ اۋلغا بىلماققا باشلىدى. مەكتەپلىرىمىزنىڭ
سانى كۆپىدى ۋا ھەر بىر قىشلاقلادا دېگىدەك مەكتەپتە ئىچىلدى. اومومەن، ھۆكۈمەتنىڭ
بو يولدا بەلگەن كەڭچىلىك ۋا ياردىمى بىلەن خىلى ئىگىز يەلگە ئىلىپ قارىدى. لېكىن
نەتىجەدە بىز اۋىلىغاندەك بولۇپ چىقىپتى، بو ئىچىلغان مەكتەپلىرىمىز خەلققە ئۆزىنى
يېغىلاشتۇرالمىدى، خىزمەت كۆرسىتەلمىدى، خەلق ئىچىدە ئىتىبارى چۈشى.
بونۇكلا بىر نەچچە سەۋەبلە بولدى: بىرىنچىدىن، بىزدە بورۇنتون تەييارلانغان، ئىنقىلابىي
موئەللىملىرىمىز يوق بولۇپ، بوغانلارنىڭ كۆپىسى بورۇنقى اوسول جىدىت مەكتەپلىرىدە
ئانچە-مونچە اوقۇپ ئالغان ياشلا بىلەن، بورۇنقى ئەسكى مەدرىسە خەلىپىلىرى بىلەن
تەئلىم-تەربىيە كورسىدا بىر-ئىككى ئاي اوقۇپلا موئەللىم بوغانلىقى بىلەن
تەربىيە ئىشارىدىن ھەم اومومى مەلۇماتلارنىڭ ئاز بولۇشلىقى ئۈچۈن، باشلىغان
ھېچ بىر قانداق نەتىجە چىقارالمىدى. ئىككىنچىدىن، ئىنقىلاب ۋاقتىدا

ئۇلارنىڭ بىزگە يات بوغان تىللادا بولۇشى، بو يىڭى موئەللىملەرنىڭ ئىشلىرىغا ئىزا بولدى.

ئۇنىڭ ئىمىرى، بو ئىچلىغان مەكتەپلە ھەممىسى ھۆكۈمەت مەسارىپى بىلەن ئىچلىغانلىقىدىن ھۆكۈمەت تەرەپىدىن بو مەكتەپ موئەللىملەرنىڭ قىلىپ ياتقان ئىشلاردىن ھېچ بىر ئېتىس بولۇنمىدى. خەلق ئۆز تەرەپىدىن ئارىلاشماسىدىن، موئەللىملە ئۆز ئىشىدە، ئۆزى بەگ ۋە ئۆزى خان بولۇپ ئۆستۈرىدە بىر مەسئۇلىيەت ھىس قىلماسىدىن ۋەزىپىلەرگە كۆڭۈل بەرمىدى.

مانا، شو يوقاقى سەۋەپلە بىلەن ئىنقىلابىدىن كېيىن ئىچلىغان مەكتەپلەرمۇ، خەلق ئالدىدا ھېچ بىر قانداق خىزمەت كۆستۈلمىدى. ئۆزىنىڭ دەرەجىسىنى كېتىپ، خەلق ئىچىدىن بىر مەكتەپكە سالقون قاراش پەيدا بولدى. ئەلۋەتتە، ئارىدا بىرلەپ، ئىككىلەپ مەكتەپلەرمۇ يامىشى داۋام قىلدى. بىراق، كۆپچىلىك مەكتەپلەرنىڭ ئەھۋالى شۇنداق بولغانلىقىدىن، يىڭى مەكتەپلەرمۇگە بوغان قاراش شۇنداقلا قالدى.

ئورمانى ئېلى مەكتەپلە ھۆكۈمەت رىسقىتىدىن ئېلىنىپ، خەلقنىڭ ئۆزىگە ئاپىشورلۇشى بىلەن، ئىچلىغان مەكتەپلەرنىڭ ھەممىسى دېگىدەك يىپىلدى. قاغانلار بوسا، پەقەت بورونقى مىسى موئەللىملەرنى تەرەپىدىن ئىدارە قىلغانلا بولۇپ، يىڭى موئەللىملەرمۇ بوسا، ئوت بىلەن بىرەر ئىش قىلشقا كۆزى يەتمىگەنلىكىدىن، موئەللىملىكنى ئاشلاپ، باشقا تۈركچىلىك ۋەللەرگە كىرىپ كەتتى.

شۇنىڭ ئۈچۈن يىڭى ئىقتىسادى سەياسەت باشلانغاندىن بۇيان، تېخى موشو كۈنگىچە بىر ئۆلۈقىنى مەكتەپلەرمۇ ئىچلىغان يوق دېسەك مۇبالىغە بولماس.

راست، بەزى بىر جايلادا مەكتەپلەرمۇ بار، يوق ئەمەس. لېكىن، بولانك ئىچلىش لىنى دېكابر، غىنوار ئايلارغا كېلىپ تاقىلىپ، يىپىلىشى ھەم ماى ئايغا يەتمىگەنلىكىدىن، دورق خەلق بولنىنى ئىسراپ قىلىشنى باشقا پايدا بەمدىدۇ.

ئەھۋال مۇنداق ئىكەن، ئەلۋەتتە مۇندىن كېيىن باشقا بىر يولنى ئېمىش كىرەك، بول بىلەن دەۋام قىلىش ھېچ بىر نەتىجەسىز دور.

مېنىڭچە، بىزگە ھەر بىر ئوتدا مەكتەپلەرنى ئېچىشقا تېخى ئەنگەنرەك، مەس بىر ئىشقا ئۆز ئەھلى، بوموسا، اونىڭدىن ھېچ بىر ئىش چىقمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بىزگە بو ھۈندە كۆپرەك سەلاھىيەتلىك، ھەقىقى موئەللىملىرىنى تەييارلاش (تەلىكەت ۋە مەكتەپلەردە ئوقۇغۇچىلەرمۇ دىققەت قىلسۇن) كىرەك.

قاجان بىزدە موئەللىملەرمۇ كۆپەيسە، او ۋاقتا ھەر بىر مەھەللە ئۈچۈن بىر مەكتەپ قىلىن ھەم ئاتوقلۇق قىلىنىدۇ.

شۇنىڭ ئۈچۈن، بىزگە بىر تىلالى چىقم بەرلەرگە توختايدىغان ۋە ئېلىغا تۆت داۋام قىلىدىغان مەكتەپلە، بىزگە ھېچ بىر پايدا يەتكۈزمەسلىكىدىن، موشو كۈندىن

باشلاپ، ھەر بىر بولۇسقا بىردىن ۱۰۰ بالالىق ئۆز ياتاقخانىسى بىلەن ۴-۵ زىللە پروگراملىق مەكتەپلەرنى ئېچىشىمىز لازىم.

بۇنداق مەكتەپلەرگە، زىلىغا قىشلاق، قىشلاقلاغا ئاشقان مەكتەپلەرمىزگە قىلغان رىسۋونلارنى بىرمىنى زىغىساق يېتىدۇ ۋە ئىككىنچىدىن، بۇ مەكتەپلەرنى ياخشىراق تەتلىم-تەربىيە كۈچلىرى بىلەن تەتلىم قىلغانلىقىدىن بىرىدىغان نەتىجەسى ھەم ئاتوغراق ۋە پايىدالغۇرلارنى چۈنكى، بۇ مەكتەپلەرمىز ئاقىسىدا، ھەر بولۇسدا ۵ زىللە ئېچىدە، ۵ زىللە پروگرامنى پۈتۈگەن، ۱۰۰ بالانى تەييارلاپ تۇسا، بوسان بىز ئۈچۈن چوڭ موۋاپىقىيەتلىك كىرىش بولۇش يەنە بىر پايدىسى شۇ، كى قىشلاق مەكتەپلەرمىزنىڭ ھەممىسى دېگىلىك ئىككى زىللە پروگرام بىلەن بولۇشى ئۈچۈن، بۇ مەكتەپلەرنى پۈتۈرۈپ چىققان بالىلار (ئىنقىلابىدىن كېيىن بىر-ئىككى زىللە ئېچىدە خەت تونۇپ چىققان بالىلار ئاز) ئوقۇشىنى ئۆزىدىن ئۆزىدە ئۆزىدە ئۆزىدە، چۈنكى، چوڭ مەكتەپلەرگە كىرىشكە مەلۇماتى توغرىسى كەلمەيدۇ. شەھەر مەكتەپلىرىگە كىلىپ، مەلۇماتىنى چوڭايتىشقا قۇدرىتى يەتمەيدۇ. بۇ يول بىلەن چالا موللىلارنى كۆپەيتىش بىلەن باشقا پايدا يوق. ئەلۋەتتە، بۇنداق ئەھۋال، كۆپ ئالاقى (ئىستىدات) ئىگەلەرنىڭ ئىختىيارىز يوقۇلىشىغا سەۋەب بولۇر.

بۇنىڭ بىلەنلا ئىتتىپاقىز ئۆلمايدۇ. بەلكى، ئۆپلۈك بىلەن ئىگەلەرنى تەييارلاش ئۈچۈن چوڭراق دەرىجىلىك ئوقۇش ئۆزلىرىغا كىشىلەرنى يەتتىرىمىز كېرەك.

بىراق، چوڭ بىلەن ئۆزلىرىدا بىزگە تىگىدىغان بىر لەب - ئىككىلىك ئورۇنلايدۇ. دەرىجىلىك دەرىجىلىك بولمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، تارماقچى - تونىغان، ئالتىشەرلىك بوغان بىر نىل ۋە ئۆرۈپ - ئادەت ھەم مەدەنىي ئايرىملىقى ئىتتىپاقى بىلەن، ئۆزلىرى ئۈچۈن ئەلەمدا ئورۇن دەرىجىلىك بىر مەكتەپ ئېچىش، ئەلۋەتتە لازىمدۇر.

بۇنىڭ بىلەن ياڭغۇز شورلا تۈركۈستىنىدىكى ئويغۇرلا غىلا ئەمەس، بەلكى ئالتىشەر - جۇنغارىيەدىكى بىلەن ئۈچۈن چۆلدە ياتقان ياشلىرىمىزغا، بىلەن ئۈچۈن كە يول ئاچالايمىز.

ئوقۇش ئىشلىرىمىزنىڭ ئىلگىرى بېسىشىغا بولۇپ ياتقان ئىككىنچى بىر نۇسخا، ئەلۋەتتە ئۆز نىزمىدە ئوقۇش كىتابلىرىمىزنىڭ يوقۇلىشىدۇر.

ھازىرقى ۋاقىتتا، بىر يەردە قازاق تىلى، يەنە بىر يەردە ئۆزبەك، تاتار تىللىرىدا بىر يەردە دەرىجىلىك بولۇپ، تىل جەھەتتىن بالىلارغا كۆپ ئېغىردۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۆزلىرىمىز كەلگەنچە مەكتەپ كىتابلىرى (تەرجىمە بىلەن) تەييارلىمايمىز كېرەك ۋە شۇنىڭ بىلەن قىشلاق مەكتەپلىرىمىزنى ھەر تۈرلۈك بايدا يېزىلغان ئەدەبىياتلا (تاتار، ئۆزبەك، ئۆزبەك) بىلەن تەتلىم قىلىش لازىمكى، بۇ يول بىلەن ئۆزلىرىمىزنىڭ مەلۇماتىنى ئۆزلىرىمىز بار دەم بولۇر.

بۇ يەردە ئېتىل ب ئۇنىڭ ۋەزىيەتلىرى، مەئارىپ ئىشلىرىنىڭ دەسلەپكى
 بىر قىسمى، ئېلىڭرى بېشىنى ئۇچۇن كىرەك بوغان بىر نچى شەرتلەندۈر.
 ئۇنىڭ، كۈچ، غەيرەتمىنى بىر كىتۇرۇپ ھەرەكەت قىلساق ئەمەلگە قويالايمىز.
 بىر، غەيرەت ۋە ئەھمىيەتتە.

۲۰۱

ئىش مەكتەپىنىڭ تەربىيەگە مۇناسىيەتى.

ھەر بىر ئىشقا تۈتۈنمەسلىك ئاۋال، شۇ ئىشدا كۆزلەنگەن ئومومى بىر مەخسەت
 ئىچىدە كىرەك.

بۇنىڭ، بىر ئىشنىڭ ھەقىقىيەتتە ئويلىغان تۈپلۈك بىر مەخسەت بولمىسا، ئۇ ئىشقا كىرىش
 سىز بولۇپ، ئۇنىڭدىن ئوقۇمۇلۇق ئۇنۇم (نەتىجە) چىقمايدۇ.

شۇنداق، كىشىنى تەربىيە قىلىش ئىشىدا ھەم، ئىلگىرىدىن بەلگىلەنگەن بىر مەخسەت
 سا، ۋاقىتتا، ئۇ كىشىدىكى تەبىئىي قابىلىيەت. ئىستىداد ئۆز ئۆزىدىن يوق بولۇپ،
 ئىشنىڭ ھەيئىتى چىن ھەيئەت بولمايدۇ.

شۇنىڭ ئۈچۈن، ئىنسانلارنىڭ ئومومى تەربىيە - تەئلىم تارىخىنى تەكشۈرۈپ قارىساق،
 خەلق ۋە بەلكى ھەر سىنىپ، زامانىسىدا ئۆزلىرىگە مەخسۇس تەربىيە - تەئلىم يوللىرى
 باش ئۆسمۈرلىرىنى تەربىيە قىلىپ كەلگەن.

ئامما، بۇ بىرلىككەن تەربىيەلەنەن بىر قىسمى، مىللى ۋە سىنىپىيەت ئايرىملىقى ئەسلىسىگە
 ئالغاندىن، تەربىيەلەنگۈچىلەر ھەم شۇ ياقى ئىتتىپاقى بىلەن تەربىيەلەنگەن ۋە شۇنىڭ
 پەيدا ئەدەم باللىرىنىڭ ئارىسىدا جەيىر، زولۇم پەيدا بولۇپ، نەتىجەدە ھاكىم بوغۇچى
 ۋە سىنىپ ئۆز ئۆستۈنلۈكىنى مەھكۇم مىللەت ۋە سىنىپلارنىڭ ئۈستىدىن ساقلاپ
 ئالغان.

ئۇلار ھازىر، ئەدەم باللىرىنىڭ ئارىسىدا پەيدا بوغان زولۇم، جەيىر، خىيانەت، تەكشۈرۈلگەن
 كىشىلىك مەخسەتلىككە بىنا قىلىنغان بوزۇق تەربىيەنىڭ تەئسىرى بىلەن بوغانلىقىدىن،
 ئۇ ئورمۇشدىكى ھەر تۈرلۈك ھادىسە ۋە ئۆزگۈرۈشلەرگە چۈشۈنمەسلىك ھەم، شۇنداق
 ئىشنىڭ تەئسىرىدىن توغۇلغان بىر نەتىجەدۇر.

شۇ سەۋەبىدىن، ھېچ بىر كىشى زامانغا، مۇھىتقا مۇۋاپىق تەربىيە ئالماي، ئۆزىنىڭ
 جۈنەدەپ كىنەمەيدۇ - دە، ھەر ۋاقىت ۋە ھەر زامان بىرىنىڭ بوزەك (مەھكۇم) بىرىنىڭ
 بولۇپ ياشىشى چۇقۇم.

لېكىن، ئەدەم بالىسى دۇنيادا راھەت ۋە يېڭى تۇرمۇشدا ياشىماق ئۈچۈن، ئەسكى
 ئىشنىڭ جاپا، مېنەت ئاتىپ جەيىرلەنگەن بولۇشى بىلەن، شۇ ئورمۇشنى تەجىربە ھاسىل

قالغان بولۇشى ۋە يوشۇرون سىرلارنىڭ ھەممەسىدىن ۋاقىت بولۇشى لازىم. چۈنكى، ئۇنىڭ بالىسى ئۆزىنىڭ يېنىدىن تارىخى پاجىئە ۋە ماجرالارنى ئۆتكەزمەي تۈرۈپ، زامانىسى ئۆز ھېقۇقىنى تەلەپ قىلىشقا ئاجىز بولۇپ.

ئىككىنچى. باشىدىن ئۆتكەن ئىجتىمائىي پەلەكەتلەر، كېلىدىغان ئىشقا ساۋاق بولۇپ، شۇنداق ئارقىلىق ئومۇمىي يېڭىلىنىشقا دەرمەدە يول سىزىشقا ئىمكان بولۇدۇ.

دېمەك، ئۆتكەننىڭ ئىللا كېيىن تەكرارلىنىپ ئىشلەنمەك ئەمەس، بەلكى، ئۆتكەننى ئىشلىتىپ كۆرۈلەي. كەڭەيىدىكى خانىلارنى تۈزەپ ھەم تۈرلەندۈرۈپ كېلىدىغان ئىشلار بىلەن قوراللىق زاماننىڭ شەرائىتى ۋە خۇسۇسىيەتلىرىگە قاراپ ماڭماق بولۇپ، ئىش تۈرمۈشى يېڭى تۈرمۈشنىڭ ئوزۇنقى قاماقىدۇر.

شۇرەت بىلەن ماڭغاندا، ئەدەم بالىلىرىنىڭ ئارىسىدا تەجرىبە ئۆسۈپ، كۈندىن كۈنگە دۇنياغا نەپىسلىككە يېڭى قاراش ۋە يېڭى ئۈمىد پەيدا بولۇپ، جەڭ بىر ھەيات مەدەنىيەت ئىگە بولالايدۇ.

ئاممىا، بۇ ئىشقا، ئەسلىق تەجرىبە بىلەن بولىدىغانلىقىدىن، ھازىرقى تەجرىبە ئالماشتۇرۇش ۋە مەدەنىيەت تۈزۈش ئۈچۈن، تەجرىبە ئارقىلىق يېڭى خەلق تۈزۈمى مەخسەت قىلىپ، ئونىڭ مۇمكىنلىكىنى تارىخى دىللىلا بىلەن ئىسپات قىلماقدا ھەم ئۆزىگە شۇ بابدا ھېساپسىز كېتىپلا يېزىپ تارالماقتادۇر.

بۇ يېڭى خەلق ۋە يېڭى تۈرمۈش ياسايمىز دېگەن مەقسەتلىك شۈبھىسىز دوروس، بىر ھەتتە بوغانلىقتىن، ئونىڭغا يېڭى ئىككىنچىنىڭ شەكلى - شۈبھىسى بولمىسا كېرەك. تەبىئىي، تەدرىجىي دورىسى، توغرى ئىسلاھاتقا قۇرۇلغاندا، ھەقىقىي تۈرمۈشنى تۈزۈش مۇمكىن بوغانلىقتىن بۇ ئىشقا ئىلھام بېرىش ۋە مەلۇم قىلىپ، بىرنچى نوبەتتە شۇ زامانغا موۋاپىق نېپىس مەكتەپكە ۋە مەكتەپتە تەربىيە يۇلتۇزىنىڭ بىرلىكىلەنمەس لازىم. شۇ جەھەتتىن، ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن روسىيەدە ھۆكۈمەت ئىشچى - دېھقانلار قولىغا ئۆتۈش بىلەن كامبۇنىي شىئارى ئاستىدا، «ئىش مەكتەپى» مەيدانغا چىقتى.

ئىش مەكتەپى ھازىرقى ئىجتىمائىي تۈرمۈشنى نەھايەت مۇھىم بىر ئورۇن ئاغانلىقتىن ئونۇڭ ھەقىقەت مەلۇمات ئامانلىق ھەم نېمە ئىكەنلىكىنى بىلمەكلىك شۈبھىسىز زەرۋر ئىش ئىدۇر.

يوقۇرىدا، باشىدىن ئۆتكەن ئىجتىمائىي پەلەكەتلەر كېلىدىغان ئىشقا ساۋاق بولۇپ دەپ ئېيتىلغاندەك مەكتەپنى ھەم ئىجتىمائىي تۈرمۈش توغرىسىدا.

ئەدەملىنىڭ تەرەققىي (ئۆسۈش) تارىخىغا قارىغاندا ھەر دەۋرنىڭ ئۆزىگە مەكتەپ، تەربىيە يولى، تەئلىم اوسولى بولغانلىقىنى كۆرۈمىز. ئىجتىمائىي تۈرمۈش تۈرۈش بىلەن، شۇ زامان ۋە شۇ دەۋرنىڭ تەربىيە يولى، تەئلىم اوسولى تۈرۈش ئىنىق.

ئوڭ ئۈچۈن، ياۋروپادا ھۈنەر-سەنئەت ھۆكۈم سۈرمىگەن واخلادا، ئىش مەكتەپىگە
 بېرىلغان، دېھقانلار ئۆز بالىلىرىنى ئۆزلىرى مەكتەپ تېشىدا ئىش يولى بىلەن تەربىيە قىلىپ،
 بىلەن بىللە ئىشلەتكەن. دېھقانچىلىق ئۈچۈن كىرەك بولغان ھەممە ئىشنى ئىشلەپ
 كەتكەن، باللا ياش ۋاقتىدا ئاتا-ئانىلارنىڭ ئىشىگە ئۈگۈنۈپ، ھەككۈنۈكۈپ
 پاچە ھۈنەر مەنلە ھەم بالىلىرىنى شو تەرىقە ھۈنەرگە ئۆگەتكەن. ئەلاھارل، ھەر
 بىر ئۆز بالىلىرىنى شۇنداق ئىش قىلىشقا ئۆگۈتۈپ تەربىيە قىلغان.
 كەڭەلەدە كۆپرەك دىن دەرسلىرىگە ئەھمىيەت بېرىپ، تىرىكچىلىك ئىشلىرىگە ئىلھام
 بېرىپ قىلىمىغان.

رەموش ئۈچۈن كىرەك ئىلىملارنى يوقۇرى سېنىپ بالىلىرى بىر قور كۆزۈپ، شو
 ئېھتىياجغا بىر ئاز يەتكىدەك ئۆگەنگەن.
 ھايات، ۱۹ نچى ئىسىرنىڭ يېرىمىدىن كېيىن، ياۋروپا، ئامېرىكا كاپىتال (بايلىق)،
 سەنئەت ئىشك ھۆكۈم سۈرۈپ، ئېھتىياج كۈندىن كۈنگە ئارتىدۇ. يېڭى قورال،
 ماشىنەلەر مەيدانغا كېلىپ زاۋوت-پاڭرىكتا تۈزۈلۈدۇ. سەرمائە پۈتۈن ئىجتىمائى
 قاپلاپ ئالىدۇ. شو تەرىقە خەلق ئىككى سېنىپ-يەئنى بايلا، مېنەتلىكلەر
 بىلەن بۆلۈنۈدۇ.

ئوڭ بىلەن ئىش جابدوقلىرى، ئىش ئىسۋابلىرى بايلا سېنىپنىڭ خوسۇسى مۈلكى
 دىن، ئەدەملەر ئارىسىدىكى موناڭسېيەت-باشلاملا ئۆزگۈرۈپ تۇرىدۇ.
 ھىنائى ھەيئەتنىڭ قانۇنلىرى ئۆزگۈرگەن سەۋەبلىك، ئەدەملەرنىڭ ئارىسىدا يېڭى پېكر،
 قاراشلا پەيدا بولۇپ، ئەسكى مەكتەپلەر زامانغا ۋە تۈرمۈشقا ياراقسىز بولغانلىقتىن،
 ئىش مەكتەپى دېگەن يېڭى ئوسول، يېڭى تەرىپىدە بېرىلغان مەكتەپ باشقا چىققان.
 ئاق، چوڭ ئۆكتەپ ئېنىقلايدىن كېيىن، روسىيە مەملىكەتلىرىدە تۈزۈلگەن ئىش
 رېنىڭ ئەسلىرىگە بىدگەن چوڭ باھانى، ياۋروپانىڭ روسىيەدىن باشقا مەملىكەتلىرىدە
 رېنىڭ تۈزۈلگەن ئىش مەكتەپلىرىنىڭ ئەسلىرىگە بېرىلغان.

ئەنكى، روسىيەدىن باشقا مەملىكەتلىرىدە ئىش مەكتەپلىرى بۇرۇن ۋەجۇددا كەلگەن
 ھازىرقى او، مەكتەپلىرىنىڭ اوموم مەخسەتلىرى بايلاسېنىپنىڭ پايدىسىغا ئېھتىيارەن
 مەجبۇرەن بولۇپ توغانلىقى اوپ-اۋچوققۇر.

رەمالدا، ياۋروپا، ئامېرىكا ئىجتىمائى تۈرمۈشنىڭ شەرا ئىتلىرى ئۆزگۈرۈش بىلەن
 كەينى پەيدا بولۇپ، چوڭ ئۆكتەپ ئېنىقلايدىن كېيىن روسىيەدە بو مەكتەپنىڭ
 ئەسلىرى تۈزۈلۈش بىلەن، پۈتۈن مەملىكەتتىكى مەكتەپلىرىنى ئىش مەكتەپى.
 ئىش ئۇشقا موۋاپىق بولۇندى.

موناڭسېيەت بىلەن بىز اۋىغورلا ھەم ئىش مەكتەپنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى بىر ئاز

ئەمسە، بىزنىڭ بورونقى ئەسكى مەكتەپلەرمىز تورموشىدىن ئەھمىيەت ۋىراق، نەدىكى خىيالى خورپاتلادىن ئىبارەت بولۇپ، قاراڭغۇ، زەي، توپا-تومان ئويلاپ مەنئىم بىللەرمىز پىاك ئۇمۇرلارنى زايى قىلىپ، تەبىئىي قىلپىدىن ئۆزىنى يوقۇتۇش بىلەن ئىجتىمائىي تورموشىدىن ۋىراقلىشىپ، ھەيات دۇنياسىغا ئۆمىدىسىز ئەزا بوغان ھالدا تەربىيە ئالاندى. قىسقىسى، ھەياتقا سەلاھىيەتلىك، ئىستىداد ئىگەلەرى، بۇنداق تەربىيە ئاقىسىدا تورموشقا ئەمەللىك لىياقەتسىز بولۇپ چىقاندۇ.

دوروست، ئىنقىلابىدىن ئىلگىرى بىزنىڭ ئارىمىزدا «ئوسول جىدىت مەكتەپلىرى» پەيدا بولدى. بىراق، ئۇ مەكتەپلەرنىڭ تەربىيە غايەسى، تەئلىم ئوسوللىرى ھازىرقى ئىش مەكتەپىنىڭ تۇتقان يولىدەك ئەمەس ئىدى.

دېمەك، ئىش مەكتەپىنىڭ غايەسىنى تۈۋەنكى نوقتىلە بىلەن بەلگىلەش مۇمكىن: ۱ - ئىش مەكتەپى ياش ئۆسەۋرلەرنى تورموش كىشىسى قىلىپ ھازىرلاش بىلەن، ئەسكى، يارىماس ئۇرۇپ-ئادەت ۋە ئىتتىقاتلارنى تاشلاپ، ئونىڭ ئونىغا سانسىيالىزمىگە بىنا قىلغان يېڭى ھەيات تۈزۈكىدەك ئەھۋالغا لايىق قىلىپ تەييارلاش بىلەن داۋام قىلدۇ. ۲ - ئىش مەكتەپىنىڭ پۈتۈن دەرسلىرى ئەمەلىي، يەنى ئىش يولى بىلەن بولۇپ، ھەيات ۋە تەبىئەتتىكى پۈتكۈل ئەھۋالغا شۇ سائەت كۆزىگە كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ.

۳ - ئەسكى مەكتەپ، بالىلارنى ئەھۋال روھىيە، خوسوسى شەخسىيەتلىرىگە رىئايە قىلىپ، ئىش مەكتەپى ئونىڭ ئەكسىچە ياش ئۆسۈرلەرنىڭ روھانىي شەخسىيەتلىرىگە رىئايە قىلدۇ ھەم جىسمانىي ھاللىرىنى تەكشۈرىدۇ.

۴ - ئىش مەكتەپىنىڭ تۈب قانۇن ئەساسى پۈتكۈل روسىيە شورالا جۇمھۇرىيەتىنىڭ قانۇن ئەساسىغا موۋاپىق بولۇش بىلەن، قانۇننى، ھەر بىر خەلقنىڭ ئىجتىمائىي تەرتىپىگە، ئۇرۇپ-ئادەت ۋە ئىل خوسوسىيەتلىرىگە قاراپ تۈزۈلۈدۇ.

ئەلۋەتتە، ئىش مۇنداق ئوسولدا ماڭغاندا، مەكتەپ پەننى ئەسۋابلا، چىن تەربىيە تەئلىم كۆگەن موئەللىمىلەرگە باي بولۇش بىلەن بىرلەش، شۇ مەكتەپدە ئوقۇغۇچى ياشلارنىڭ ئۆز ئاناتلىقىدە ھەر تۈرلۈك بابدىكى كىتابلارنى بولۇش لازىم.

بىراق، ھازىرقى بىزنىڭ مەكتەپلەرمىز دە بوسۇپەت ۋە بوخاسىيەت ھەقىقەتنى ئەيتقاندا يوق بولۇپ، ئىش مەكتەپى ئانىغى بوغان بىلەن يوقاقى نوقتىلەگە جاۋاب بىرەمەيدۇ. شۇنداقىما، ئىشلا ئۆزىنىڭ ھولىغا قويۇلغىچە، موشو ئەھۋالدا ۋاقىتلىق داۋام قىلىش يوقنىڭ ئونىغا بىر ئاز ياخشىراق بوسا كېرەك.

ئىش مەكتەپىنىڭ ئاتىق ئوقۇتقۇچىلىرى، روسىيەنىڭ چوڭ شەھەرلىرىدە با. شونىڭ ئۈچۈن ھۆكۈمەت ھەر بەدە ھوللوقى (ئەسلىق) ئىش مەكتەپلىرىنى تۈزەش ئۈچۈن روسىيەنىڭ مەشھۇر شەھەرلىرىدە ئوقۇتقۇچىلارنى تايىنلاش مەخسۇسى بىلەن، مەخسۇس مودەتلىك بىلىم زونلىرىنى ئېچىپ ئولتۇرۇدۇ.

۱۹۲۴ - ژىل ۸ نچى پىئورالدا تاشكەندىكى تۈرۈك - تاتار بىلم ژوتىنى پۈتۈرۈپ چىققان،
اويغۇر خەلقلىرىنىڭ مەنارىپ خادىمى بىرلەشكەن بىرلەشكەن قاسىمىف.

ئۈچۈن ھازىرلىك كۆرۈش. چوڭ كۈچ بىلەن ژوتىغا قايتۇپ بېرىش ھەيات باشلايمىز. ئەسكىلىك،
خوراپات ئۈستىگە مەدەنىيەت قۇرۇش مۈمكىن ئەمەس، آۋال نادانلىق ھەم زەرەرلىك
غورۇف - غادەتلىنى. تۈرۈشدا تەكشۈرۈلگەنلىكى بىوتىرىشكە كىرەك.
تاغلا - تاشلايدىمۇرلۇر. دەريالا قۇرۇر. آمىسا، ياشلارمىزدىكى بو چوڭ مەخسەت
يوقالماس.

توغرى پىكرە، آڭلۇق، اۋدۇملىق ياشلارمىزنىڭ قولىدا اشترا كىيۈن پىرقەسىنىڭ
پاليتىكىسى بىلەن ماڭغان اويغۇر كامۇنىستىلرى تەشكىلاتى توغرى، ئەلەمى بوغاندا زالم
خەتلىنى ۋەخىشى آنگىلىيە، بورژۇۋازىيەسىنى كەمبەغەل خەلقىز آرسىدىن قوغلاش قىيىن
ئەمەس. چۈنكى، بىزنىڭ ئەسلىمىز آنگىلىيە ھەم باشقا زالمىلارنىڭ يالغان، آلدەپچى، خوراپات
ئۈستىگە قۇرۇلغان زەرەرلىك سىياسەتلىرىگە اۋخىشاش بىدراي چىرك ئەمەس، بەلكى، چىڭ
مەنەكەم ھەم ھەقىقەتدۇر.

اويغۇر اويۇشماسىغا بوگون بەش ژىل تۈلدى. ھازىر اوقۇغۇچىلارمىزنىڭ آلدېمىزدا
تورغان اشلا:

- ۱ - سەپلىرىمىزنى كۈپەيتىش، ۲ - تېخىما چىڭ زۇخمەنلىك بىلەن اوقۇب علم - ھۈنەر
اېلىش، ۳ - بىر يول - بىر بلان بىلەن ژوتىغا خىزمەتكە ھازىرلىك كۆرۈش، ۴ - چاپسانلىق بىلەن
مەكتەپلەرنى ئۈگۈتۈپ ۵ ژىلدىن بويانى اشلىپ كىيۈنغان جىللىكلارمىزگە بارىمىز
بېرىش دور

۱۹۱۲-۲۴ نچى اوقوش ژيلىدا روسييه نىڭ تورلۇك شەھەرلەرىدا
اوقوغۇچى ياشلارمىز:

قايسى شەھەر، قايسى مەكتەپتە؟	تەرىپى	تەرىپى	تەرىپى	ئىسىمىگەر مە:
تاشكەنت - تۈرك-تاتار اينستىتوتى . . .	۴۸	۴۰	۸	بىرسى مەكتەپنى
“ كام. اونویرستىت	۵۰	۵۰	—	نوگەندى.
“ اشچىلەر فاكولتېتى	۴۰	۴۰	—	بىرسى غەرب
“ ئۆزبەك اينستىتوتى	۷	۷	—	چقدى.
“ ئۆزبەك دارولەۋىيەلىمىنى	۵	—	۵	
“ تەبىئىي قورسى	۱	۱	—	
“ ھوقۇق	۲	۲	—	
“ داپھەر	۲	—	۲	
“ غالى خەربى مەكتەپ	۱	۱	—	
“ اولكە پاختە قورسى	۱	۱	—	
مەسكەو - شەرق دارلفونى	۲۹	۲۹	—	
“ اشچىلەر فاكولتېتى	۳	۳	—	
“ غالى زىراعت مەكتەپى	۱	۱	—	
لېنىنگراد - زىنوۋىوف مەكتەپى	۱	۱	—	
“ اشچىلەر فاكولتېتى	۲	۲	—	
فازان - غالى دارولەۋىيەلىمىنى	۱	۱	—	
“ خەربى مەكتەپ	۱	۱	—	
باسكو - غالى دارولەۋىيەلىمىنى	۱	۱	—	
سەمەرقەند - قشلاق خوجالىقى مەكتەپى	۱	۱	—	
جامەئىسى	۹۷	۱۸۴	۱۸	

اۈغۇر اۈقۇغۇچىلارنىڭ اۈقۇشقا كىلىش تارىخى:

۱۹۱۹-۲۰	نچى زىلى	جىمىنى: ۶	بالا
۱۹۲۰-۲۱	۳۶
۱۹۲۱-۲۲	۱۶۱
۱۹۲۲-۲۳	۱۷۷
۱۹۲۳-۲۴	۱۹۷

۱۹۲۴- نچى اۈقۇش زىلىدا بىزنىڭ سەپلىرىمىز: ۱۴۷ تارانشى، ۲۶ قاشقالق، ۲۴

تۈنگاندىن غىبارەت.

بۈگۈن اۈقۇغۇچىلارنىڭ بەش زىللىق ھېسابىنى بەدەك بۈتكۈل آچۇن يۇقسوللارنىڭ دىمىسى جىللىك لىنىيى ئۆلدى. بۇ قاغۇلۇق ھەپەر يەر يۈزى كەمبەغەللىرىنىڭ دۈشمەنى بۇرۇۋازىيە آلىدىدا تېخىما بىر- بىرسى بىلەن مەخسكەرلەش قۇشۇۋاشلىرىغا سەبەب بولدى. بۈگۈن بىزنىڭ بەش زىللىق غۇشلۇق بىرەم كۈنىمىز. بۇ بىزنىڭ آقىمىزغا قاراپ ۵۰ زىللىق ئاچىدە كام قاغان يەرلەرنى تۇشۇزۇشقا، زالىملا بىلەن قانلىق سوقۇشقا، نادانلىق، ئەسكىلىك بىلەن غىلىمى سوقۇشقا ھازىرلىك كۈرۈشكە سەبەب بولسۇن. يەنە بەش زىلدىن كېيىن تەشكىلاتىمىزنىڭ ئون زىللىق بىرەمىنى قېلىمىز. ھازىر اۈقۇش يولىدىكى سەپلىرىمىز ھېساب بەگەن بۇساق، اۈلەندە ئۇقۇشنى تۈگۈتۈپ، اۈقۇغۇچىلارمىزدىن آيرىلىپ، يولباشچىلارمىز بىلەن كۈرەش، اش مەيدانلىرىدا تۈرۈپ اشلىپ ياتقان چىلىكلارمىزنىڭ كەمبەغەل خەلقىمىزگە كۈسەتكەن نەتىجىلەرى بىلەن آتچوت (ھېساب) بىرىمىز.

اۈقۇغۇچىلا!

بۇ بىزنىڭ بىرىنچى ھېسابىمىز، بىككەنچى ھېسابىمىز بەگەندە، ئون زىللىق تارىخى بەيرەمدە، تەشكىلاتىمىز ھەم خەلقىمىز آلىدىدا قۇرۇلۇش بولۇپ ھېساب بىرىشقا ھازىرلىك كۈرۈشكە.

ياشاسۇن كەمبەغەل ھەم اېزىلگەن خەلقىمىزنىڭ بەختى ئۈچۈن ھازىرلىك يولىدا اۈقۇب ياتقان ياشلارمىز!

ياشاسۇن اشترا كىيۈن پىرقەسى ھەم ئونۇڭ اۈيغۇر بۇلۇملارى!

بۇرھان قاسىم

اۈگەتسۇن. بولسا اوزۇرى اورگىنىگەننى ساۋادىزىلارغا بىلدۈرسۇن. ئومۇمەن، ھەر بىر خەت تونۇغۇچى كىشى د ساۋادىزىنى خەت تونۇتۇش كىرەك. دىگەن شوئارنى ئەمەلگە قويۇرۇش لازىمكى. بۇ يول بىلەن زىلغا ۵۰ ۶۰ ساۋادىز آدمىنى خەت تونۇتۇپ چىقارماق مۇمكىن بولۇر.

مۇناسىۋەتلىك مەكتەپلەرنى ئاچىش ۋاقتى ھەر قايسى يەرنىڭ اوزىگە قاراپ بولۇر. قاي مەزگىلدە (فەسلىدە) خەلق بوش بولسا شول ۋاقتلاردا ئاچىش لازىم. خۇسۇسەن بىزنىڭ اۈچۈن ايك توغرى كېلىدىغان بىر ۋاقت اول ھەم كوز ۋاقتىدۇر. مانا، بۇ ۋاقتنى ھېچ بوشق اۈتكەرش لازىم ئەمەس.

ساۋادىزىلا مەكتەپىدە ئىشلەش اوسۇلى

ساۋادىزلىق مەكتەپى ياڭغوز نادانلىقنى پۈتۈرۈشنىلا كوز الدىدا تۇتۇلمىدىن، بەلكى شۇنۇڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ساپاسى نادانلىقنى پۈتۈرۈشنى ھەم ايلاب بارىش كىرەك. چۈنكى اوقۇب قول قويدىغان دەرىجەگە يەش كىيىپە ئەمەس، بەلكى، اوقۇب بىلگەننى اوزى كۈندىن كۈنگە كەڭەيتسۇن، جەمئىيەت (ژۇناچىلىق) تۈرەۋىشىنى ايرىپ آلالايدىغان كامالان يەتسۇن، بۇ دەرىجەگە يەش ياڭغوز بىلگەننى، اۈگەنلىگەننى كۈندۈن، كۈنگە كېڭەيتىش بىلەن مۇمكىندۇر. شۇنۇڭ اۈچۈن. ساۋادىزىلا مەكتەپىدە كۈنىگە بىر ۋاقىتلىق ساپاسى مەئلومات بېرىش لازىم. يەنى: شورالار ھۆكۈمەتنىڭ تۈب قانۇنى (كانستىتۇتسىيە) يەرسو ساپاسىتى، نالوك ساپاسىتى ۋە باشقىلا ھەم گزىتلەر اوقۇب چۈشەندۈرۈش ئەلبەتتە بۇ يول بىلەن اولانڭ ساپاسى اۋقۇمىنى كۈتەرلەيمىز.

ايكنچى ايتىبار بېرىدىغان بىر نەرسە، ھېچ بىر ۋاقتتا مەكتەپلەنڭ سانىنى كۈپەيتىشكە ئىشەنچى كىرەك. بىر مەكتەپ بولسىمۇ اۈنۈڭ ساپاسى بولسا ارتۇق. ئەلبەتتە بىر ژىلنىڭ اچىدە بىز ھەممىسىنى موللا قىلىپ آلالايمىز ۋە بەلكى ساپاسىز مەكتەپلەرىمىز ارقىلىق خەلقنىڭ كۈڭلىنى اۋقۇش-بىلم دىن سۈتۈپ قويىمىز.

مۇئەللىمە اۈچۈن ايتىبار بېرىدىغان بىر نەرسە، اۋقۇچىلا بىلەن بولغان مۇئەللىمە مەسئىلەسىدۇر. چۈنكى بۇ اۋقۇغۇچىلا چوڭ كىشىلە بوغانلىقىدىن بولانڭ اھۋال روھىيەسى باشقا. ياش چوڭلىقىدىن اۋقۇب بىر نەرسە بىلىشكە اۈمىدسىز قارايدۇ، اۈگەتگەن نەرسەنى چاپسان تۈتۈپ، آلالايدۇر. شۇنۇڭ اۈچۈن ايك اۋۋال اولاننى پەنەگە-بىلمگە ئىشەنچىنى قۇتۇرۇش كىرەك، ھەقلىنى ئىشلەش ھەۋەسىنى اۈرتدۈرشقا كىرەك ھەم شۇنۇڭ بىلەن بىرلەش، اۈرالىرىدا اۈگەتكەن نەرسەلەرنى چاپسان تۈتۈپ آلالما. يىغالاغا قاتتىق مۇئەللىمە قىلىپ، نا اۈمىدلىك توغۇدۇرۇشدىن اۈلگىرى، بوشقلىق بىلەن بىلدۈرۈشكە ئىشەنچى كىرەككى. شۇنۇڭ بىلەن بىلمىنى آلىشقا اۈمىتى تېخىما اۈرسۇن.

اۋقۇش ئەسۋابلىرى بولسا (ئەلپىيا كىتابى، قەلەم، قەغەز) بۇرۇن تۈب

كىتابلا بار، آنڭ اوستىگە بولماقتا، شەھەرنىڭ اوزىدىن تەڭ گەنچە كىتاب، قەغىز ئېلىشقا مومكۇن. مۇنى يەتكۈزۈشنى بولماسلا، بار بوغان كائۇمىراتىپارمىز اوستىگە ئىلازم. ئومۇمەن، اشقا، بىل باغلاپ، ئەمەلىيەت بېرىپ كىرىشكەن ۋاقىتىدا، اورتىغا بولمىدۇر.

ئۇنىڭ اوستىگە ائوتماسلىقىمىز لازىمدۇركى: شۇرلار ھۆكۈمەتنىڭ دىققەت تىركىچىلىكىنى روش توغروسىدا ئوتقان ساياسەتنى ئەلبەتتە، دىققەتلەنەن مەئلوماتلىق بولۇشنى قىلدۇر. مەئلوماتىمىز. بىلىمىز پەننى دىققەت تىركىچىلىكىگە خىزمەت قىلدۇرۇش. شۇنىڭ اچۇن تۈركۈستەن، مائارىپ اشى برنچى دەرىجەگە قويۇپ، ۋە يەنىلا اۋن ايكىنچى ساۋىت سىيازى، ھەم ۲۲ نچى يىلىنىڭ اچىدە، تۈركۈستان توپراغىدا ساۋاسزلىقنى پۈتۈرۈشكە اۋزۇل-كسىل توختامىنى بىكارىن قىلماغاندۇر. ۱.م.

بەھىيات

مەدەنىيەت ئەجايىبارى

ھاۋا كىمەسى قانداق ياسالغان

بۇرۇن، بۇرۇن ئىنساننىڭ تەبىئەت ھادىسەلىرىگە چۈشۈنەلمەي رە تەبىئەتنىڭ كۈچىگە تەڭ كېلەلمەي تۇرغان، ئاماندا، ئىنسان ئارىسىدا ھاۋادا اچۇش خىيالى بوغان. بۇنى، شۇ ۋاقىتتا قاغان چۈچەكلە-ھكايىلارمىز قۇرۇتلىدى. مانا بۇ، خىيالغا ئېلاپ تۇرغان راقىتە مۇنۇڭدىن ئىگىرمە ئېل ئېلىڭرى ھەقىقەت بولۇپ راسلىقىغا ياكىمۇز چۈچەك-ھكايە بولۇپلا تۇرۇلمىگەن، بەلكى ئۆزىدىن ئارىلاپلا ھەم، ئادەم ئىنساندا اچۇشقا اۋىلاپ، شۇ مەخسەدكە يەتمەك ئۈچۈن خىيالى ھەرىكەتلەدە

ئادەمنىڭ اچۇشقا برنچى ئىختىياتى

مۇنۇڭدىن ماڭ ئېلا ئېلىڭرى ۋاندالوزىلى اۋىزلىكلىرى دېگەن كىشى ئىنساندا اچۇشقا ئېلىپ تۇرۇشقا قانات ياساپ، ئېگىز تاغ بېشىدىن اۋىغان، تۈركۈن، بۇنىڭ اۋىزلىقىنىڭ بىلەن، ئېقىپ، پاچە-پاچە بولۇپ تۇرغان، مەشۇ ۋاقىتتا ئىنگىلىزنىڭ بىر سۈرىتى بولۇپ قانات ياساپ، ئېگىز مۇنساپنىڭ ئۈستىدىن اچۇشقا ئېلاپ بولۇپ تۇرغان. بۇ ۋاقىتتا بىر ئازدىن كېيىن، سۈرەتلىك بولۇپ، ئۆزى ئېلىپ قانات بىلەن، شۇرۇنلاندىدىن پەرىزىگە اچۇشقا بولۇپ، شۇ مەمەلىكەت پەرىزىسىنىڭ كۆز ئالدىدا اچۇش ھەم ئېقىپ چۈشۈپ تۇرغان، سۈرەتلىك بولۇپ

بۇنىڭدىن كېيىن، كېميا گەرلە تەرەپىدىن ھاۋانىڭ موۋاللىدولما دېگەن قىسمى (ھاۋادىن بېيىپە يېنىڭ) كەشىپ قىلىنغانلىقىدىن، شارنى، شوموۋاللىدولما بىلەن تولتۇرماق بولغان بۇنداق ھاۋا بىلەن تولتۇرۇلغان شارلار بۇرۇنقىلاردىن ئىگىز ۋە كۆپ ژوڭلە بىلەن بولۇپ كەتكەن. بۇنىڭدىن كېيىن بۇنداق شارلار ھەر بىر مەملىكەتتە كۆپەيمەكچە باشلىغان. بۇنداق شارلار ھاۋاغا ئۈستۈن كېلەلمەيگەنلىكىدىن، شامال قاياققا ئورسا، شۇ ياققا بىلەن قاغانلىغىدىن، ئۇ ھاۋا شارلىرىدىن پايدىلىنىش مۇمكىن بولمىغان.

لەيلىدىن كۆپ زامان ئۆتمەستىن ئۇنىڭ چارەسى ھەم تەپىلغان، يەنى: شار ئاستىدىكى ھاۋا، ئالدىغا ئىتىرىدىغان ماشىنىلە بىلەن كېتىپ ۋە شارنى بۇرۇنقىدەك جۈڭلەك قىلىپ سىرتىغا ئىككى ئورگەندە ھاۋانى يېرىپ ماڭسۇن ئۈچۈن ئۆزىنى سوزۇق ۋە ئىككى ئۈچىنى ئۆز قىلىپ ياسىغان ھەم بۇنداق شارلار بىلەن تەلىگەن ياققا ئۈچۈشقا مۇمكىن بولغان. ئۇنىڭ ئامىرات بۇنىڭ بىلەن قەتئىيەتلىك نەتىجىگە ۋە بەلكى قوشلاغا ئوخشاش ئۈچۈشنىڭ ئىدىيەسى كەلگەن.

گېرمانىيەنىڭ بىر بىلىمدار موھەندىسى بوتوغرىدە كۆپ ئىشلىگەن، قوشلارنىڭ ئۈچۈشىنى قاناتلارنىڭ تۈزۈلۈشىنى تەكشۈرگەن. خوسۇسىن، بۈكۈش، كۆپرەك يوغان قوشلارنىڭ قاناتلارنى قورغىنىنى قىلدۇرماستىن ئۈچۈشىنى ۋە قوشلارنىڭ يەگە چۈشكەندىكى ھەرىكەتلىرىنى تەكشۈرگەن. ئەخىرى ئۆزىگە، ئاخشىمى ئۈچىدىغان شەپەرەك قانىتىغا ئوخشىتىپ تەپىلگەن ۋە ئىككى قانىتىنىڭ ئۈچىنى بىر - بىرىگە مەھكەم قىلىپ بەتكەن ھەم قانىتى بىلەن ئىگىز يەگە چىقىپ، تۈۋەنگە ئۈچۈپ چۈشكەن. ئەلبەتتە، قانات بىلەن بىر ۋە تەلىگەن ياقىغا ئۈچۈشقا بولسا، شۇنداق بولسىمۇ، تەلىگەن ئىگىز يەلەن ئۈچۈپ چۈشكە موۋاپىق بولغان. شۇنداق قىلىپ كۆپ مەرتىبە ئۈچۈپ چۈشۈپ، بىر كۈنى تەلىپ ئۆلگەن. لەيلىدىن رايىت دېگەن ئاغا - ئىنى بۇنىڭ يولىنى تەكشۈرۈپ قاناتنىڭ ئىچىغا كاروېكا ياساپ، ۋە ھاۋا، ياسىغان ئۈچۈش ساندىغىغا ماشىنىلە بەكىتىپ يوقۇرۇپ، تەلىگەن ۋە تەلىگەن ياققا ئۈچۈشقا يارايىدىغان ھازىرقى «ئايروپىلان» دېگەن ئۈچۈش ماشىنىسى ياسالغان.

ھازىرقى ئايروپىلانلاردىكى موۋاپىقەتلىك

۱۹۰۳ - نچى ژىلى رايىت دېگەن ئاغا - ئىنى تەرەپىدىن ياسالغان ئايروپىلان بىلەن بىر ئۈچۈشقا بولاتتى. ھازىر ۲۰ ژىلدىن كېيىن، ئايروپىلان بىلەن ھاۋادا ۳۶ سائەتكە چۈشۈشقا مۇمكىندۇر.

ئۈچۈشنىڭ چاسقانلىقى

ھازىرقى ۋاختا، ئايروپىلانلارنىڭ ئىشتاك ئۈچىدىغان ھېچ نەمە يوقۇرۇپ، تەلىپ چاسقان بولغان ئايروپىلانلار، سائەتكە ۴۰۲ كىلومېتىر (بىر كىلومېتىر ۱۶۶۹ سىرچان) ئۈچۈشقا بىر ھال ئۈچۈشقا سائەتكە ۲۰۰ - ۱۵۰ كىلومېتىر ئۈچۈشقا.

قانچەلك ئىگىزلىكىگە چىقالايدۇ؟

تېخى ۱۹۱۰ نچى زېلى ئاروپلان بىلەن پەقەت ئۈچ چاقىم ۱۴۱ سەرھان بوقورىغا
لوچوب بولاندى. ھازىرقى ئاروپلان بىلەن ۹۱ چاقىم ئوقرى اوچوشقا مۇمكىن.

قانچەلك ئادەمنى كۈتۈرەلەيدۇ؟

بۈرۈنقى ئاروپلان ئىككى ئادەمدىن ئاتۇقنى كۈتۈرەلمەيتى. ھازىرقى ھاۋا كېمەلىرى
۴۰-۵۰ كە يېقىن ئادەمنى كۈتۈرۈپ يۈرەلەيدۇ. پەرەنسوزنىڭ ماركس شەھىرى بىلەن
ئالچىر ئارىسىدا ئۆزۈك توشۇيدىغان ھاۋا كېمەسى، ۴۰ ئادەمنى سىغدۇرۇدۇ.
ھازىرقى ۋاختا، ۳ مەڭ پوت ئۆزۈك كۈتۈرىدىغان ھاۋا كېمەلەر بار.
مانا، بۇ مىساللا ھاۋا كېمەسىنىڭ پەقەت شۇ، ۲۰ ئىل ئىچىدە يەتكەن موۋاپىقەتلىرى
بولوب، يەنە مونۇڭدىن ۱۰-۲۰ ئىلدىن كېيىن، تېخىما ئىلگىرى كېتىشىگە ھېچ نې
دەپ بولمايدۇ.

سەردايەدارلا ھۆكۈمەتلىرىنىڭ ھاۋا كۈچى

ئادەم قانېسز ياشامايدىغان كاپىتالىستلا ھۆكۈمەتلىرى، ھەممىسى دېگىدەك ھاۋا
كۈچىنى ئارتىدۇرۇشقا تىرىشىدۇ. پەرەك ھۆكۈمىتى سوقۇش ۋاقتىدا، ھاۋا كۈچىنى
كۆپلۈكلىگىدىن ھەممىدىن ئىلگىرى كەتتى. ۴ ئىلنىڭ ئىچىدە ۶۷،۹۸۲ ھاۋا كېمەسى
تەييارلاپ ۋە بونىڭ ئۈستىگە ۸۵،۰۰۰ مەڭدىن ئاتۇق ماشىنە(ماتور)نى ياساندى. سوقۇش
كېيىن، پەرەك ھاۋا كېمەسىنى ۱۰۰% پراتسنى ئارتىدۇ.

ئەنگلىيەنىڭ سوقۇشتىن ئاۋال، ۲۳۳ ھاۋا كېمەسى بارىدى. ۱۹۱۸ ئىلىدا ۲۲،۷۵۰
يېتىدۇ. ۱۹۱۹-ئىلىدىن ۱۹۲۲ ئىلىغىچە ھاۋا كېمەسى ياساش ئۈچۈن ۱۰۰
مىليۇند ئاتۇغراق ئاقچا سەرپ قىلغان.

ئامېرىكا ھۆكۈمىتى ۱۹۱۶-ئىلىدا ھاۋا كېمەسى ئۈچۈن ۸۰۰،۰۰۰ سوم ئالتۇن
چىقىم قىلغان ئىدى. ۱۹۱۷ ئىلىدا بۇ يولدىكى چىقىمى ۸ مىليۇنغا يەتتى. ۱۹۱۸ ئىلى
۲ مىليارت ۶۴ مىليون ئالتۇن چىقىرىلدى. ھاۋا كېمەسى ئىك ئورغون بىر ھۆكۈمەت
ھازىرغا ئەمىركا ھۆكۈمەتلىرىدۇر.

سونى ئىلى يامغۇر

چەت مەملىكەتلەدە تۈۋەندىكىچە يوللا بىلەن يامغۇر ياغدۇرۇپ يەنى سوغۇرېلى
قورۇق، كۆل، بولاق، دەريا سۇلىرى ئىلىكتىر يا ئىپت كۈچى بىلەن ماڭىدىغان ماشىنى
بىلەن تارتىلىپ، ئاشلىق تېرىلغان يەكە ھەر ياققا تارتىپ كاپىلا تارتىلىپ، بۇ كەلگەن

بۇرما بىلەن ئېتىلپ ئىچلىدىغان تۇشۇكلە بولۇپ، ماشىنەنىڭ كۆچى بىلەن يوقۇلۇپ كەتكەن سو، تۇشۇكلەن يوقۇلۇپ يىغىپ چىقىپ ئوششاق يامغۇر بولۇپ يوقۇلۇپ.

سۇمۇلكە زەرەرلىك قوروتلانى يوقۇتۇش ئۈچۈن يېڭى قورال

سەھىدا يېڭى قورال ئىشلەپ چىقىراغان. بۇ قورال بىلەن ئايروپىلان بىلەن ئاچۇپ ئاسماندىن يەردىكى ئوسۇملۇكلەرگە ارغا چىچىپ، ئوسۇملۇكلەدىكى (چىكەتتە) (بىلا) قوروتلانى ئۆلتۈرۈش مۇمكىن ئىكەن.

ئاي كۆيۈشى (توتۇلۇشى) نېمەن بولۇدۇ؟

ئاي توتۇلۇشنىڭ سەھەۋى مەلۇم بوغىنى بىر تالاي بولىدۇ. ئاي مەم يەگە ئوخشىغان يوق دۈگەلىك شار. ئونىڭ بىزگە يورۇق بولۇپ كۆرۈنۈشى يورۇقلۇقنى كۆندىن ئۈندە ئەتراپىمىزدا قاراڭغىلاشقاندىن كېيىن، ياڭغۇز كۆننىڭ شۇلەسى چۈشۈپ ئايلا كۆرۈنگەنلىكتىن، بىزگە يورۇق كۆرۈنىدۇ. كۆندۈزى، كۈن يورۇغى بىلەن بىر ئوخشاش ئاينىڭ يورۇغى يوقۇلۇدۇ. ئاندىن، ئاي يەنى ئايلىنىپ ھەركەت

ئەينى ئۆز يورۇغى بومىغانلىقىدىن كۆلەڭگۈچى بولۇدۇ. ئاي يەنى ئايلىنىپ ئەينى شۇ كۆلەڭگۈچكە كىرىپ قالىدۇ، يەنى ئاي بىلەن كۆننىڭ ئارىسىغا يە توغرى كۆننىڭ شۇلەسىنى ئايغا چۈشۈمەسدىن توساپ ئالور. شۇنىڭدىن ئاي توتۇلۇش بولور، بىز بونى ئاي كۆيدى دەيمىز.

مىسلى كۆرۈنمىگەن زەمبىرەك

مەملىكەتتە تەلەپ بەگەن خەۋەرگە قارىغاندا، ئادەم قېنىغا تويمايدىغان پەرەز بايلارى باقم بەگە ئوق يەتكۈزەلەيدىغان زەمبىرەك ھازىرلاپ ياتۇر ئىمەن.

بەش ژىللىق ھېساب

۲ نچى پىئورال ۱۹۱۹ ژىل - ۲ نچى پىئورال ۱۹۲۴ ژىل

باشلاپقى سوز

(موقەددىمە ئورنىدا - آزاراق تەرىخ)

تۈركىستان ئۆلكەسىدە ياشىغۇچى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بىر قىسمىنىڭ بۇلۇش مومكىنى:

يەرلىك - روسىيە قاراشلىق ئۇيغۇرلار (ئارانچى ھەم تۇنگانلار) ھەم ئلتىشەرلىك (خىتاغا قاراشلىق ئۇيغۇرلار - تۈركىستاندا يەرگە ئىگە ئەمەس). تۈركىستان ئۆلكەسىدىكى پۈتكۈل ئۇيغۇر خەلقى تەخمىنەن ۵۰۰ مىڭ سانغا (بىر مىليون) ئىگە بولۇپ، تۈۋەن دىكىچە بولىنىدۇ:

ئەڭ كۆپ قىسمى يەتتى سوۋلايەتتە ياشايدۇ؛ خۇسۇسەن ئالمتا ھەم ياركەنت اوبازىلىرىدا. كونا ئىدارە زامانىدا ئارانچىلا يەتتە بولۇشقا بولىدىغان.

بۇنىڭ تۆت بۆلۈمى ياركەنت اوبازىدا، ئۈچ بۆلۈمى ئالمتا اوبازىدا. موندون باشقا ياركەنت شەھەرىنىڭ كۆپچىلىكى ئارانچى، ئالمتادا ئورۇسدىن قالسا ئارانچى كۆپچىلىكىنى تەشكىل قىلىدۇ. پىشپەك، قاراقول، ئاشكەنت شەھەرلىرىدە ھەم مەرۋە اوبازىدا ئولتۇرۇشلۇق ئارانچىلا بار. بولۇپلا قالسا، قورام، مالىيى، ياركەنت، آفكەنت، آفسو-چارىن ھەم كەتمەن.

يەتتە بۆلۈم ئارانچى آيرۇم ۶۰ (آتمىش) قىشلاققا بۆلىنگەن. ئارانچىلارنىڭ سانى تەخمىنەن ۱۴۰ مىڭ ھېسابلىنىپ تۈبەندىكىچە بۆلىنىدۇ:

ئالمتا ھەم ياركەنت اوبازىدا ۱۱۰ مىڭ، مەرۋە اوبازىدا ۱۰ مىڭغا يېقىن. قالغىنى تورلۇك شەھەرلەردە.

تۈركىستان ئۆلكەسىدە ياشىغۇچى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بىر قىسمىنىڭ بۇلۇش مومكىنى:

يەرلىك - روسىيە قاراشلىق ئۇيغۇرلار (ئارانچى ھەم تۇنگانلار) ھەم ئلتىشەرلىك (خىتاغا قاراشلىق ئۇيغۇرلار - تۈركىستاندا يەرگە ئىگە ئەمەس). تۈركىستان ئۆلكەسىدىكى پۈتكۈل ئۇيغۇر خەلقى تەخمىنەن ۵۰۰ مىڭ سانغا (بىر مىليون) ئىگە بولۇپ، تۈۋەن دىكىچە بولىنىدۇ:

تۈركىستان ئۇيغۇر كاممۇنىستلىرى
مەركەز يېۋراسىيە رەئىسى بۆلەم ئابدۇللا روزىيەف.

تارنچىلارنىڭ ئەساسى تىرىك چىلىگى دېھقانچىلىق. «تاران» مانۇف
تلىدا «دېھقان - قوشچى» دېگەن سۆزدى. تارنچىلار دېھقانچىلىق
ئۇسۇلى ئەڭ كىيىن قالغان. قولىدىكى يەرلىرى ناچار، ھونەر
ۋا باشقا كەسپلەر تەرەققى تاپالمىغان سەرەپكە يەتەر ياشاپ كەلگەن.
باغبانلىق، كۆكچىلىك، پاختەچىلىك (مارو ھەم يارگەن ئويۇزدا)
اشلىرى ھەم تارنچى تىرىكچىلىك خىلى ئويۇن تۇتۇپ
كەلمەكتە.

۱۹-ئىنچى ئەسردە خىتاي ئەسارەتلى، بۇھارارا كىشىلەر مەدەنىيەتنىڭ
تەسىرى بولۇپ مەدەنىيەت مەيدانىدا تارنچىلار ھەم كەلگەن
تەرەققىيات تەسىرى كۆرۈلمەيدى.
پەقەت ۱۹۰۵-ئىنچى ئۆزى روسىيە ئىتتىپاقى ھەم روسىيە ئىتتىپاقىدا
كۆچۈرۈپ باغان تەرەققىيات تارنچىلارنىڭ ھەم بىر قەدەر كۆرۈنى
اچدى.

ناپىتىنى ئاستاق بىلەن بوسىما ئىدا. مۇنداق تەرتىپكە ئېتىدائى

مەكتەپلەردە ۋە ۋەجودقا كەلدى. بۇ مەكتەپلەرنىڭ چۆرەسىگە توپلانغان ياشلا آرىسىدا مەدەنىي ھەرىكەت سىزىلدى.

«جەدىدىچى - كالتا چاپانلا» دېگەن بىر سىنپ ۋەجودقا كېلىپ خەلق ھاياتىدا خېلى ئورون تۇتۇپ كەلدى.

ابتىئائى مەكتەپ ئېچىش ئېلانغان ياشلا ھەرىكىتى كۈندىن كۈن ئۆزىنىڭ يولىنى كېڭەيتىپ، ئىنقىلابىيلىشىپ، ئارانچى خەلقنىڭ اجتماعىي ھاياتىغا بىر مۇنچە يېڭىلىقلانى كىرگۈزەلەيدى.

لەيلىكى بۇ ياشلا ھەرىكىتى بىرلەشمىگەن ئىدى. ھەر يەردە تۈزۈلگەن كىچىك - كىچىك ياشلا جەمئىيەتلىرى ئۆز ئالدىغا ياشاپ كەلدى.

ئىنقىلاب دەۋرىگىچە ئۆزىنىڭ كۈچىنى ساقلاپ كەلگەن تەئەسسۇپ، قارا گروھ ئولىمالاغا قارشى كۆرەشكە ياشلا، تەشكىلات ئاپمىغان بولسىمۇ، مەسلەك جەھەتتىن بىرلىك بولۇپ بۇلارنىڭ مەدەنىي بىرلىكىنى ساقلاپ بەلگى كۈچەيتىپ كەلدى.

ياشلا ئەسكى تۇرمۇش بىلەن، قارا گروھ ئولىما ۋە بايلا بىلەن كۆرەشكە يولىدا خېلى قىيىنلىق - توسالغۇلارغا، جاپالارغا (نىكالى) ئىدارىسى تەرەپتىن ھەم يولۇقتى.

شۇنداق قىلىپ ۱۹۱۷ ژىل پېئورال ئىنقىلابىغىچە ئەسكى تۇرمۇش بىلەن كۆرەش مەيدانىدا ئارانچى ياشلىرى خېلى تاسقالتى. ئىجتىمائىي تۇرمۇشدا خېلى تەجرىبە ئېلىپ، ھەرىكەتنى بىر قەدەر رەسمىيلىشتۈرەلەيدى. بۇ ھەرىكەت نەتىجەسىدە بىر قەدەر تەرتىپلىك مەكتەپلەر داۋام ئېتىپ، ئۆز بولسىمۇ پارچە ۋە ئورتا زىيالىيلەر سىنىپى يېتىشى.

تۇنگانلار.

تۇنگانلارنىڭ كۆپچىلىكى يەتتىنچى سوۋىيەتتە: پىشپەك، قاراقول، ياركەنت ھەم ئالمۇتا ئوبازلىرىدا ياشايدۇ. مۇندۇن بولەك ئولىيانا ئوبازى ھەم پەرغانىدا ئازراق تۇنگان بار.

كونا ئىدارە زامانىدا يەتتە سوۋىيەتلىرى ئۈچ بولۇشقا بۆلۈنگەن: سوقۇلۇق، قارا قۇڭغۇز ھەم ياركەنت تۇنگان بولۇش. تۇنگانلارنىڭ خېلى بىر قىسمى پىشپەك شەھرى، توقماق ھەم قاراقول ئوبازىنىڭ ئىزدىق دېگەن قىشلاقىغا ئورناشقان.

شەھەردە ئولتۇرۇشلۇق تۇنگانلار باشقا، ئون يەتتە ھەم كىچىك قىشلاقلىرى بار.

بۇنىڭ ئۈستىگە نورىستاندىكى تۇنگانلارنىڭ سانى تەخمىنەن ۴۰ مىڭ
ھېسابلىنىدۇ. بونۇڭ ۳۵ مىڭ يەتتەسىنى ولايىتىدا، قالغىنىنى آواياتا
مەم پەرغانىدا.

تۇنگانلارنىڭ ئاساسى تىرىك چىلىڭى دېھقانچىلىق، نۇرغۇن بىر قىسمى
ئۇرۇچ تىرىش بىلەن تىرىك چىلىك قىلىدۇ. كۆكچىلىك تۇنگان
آرىسىدا تولا اورون ئېلىپ، ئوزايرى مەم كۆكچىلىك ئىشىگە ئوستاق
بىلەن مەشھۇر. تۇنگانلار دېھقانچىلىققە بۇختە ئىشلەپچان خەلق.

بىزنىڭ يەتتەسى مەم ئالتىشەر-جوناغادا ئولتۇرۇشلۇق
تۇنگانلاردا كوناينى خۇراپالا كەڭ اورون ئېلىپ تەرەققىيات
ئەسەرى سىزىيامىدى. يەتتەسى تۇنگانلار كونا ئىلغار زامانىدا
ئەسەرلىككە ئېلىنغان سەبىيلىك، ئەسكەرى سىنىپ ئارقىلىق
بىر ئاز مەدەنىيەت (تىرىك چىلىك ئاساسىدا) تەسىرى سىزىلىپ
كەلدى. تۇنگانلار خىتاي تىلىغا يېقىن بىر شىۋە بىلەن سۆزلىگەنلىكتىن،
بىر كىتاب، ئەدەبىياتقا يېقىن ئىشلىمىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن مىللى
تەرەققىيات يولىغا كىرەلمىدى. ۱۹۱۷-يىلى ئۆزگۈرۈشكىچە يەتتەسى
تۇنگانلىرىدا بىر دانە بولسۇن تەرتىپلىك ئېتنائى مەكتەپ
كۆرۈنمىدى. شۇنداق بولسىمۇ نورىستان تۇنگانلىرى ئۆز سانى
بولسىمۇ مايدا زىيالى سىنىپى يېتىشىپ، كۆزگە چىلەقەڭ مەدەنى
ھەرەكەتتە (خۇسۇسەن ۱۹۱۷-يىللىرى) بولۇپ ئۆتتى.

نورىستان ئۆلكىسىدە ئالتىشەرلىك (قاشقارلار) بىرلىك
سانالماي ھەممىسى ئالتىشەردىن (شەرقى نورىستان) خىجىپ
كەلگەن موھاجىرلاردىن ئىبارەت. پەرغانە ۋىلايىتىدە «ئەسكى
قاشقاراق» نامىدا ۵۰-۶۰-يىلدىن بېرى ئولتۇرۇشلۇق ئۆزگۈرۈش
بىرلىك ئالتىشەرلىك بار.

نورىستاندىكى ئالتىشەرلىكنىڭ سانى ۳۰۰ مىڭ يېقىن
ھېسابلىنىدۇ.

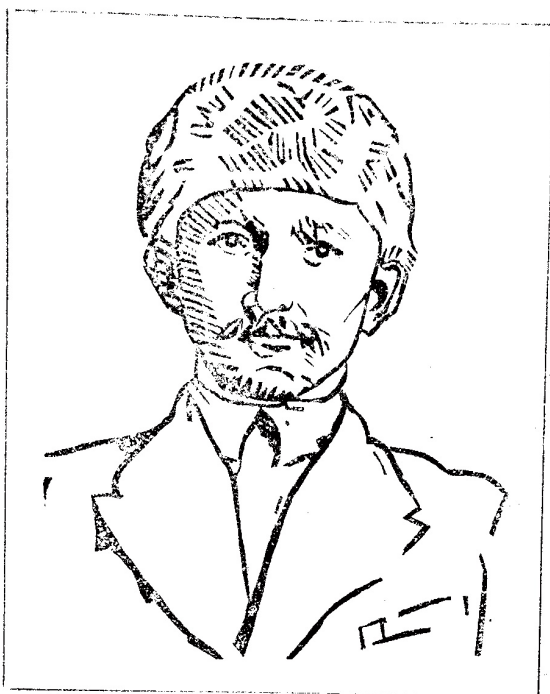
بۇنىڭ ئۈستىگە پەرغانىدا ۲۵۰ مىڭ يەتتەسى بار. ۲۰ مىڭ
سەددىدا ۲۰ مىڭ، قالغىنى باشقا شەھەرلەردە (ئىلگىرى بۇنىڭ
ئىنىق ئىسمى تەخمىنەن).

نورىستان ئۆلكىسىدە ئولتۇرۇشلۇق ئالتىشەرلىك سانى
ئالتىشەردىن ئاشۇرۇش. ۋىلايەت ئۆزگۈرۈش مەزگىلىدە بىزنىڭ
زۇلمى. بۇنىڭ ئالدىنقى ئىشلىتىلىش بىلەن بولغان، ئىبارەت.

تۇنگانلاردا
بىر چىلىك ۋا
مەنى - مائارىپ
ئىشلىرى

ئالتىشەرلىككە

شەھەرلىك دەرىجى
بىرلىك ۋا مەدەنى
مائارىپ ئىشلىرى.

تۈركىستان ئۇيغۇر كامۇنىستى تارى مەركەز بىيوراسىنىڭ ئەزاسى
بورادەر قادىر ھاجى ھاشىم ھاجى ئوغلى.

باغ - وارانلىرىدىن آجىرىلىپ، پەقەرلىشىپ ئوقەت - تىرىكچىلىك ئازلە
چىققان كەمبەغەل دىھقانلار، باتراك - مەردىكلەردىن ئىبارەتتىر.
سۈدىگەرلىك ئۈچۈن چىققان ئالتىشەلەكلەر ئاز. بولانك ھەم
نۇرغۇن بىر قىسمى تۈركىستاندا دەۋامەت اولتاماي ئالتىشەر - جۇنغا
ھەم تۈركىستان آرىسىدا قاتناپ تۇرغان، «كۈچمەن» سۈدىگەرلەر
ئىبارەت. تۈركىستاندىكى ئالتىشەرلىكلەرنىڭ كەمبەغەل ۋا ئىشچىلىرىدىن
قالا نۇرغۇن بىر قىسمى پارچە قول ھۈنەر ۋا كەسپ بىلەن تىرىك
چىلىگىنى كىچۈمەككە. (تۇماقچى، آشپەز، موزدۇزلىق ۋا باشقا)
پەرغانىدىكى، ئەسكى كاشغارلىق: «ئالغان كۈچىلىك ئالتىشەلەك
ئوۋ - جاي، يەر - سوغا ۋا بەئزەن آيروم قىشلاقلارغا ايگە بوغا
سەبەبدىن دىھقانچىلىق بىلەن كۈن كۆرۈدۇ.
تۈركىستاندا اولتۇرۇشلۇق ئالتىشەرلىك كەمبەغەللەر خىتاي ئاستى
دادىدىن قىچىپ كەلگەن بولسىمۇ بو يەردە ھەم خىتاي ئاقساقاللىرى
ھەم ساتلىق قۇيرۇقلىرى - بايلىرىدىن تامام آزاد بولامىدى.

كونا نيكالاي ئىدارىسى آقساقالغا ياردەم بېرىپ، اولغا كەمبەغەللەرنى يەب-ئىچىپ، قارا ئھولدا تۇتۇشقا كەڭ يول قويۇپ بەردى.

آلتىشەردىكى اوغرىلار ئىچىپ كەلگەن كەمبەغەللە ئۆزىگە ئىگە قارا ئىچىلارغا تۇتۇلدى.

آلتىشەردىكى ئىدارە قىلىش ئىشلىرىدە آقساقاللا ئۆز-بەك، ئۆز-خان بولۇپ، ئۇلارنىڭ دىگىنى دېگەن، ئىشلىرىنى-ئىشلىرىنى، ئەلبەتتە مۇنداق شەرتلەرنىڭ ئىچىدە، ئىشلىرىنىڭ كەمبەغەللەرنىڭ مەدەنىي ۋا مائارىپ ئىشلىرىدە چوڭ توسالغۇ بولۇپ يول بەرمىدى، شۇنداق قىلىپ كەمبەغەللە-مەدەنىيەت ئىشلىرىنىڭ چىلىگىنى تەمىن قىلىش بىلەن، مۇنەزەزە ئۆز-كەسپى بىلەن، سودىگەرلە بىلەن نېمىنى ئون قىلىش بىلەن ئا مۇرىيەلىكىچە شۇ تەرىقە كۆن ئۆتكۈزۈپ كەلدى.

ئەلبەتتە، ئىشلىرىنىڭ ياشلىرىنىڭ ئارىسىدا پىر-ئەڭل-ئىگەلىرى، غەيرەت ۋاھىمەتلىك ياشلا يوق ئەمەس ئىدى. بىراق، ئۇلارنىڭ دۈشمەنلىرى، قارا كۈچلەر ئۆز-ئارا ئاستون ئىدى، چۈنكى زالىم نيكالاي ئىدارىسى قارا كۈچلەرنى ياقلايتىدى.

نەتىجىدە ۱۹۱۷-ئىچى رۇڭچىچە ئۆزىگە ئىگە بولغان ئىشلىرىنىڭ مەدەنىيەت-مائارىپىدىن مەھرۇم قالدى.

پۈتكۈل روسىيە خەلقىنى ئۇيغۇن ئوخشاش زولۇم-ئىستىلاغا قارشى قوزغىغان پىيورال ئورگۇزۇشى، ئۇيغۇر خەلقلىرى ئارىسىدا ئەڭ ئال ياشلاغا تەسىر بەردى. ئەڭ ئال ياشلارنى ئالغا باستۇردى. ئەڭ ئال پىيورال ئىشلىرىنى مەدەنىي ۋا مائارىپقا كەڭ يول آچىدى. ۱۹۱۷-ئىچى ئىشلىرىنى سوت ئورگانلىرى ئارىسىدا ئورگانلىرى مەكتەپلەر كۆپەيدى. لىدىكى ئىشچى ۋا دىن-ئىشلىرىنىڭ قولى بىلەن ئىلىنغان پىيورال مۇرىيەتنى بايلارنىڭ قولىدا ئۆز-ئارا مەدەنىيەت ئورگۇزۇش ئورگانلىرى بولۇپ قالدى.

يەنە سوت ئورگانلىرى ئارىسىدا بالدۇر ئىچى ئىشلىرىنىڭ تەڭرىلىرى ئىكەن-ئىكەن، بىر تىگەن ئورگانلىرى كەمبەغەللەرنىڭ تەڭرىلىرى ئىكەن-ئىكەن، ئالدى. يەنە سۇدا ۱۹۱۷-ئىچى ئىشلىرىنىڭ ئورگانلىرى ئىكەن-ئىكەن، كامىيەتنى ۱۹۱۸-ئىچى ئىشلىرىنىڭ ئورگانلىرى ئىكەن-ئىكەن، ئۆزىگە ئىگە بولغان ئىشلىرىنىڭ مەدەنىيەت-مائارىپىدىن مەھرۇم قالدى.

پىيورال ئۆز-گۈ-ئىشلىرى ئۇيغۇر خەلقلىرى.

سازىغا ئۇسۇل اوينىماقتىن باشقىغا يارىمىدى. مەھكىمەنى شەرىيە
 ۋاشەيخۇل ئىسلام خەلقىدە مۇنازىرە قلىشتىن ئىرى اوتىمىدى.
 بو مەسئىلە چۆرىسىدە «رۇت ياشىلارى» بىرىكىپ، ئەتراپىغا
 باي-آخۇنلارنى توپلاپ، خەلقى اوزگوروشچى بوغان ياشلاغا
 يىقىنلاشماق اورنىدا، كۈنكو بايلارنىڭ «اوماش قارىنىدا»
 قاينىدى.

نەتىجىدە تارانچى-تۇنگان خەلقىنىڭ ئىجتىمائى، مەدەنى
 اشلىرىنى قولىغا آلىدىغان ياشلا «رۇت ياشىلارى» آلدەدە
 «ئەدەب ساقلاپ» بىر ئىل اومىرنى اوتىكەزدى.

شۇنداق قلىپ پىئورال ئىنقىلابى دەورىدە خەلقنىڭ ئىجتىمائى
 تورموشىدا «ئەندۈك-اشلىدۈك» دەپ ھىسكايە قلىپ بەگىدەك
 ئەمەلىياتدا بىر اش كۈرۈلمىدى.

ئەلبەتتە پىئورال اوزگۇرۇشى كۈنكو ئويغور خەلقىگە اوزىنىڭ
 تەسىرىنى كۈسەتتى. ئويغور خەلقىنىڭ ئۇقۇملۇق بىر قىسمىنىڭ كۈزىنى
 آچدى. خۇسۇسەن مائارىپ يولىدا يەتتە سو تارانچىلرى آرىسىدا
 چوڭ ھەرىكەت باشلاندى. زورراق تارانچى قشلاقلىرىدا بىرى كەينىدىن
 بىرى تەرتىپلىك ابتدائى (باشلانغۇچ) مەكتەپلە ئىچىلدى. ياشلا، نەرەققى
 پەرۋەر چوڭلا بىلەن بىرىكىپ مەكتەپ ۋا مائارىپ اشلىرىگە مەككە
 تۇتۇندى. پىئورال اوزگوروشى دەورىدە آلتىشەرلىكلەر آرىسىدا
 تەشكىلات يوق ايدى.

ولايت تارانچى-تۇنگان كامىتەتى اوزىنىڭ اومىرىدە (اكتوبر
 اوز گۈرىشىگىچە) خەلقگە سەياسى آڭ بىرىش يولىدا ئشلەمىدى
 كوچىلىككە باققاندا «تىگىزدىن بىر تامچا» دىگەندەك آزلق تەشكىل
 قىغان ئۇقۇملۇق سىنىپىدىن باشقا خەلق «زامان حال» دىن خەبەرسىز
 ايدى. خەلق باشلىقلىرى «بايلىق ابيدىئا لۈگىيە» سىنىڭ قورۇقلىق
 تەسىرى آستىدا ايدى. ئەلبەتتە مۇنداق شەراىتنىڭ اچىد
 ياشىغان خەلق اكتوبر اوزگوروشى ھەم اينىك مەقسەدلىرىدىن ئىراق
 ايدى.

ئوكتابر اوزگۈ-
 روشى ھەم ئۇيغۇرلا.

كەمبەغەل دىھقانچى خەلق اوزىنىڭ تىرىكچىلىگىدىن باشقا
 اشى يوق ايدى.

يەتتە سو تارانچى-تۇنگان كامىتەتى ھەم ئىش
 وانىراقلىرى بىلەن اكتوبر اوزگوروشىدىن اوزىنى شاقلاپ

بالشيوەكلەنى بۇلاڭچى - تالاڭچى - ئورنىدا كورسيتىپ. خەلقە
دوشمەن قىلىپ آڭلىتىشقا ترشدى.

ئىجتىمائىي اينقىلاپ ئوزىنىڭ ئىشىنى قىلدى. ۱۹۱۷ ژىل ۲۵ نچى
اكتوبردە روسىيە ئىشچى ۋادىقانىرى پۈتكۈل روسىيەدە بايسلا
ھاكىمىيەتنى تۈزۈرۈپ شۇرالا ھۆكۈمىتىنى ئورناشتۇردى.
۱۹۱۸ ژىلى مارت آيىدا ئالمۇتودا ھاكىمىيەت ئىشچى. دىھقان
ھەم سالدات ۋەكىللەرنىڭ شۇراسىغا ئوتىدى.

نىكالاى نڭ ئاينىچىسى قازاق ئوروسلا يەتتە سودا شۇرالا
ھۆكۈمىتىگە قارشى قوزغالدى.

بىزنىڭ بەئز قارا گروھ بەگكە ئادان. دادىغان مۇئەسسەسەسىپ.
لەدن ئىبارەت بالشيوەكلەگە قارشى ئىسكەرى بىرقىيە تۈزۈش
ھەم يانمىدى (ئالمۇتا اوبازىدا).

يامان نەتىجە بىرىشى لۇپ - لۇچىق تۇغان بۇ ئەكسىل.
اينقىلابى ھەرىكەتكە قارشى ولايەت ھاكىمىيەت ھىچ قانداق تەدبىر
بولۇنمىدى.

نەتىجىدە ئوز آرا (گراژدانسكى) سوقۇش آستىدا گۇناھسىز
تارانچى كەمبەغەللىرى. دىھقانلىرى ايزىلدى.

بىر مۇنچە خولىگانلا. تارانچى باتراڭ. مەردىكارلارنىڭ كۆچىدىن
پايدىلىنىپ بايلىغان ئوروس كولاكلىرى پانە تىپىپ تارانچىلارنى قىرغىن.
لققا آلدى.

اون مىڭغا يىقىن تارانچى كەمبەغەللىرى «شوت ياشىلىرى»
نڭ قارا تەشۋىقاتى. ئەكسىل اينقىلابى ھەم ئوز ئادانلىقىغا قوربان
بولدى.

پۈتكۈل تىرىكچىلىك. خوجالىقىدىن آرىلدى. دەل شۇنداق
ۋاقىت كىيىنراق سىزۈلۈك ھەم پىشەك تۈنگەنلەرنىڭ يىشىدىن
كەچدى.

خەلقنىڭ آتمىش پائىزى جان قۇتۇلدۇرماق لۇچون خەلى
يىرىگە قاپىدى.

بەقەت يەتتە سودا ھاكىمىيەت ھەقىقىي ئىشچى. دىھقان شۇرالىرىغا
لۇتوب. بوزۇقلا يۇقالاندىن كىيىن قۇچاقلا جايىغا قاپىدى.
لەيكىن بۇ قۇچاقلا پۈتكۈل روزگار بىدىن ئىزىلغان سەۋەبلىك
ابغىر پەقىرچىلىككە قالدى.

اۆكتاير اوزگوروشىنىڭ برنچى زىللىرى يەتتەسودىكى ئويغور
 ھەممىسىنىڭ ئارىسىدا تەشكىلات ۋا مائارىپ ئاشۇرۇپ بىرگە اورون
 بولماي، بەلكى پۈتۈن ئىجتىمائىي ھەم كۈچ ھەلقى جايىغا اورناشتۇرۇش.
 اولانى باقمى. بۇزۇلغان تىرىكچىلىكنى تۈزۈش يولىغا سەرپ قىلىندى.
 ھەر ھالدا بۇ ۋاقىتتە ھەم ئۇلۇغ ئىجتىمائىي اوزگوروشنىڭ
 تەسىرى بىر مۇنچە ئويغور ياشلىرىنىڭ كۆزىنى آچدى.

«مىللىي ھەلقە»، «مىللىي بايلا» ھەم «ئوت باھشىلىرى» نى اوبدان
 تونۇتتى. اولانڭ «مىللىي خىزمىتى» ئىمەلىياتىدا اوبدان سىنايدى.
 پۈتكۈل ئويغور يوقسول ھەلقىنىڭ تەرىخى ۋا بۇ كىيىنكى آچچىق
 تەجرىبەلە مەنەتلىك ئويغور ياشلىرىغا بىر ھەقىقەتنى ئىچىپ بەردى:
 او ھەم - «مەنەتلىك ئويغور ھەلقىنىڭ كەلگۈسى بەختلىك
 كۈنلىرى، مىللىي مەدەنىيەتنى، تەرەققىياتى، پەقەت ئىجتىمائىي
 اوزگورۇشدا، پەقەت كامۇنىست (بالشىۋەك) پارتىيەسىنىڭ يولباشچى -
 لىقى بىلەن ياشاشدا» دىگەن ھەقىقەت ايدى.

مەنەتلىك ئويغور ياشلىرى مۇشۇ ھەقىقەتكە مەككەم
 يېتىشىدى. بۇ ياشلارنىڭ نۇرغۇن بىر قىسمى يوقاقى ھەقىقەتنى
 ئىمەلگە قويۇش يولىدا سىپاتلىق بىلەن بالشىۋەك پارتىيەسىغا
 كىرىپ كەتتى.

ئومىدە زۇلۇم - جەبر، مەنەتلىك باش كۈتەلمىگەن ئويغور
 ھەلقىنىڭ تەرىخى تەييارلاپ كەلگەن تەبىئىي كامۇنىستلەر (بالشىۋەكلەر).
 گە اۆكتاير اوزگۇرۇشى كەڭ مەيدان بەردى. اولانڭ ئىمەلىياتىدا
 ھەقىقىي كامۇنىست بولۇپ تەييارلىنىپ بېرىشىغا اورون بەردى.

ئىجتىمائىيىون تارانچى ياشلىرىنىڭ «ئويغور» جەمەئىيەتى.

ئويغور يوقسوللىرىدىن كامۇنىستلارنى يېتىشتۈرگەن. اۆكتاير
 اوزگورۇشى، ئويغۇر ياش كامۇنىستلارنىڭ آلدىغا يېڭى يول،
 يېڭى مەسئۇلىيەتنى قويدى. برنچى ئويغور كامۇنىستلارنىڭ مىللىي
 ئىشلەر ئەتراپىدا باش قوشىمىنى كىرەك ايدى.

بىر ئويۇشما، جەمەئىيەت آرقىلىق باش قوشۇپ يېڭى كۈچلەرنى
 جەلپ قىلىش، اشتراكىيون تەربىيەسى اېلىش ھەم يوقسوللارغا يېڭى
 ئىجتىمائىي ئورۇنلارنى روجىدا تەربىيە بېرىش لازىم ئىپادى.
 ۱۹۳۴ ئويغور كامۇنىستلارنىڭ تەشكىلاتى بىلەن بىر قەدەر

برنچى «ئويغور»
 جەمەئىيەتىنىڭ
 تۈزۈلىشى.

ياشلا جەم بولوب، ئىجتىمائىيون ئويغور ياشلارنىڭ «ئويغور» جەمەيىيەتى» نامىدا بىر ئويۇشما تۈزۈلدى.

۱۹۱۹ ژىل ۲ نچى پىيورالدا بىرنچى مەرتىبە ئىغزا بولوب ئويۇشمانى تۈزگۈچىلەر:

(۱) سوپى زەررەت (ئۋادى)

(۲) خوجا ئەكبەر مودەمەدى.

(۳) اسماعىل تاقىرى.

(۴) ئابدولقەدى مودەمەدى.

(۵) ئابدوللا روزىباقى.

(۶) سائادەت روزىباقىيۋا.

(۷) عائشە مودەمەدىيۋا.

(۸) ئەمىن آخون ئەبابەكرى.

(۹) يۈسۈپ ئەمەدى.

(تۈزگۈچى ئەمزالانىڭ اسپىسىنى يوقالغان سەبەبلىك ئىسمى ئۆتۈلغان بىر نەچچە بورادىرلەر بۇ يەردە يېزىلماي قالدى).

۱۹۱۹ نچى ژىلى جەمئىيەت ياكلىيىلىدىن تۈزۈلدى. مۇنۇڭ سەبەبى جەمئىيەتنىڭ مەقسەدارىگە چەت بوغان ياكى ئاشقا سالقۇن قارايدىغان ئەدەملەر كۆپىيگەن.

بۇلا ھەممىسى چىقىرىلىپ ياكلىيىلىدىن تۈزۈلگەن جەمئىيەتكە ۱۷ ئەدەم كىردى.

يوقاقلانغان باشقا بۇ ۱۷ گە تۈزۈلگەن يېڭى ئەمزالا قوشۇلدى.

(۱) سەلاھىدىن قاسىموف.

(۲) تەيىب سابىرى.

(۳) لوسمان نادىرى.

(۴) اسمام ھاشىمى.

(۵) موسەلىم روزى.

(۶) توختاخون ھاشىمى.

(۷) ھىزم تاقىرى.

(۸) ئابدوللا جان ھەسەنى (ئۆزبەك)

ئۆزبەك مەدەنى كۈچلىرىگە ۋا زامانىغا يارىشا، ئىجتىمائىيون ئارنچى ياشلارنىڭ «ئويغور» جەمئىيەتى» تۈزۈلگەن مەقسەتلىكى كۆزلەپ ئىشكە كىرىدى:

يېمەتنىڭ مەقسەد
ابوللىرى.

(۱) ئومومەن ئۇيغۇر خەلقلىرىنى. خوسۇسەن ئۆز ئەزالىرىنى يېڭى ئىجتىمائىي تۇرمۇش... سائىيالىزم... بىلەن تونۇشتۇرماق؛
 (۲) ئۇيغۇر خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيەت ۋا تەرەققىياتىغا زىمىنلىك بولغان يامان ئادەت، ئورۇنلارنى، نادانلىقنى يوقۇتۇش؛
 (۳) ئۇيغۇر خوتۇن-قىزلىرىنىڭ ئىنسانىي، ئىجتىمائىي ھەم ئائىلەۋىي ھۇقۇقلىرىنى ھېمايە ئەتمەك ۋا باشقىلار...

جەمئىيەتكە پەقەت سائىيالىزم (ئىجتىمائىيۇن) مەسلەكىدە بولغان كىشىلەر قوبۇل قىلىنىپ، ئەسكى خۇراپاتلاردىن چىقالىدىغان ئەدەلەت قەبۇل ئىتلىمىدى.

ئەڭ آۋال ئىتتىپاق كىرەككى، جەمئىيەت بىرگەلىك ئىچىدە ئۆزىگە بىرگەلىك يۈز ئەزا ئىشلىتىلىدى.
 ئەزا بولمىغان ياشلار ۋا باشقا خەلق ئارىسىدا ئىجتىمائىي ئىجتىرامغا ئىگە بولالىدى.

ئالمۇتادا سەككىز يەدە داۋام ئەتكەن مەشرەپلەر ئارىسىدا تەشۋىقات ژورگوزۇپ اولاننى ئۆز تەسىرىگە ئالدى.
 اولانغا ئۆزى بېرىپ، ئۇلار ئارقىلىق شەھەردىكى مەكتەپلەرنى بولسا سالىدى.

جەمئىيەتكە ئالدىنقىلار ھەم تونىغان ياشلىرىدىن بىر نەچچە ياشلا كىردى.

ئۇيغۇردىن باشقا مىللەت ياشلىرى، خادىملار ئارىسىدا جەمئىيەت قازىنىپ، اولادىن ھەم بىر نەچچە خادىملارنى ئىچىگە ئالدى.
 شۇنداق قىلىپ جەمئىيەت، “ئۇيغۇر” ياشلىرىنىڭ بىرلەشكەن ئۇيۇشمىسى ئورنىنى ئېلىپ ئۆزىنىڭ خىزمەت مەيدانىنى كېڭەيتىپ تەلىدى.

يەتتە سوۋىيەنىڭ باشقا شەھەرلىرىدە، قىشلاقلاردا جەمئىيەتنىڭ بۆلىملىرى ئېچىلىپ ئالمۇتا مەركەز ئورنىدا ئاش ژورگوزۇپ، جەمئىيەتنىڭ بىرىنچى بۆلىمى رەسمىيەن ۱۹۱۹ ژۇل ۲۶ مارتىدا بۇرادەر ياقۇب دۇگان تەشەببۇسى بىلەن ئەڭ آۋال مالىيە قىشلاقىدا ئېچىلدى. ئاندىن كېيىن قارىسۇ، قورام بۆلىملىرىدا، ياركان شەھرىدە ھەم ئوبازىدا ئېچىلدى.

۱۹۲۰-ژىلنىڭ باشلىرىدا ھەم بىرىنچى بۆلىمى ئېچىلدى.
 جەمئىيەتنىڭ بۆلىملىرى ئۆزۈم-ئۆزىگە ئايرىلىپ كەتتى.

جەمئىيەتنىڭ
 قىلغان ئىشلىرى

“ئۇيغۇر” جەمئىيەتىنىڭ ئاز زامان ئىچىدە تەسىرى ئارتىشى، تەشكىلاتلىرىنىڭ كۆپىيىشى تولا كۈچ ۋاخزەت تەلەپ قىلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئالمۇتودىكى مەركەز جەمئىيەت ئورنىدا تۈۋەن دىكى بۆلىملەرنى تۈزەپ ئاشىلدى:

- (۱) ئۇيغۇرلا ئارىسىدا مائارىپ تارتىش بۆلىمى.
- (۲) موزىقە ھەم درام سەكسىيەسى.
- (۳) ئەدەبىيات بۆلىمى.

۱. مائارىپ تارتىش بۆلىمى: بۇ بۆلىم ئىككى ئۆلچەم - ئىيەت ئەزالىرى ھەم باشقا ئۇيغۇر كەسپخانىلىرى ئۈچۈن ساۋات - لىقنى پۇتروش كورسىسى ئاچىدى. ئالمۇتودا ئۇيغۇر كۈتۈپخانىسى - قىرانىتخانىسىنى ۋە جۇدە كەسپخانىسىنى ھۆكۈمەت مائارىپ مەھكىمىلىرى بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتە بولۇندى.

جەمئىيەت تەرەپىدىن ۋالايت مائارىپ كەسپخانىسىغا كىرىپ بوسولمان بۆلىمىدە مۇدىرلىك قىلغان بۇرادىر رۇزىيەلنى ئارقىلىق بۇ سۇنئىيەت ياشاش ساقلىنىپ كەلدى. مۇئەللىملەر خازىنەش كورسارىغا ئۇيغۇرلارنى كىرگۈزۈپ، مۇئەللىملەرنى ئۇيغۇر قىشلارنىڭ ئىتىبارىغا ياقا رۇت ئارىسىغا چىقىرىپ تۇردى.

مەكتەپلە تەسىس ئەتتى. ۱۹۲۰ زىلى پەقەت ئالمۇتادىكى ھەم شەھىرىدە ۱۸ مەكتەپ ئاچىلدى.

جەمئىيەت ئۆزىنىڭ كۈچى يەتكەنچە ئۇيغۇر خەلقلىرى ئارىسىدىكى مەدەنىي - مائارىپ ئىشلاردا يولباشچىلىق قىلىپ كەلدى.

ئۇيغۇر ياشلىرىنىڭ ئارىسىدا تەشۋىقات رۇزىگۈزۈپ ھۆكۈم قەدەر ياشلارنى تەشۋىقات قاتالىق يەتكەنچە ئوقۇشقا ئىلھام قىلدى. ۋا قولىدىن كەلگۈنچە اولغا ماددىي ياردەم كۆرسىتىپ كەلدى.

۲. موزىقە ھەم درام سەكسىيەسى: سەكسىيەنىڭ بىرىنچى نوبەتلىكى ئىشى ئۇيغۇر تىلىدا تىياتىر ئىشلىرىنى خازىنەش ئايدى.

جەمئىيەت ئالدىن تاپشۇرۇلۇپ بۇرادىر ئىشلىرىنى تەشۋىقات ئۆزىگە كەچە، مەزەمەنە خاتون ھەم ئىشلەش كۈچى - يېشىلىرى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىندى.

بۇرادەر روزىماقنى تەرمىيدىن ..مەنسىپ پەرەستلىك بالاسى
 نامىدا ئۇيغۇر تۇرمۇشىدىن ئايلانغان بىر درامما يېزىلدى.
 ئۇيغۇر ھەۋەسكارلىرىدىن تىياتىر تروپىياسى تۇزۇلدى.
 نەتىجىدە ئۇيغۇر تىلىدا بەش اسپەكتاكللىق مەرتىبە
 تەسىس قىلىندى.

۳. ئەدەبىيات ۋا تەربىخ بولمىسى: يوقۇرىدا ئىتىلغان ۳ پەس
 سەن باشقا ھەر بىر ئىقتىدارلىق جەمئىيەت ئەزاسىغا تاپشۇرۇلۇپ
 ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تەربىخىگە ئائىد ماتىرىياللا، خەلق ئەدەبىياتى،
 ئەنزالارنىڭ يازغان پارچە ئىسەرلىرى بىر قەدەر توپلاندى.
 لەيلىكىن بۇ بولمىم ئارتۇق نەتىجە بىرەلمىدى.
 مۇنۇڭ سەبەبلىرى:

(۱) جەمئىيەتنىڭ ئەدەبىيات ئىشلىرىدا خىزمىتى يېتەرلىك ئەنزالار
 لىرىدىن بىر قىسمى تاشكىننىڭگە اوقۇشقا ئەۋەتىلدى.
 (۲) ئىشلەيدىغان ئەنزالارنىڭ نۇرغۇن بىر قىسمى تورلۇك
 ھۆكۈمەت مەھكىمەلىرىگە كىرىپ كەتكەنلىكىدىن، اول جەمئىيەتنىڭ
 ئومۇمى ئىشلىرىدىن باشقا ئەدەبىيات ئىشلىرىغا كۆپ قارالمىدى.
 (۳) جەمئىيەتتە سەرمايە (پۇل) يوقلىغى.
 بۇ ئىشلارنى باشقا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سەياسى ۋا ئىقتىسادى
 ئىشلىرىدا ھەم باشقۇرۇش جەمەتىدىن جەمئىيەت بىر قەدەر خىزمەت
 يەتكۈزەلمىدى.

مەسلەن: سەياسى داڭلاد ھەم لەكسىلە ارقىلىق ئەنزالارغا
 سەياسى بىلىم بېرىلىپ، جەمئىيەتنىڭ كۆپچىلىگى كاممۇنىست
 - بالشىۋىك پارتىيىسىغا كىرگىزىلدى.

۱۹۱۹ ژىل ئلتىشەرلىك كەمبەغلەللىرىنىڭ آرىسىدا باشلانغان
 ئىنقىلابى ھەركەتكە آرىلىشىپ ياردەملىشىپ كەلدى.
 جەمئىيەت ۱۹۲۱ نچى ژىل ئايون آيىدا توركىستاندىكى ئۇيغۇر
 كەمبەغلەللىرىنىڭ تاشكەنتتە بوغان بىرىنچى ئۆلكە سىيازىنىڭ ئوقئامى
 بىلەن،، ئلتىشە-جۇنغار ئىنقىلابچىلىرىنىڭ،، ئۇيغۇر - ساپوزىغا اورۇلۇپ
 قوشۇلۇپ، آبروم ياشاشدىن ئوقنىدى.

التيشهرلك كەمبەغەللەرى اريسيدىكى ھەرەكەت (التيشەلك اشچىلانك سايوزى)

روسيىە اوكتابر ئىجتىمائى اوزنورىشى (اينقىلابى) توركىستان ئولكەسىدىكى التيشەلك يوقسوللانى، مەينەتكەشەلەنى ھەم اوغاتىدى. التيشەلك مەينەتكەشەلە اريسيدا سىنپى آڭ تارپىلىپ آقساقاللاغا، قارا گروھلاغا قارشى ھەرەكەت باشلاندى.

۱۹۱۸ نچى ژىلنىڭ اىخىرىدا (دىكابر آيليرىدا) بورادەر قادىر حاجى سائىم حاجى اوغلى (ھازىر ئويغور كاممونيستارىنىڭ مەركەز يۇرۇ ئەغزاسى)، موسا آخون ئەيسا حاجى اوغلى، رەھبەر اسماعىل اوغلىلارى باشلىق التيشەلەرلىكلە آلموتودىكى ھىتاي آقساقالى ھاپىز آخون ئەمىنىف اوغلىنىڭ اورنىدىن چۈشۈشنى تەلەپ قىلدى. مەقسەت التيشەلەرلىكلەنىڭ مەدەنىيەتتىگە چالپشقان پىكرلك بىر ئەدەمنى قويماق ايدى. چۈنكى ھاپىز آقساقال ئەڭ بىرنچى ھىتايف سىتلەن قارا گروھ بولۇپ التيشەلەرلىك كەمبەغەللەگە تولا زۇلمى تەككەن ايدى.

بۇ ھەرەكەت پەقەت آقساقاللىق مەنسەپتىگە ائىگە بولماق ئەمەس، بەلكى التيشەلك مەينەتكەشەلەنىڭ سىنپى ئۇقۇمىغا (اڭىغا) نىگىز-لەنگەن ايدى. آقساقال مەينەتكەشەلەگە قارشى كۈرەشنى چوڭ سودىگەرلىككە بايلاغا، مۇتەئەسسىپ روحانىلارغا، اوزىنىڭ مەينەتكەشەلەن زىيىپ آغان دۇنياسىغا تاياندى.

۱۹۲۳-ژىلغىچە شۇ يول بىلەن آقساقاللىق مەنسەپنى ساقلاپ كەلدى. تەبىئىي آقساقاللانك (پوتىكول توركىستاندىكى) بۇ مۇرە-پەقىيەتتىگە ئەڭ زور كۈچ بەگەن روسىيە بىلەن ھىتاي اريسيدىكى مۇناسىبەت ايدى.

بەينەلمىللەل قائىدىسى بويونچە چەت مەملىكەت ھەكىللىرى اوز ھوكومىتى بىلەن اش ژورگۇزۇپ، پەقەت اوز ھوككومىتى تەرەپىدىن اورنىدىن قالدىرۇلۇشى مۇمكىن. شۇنىڭ اوجۇن توركىستان ئولكەسىدىكى ھىتاي آقساقاللىرى مۇستەبىت ھىتاي ايدارەسىگە تايىنىپ ياشاندى.

ھەر ھالدا ھىتاي آقساقاللىرىنىڭ ۋاقىتلىق ساقلىنىپ قېلىپ التيشەلك مەينەتكەشەلەرىنىڭ سىنپى ھەرەكەتتىگە تورالغۇ بولۇپ

مەينەتكەشەلەنكەن سىمىنى ئۇقۇمى. ھەرگەتتى كۈندىن كۈن ئوزىنىڭ يولىنى تېپىپ كۈچەيدى ۋا كۈچەيمەكە.

بىرىنچى «آلتىشەلك اشچىلانك سايوزى»

تۈركىستان ئۆلكەسىدىكى آلتىشەلك مەينەتكەشەلەنكەن سىمىنى ھەرگەتتى ئوزىنىڭ يولىنى تاپىدى.

مەينەتكەشەلەنكەن بىرلىشىپ «آلتىشەلك اشچىلانك سايوزى» نامىدا ئۇيۇشما آپىدى.

ھەممە ئۇقۇملۇق اينقىلاپى كۈچلە سايوزغا كىردى.

ئەلنىڭ آۋال سايوز آلەمۇتودا ۱۹۱۹-ژىل پىيورال ۲۰ نىدە تۈزۈلدى.

آندىن كىيىن پىشپەككە. يەتتە سو ۋلايەتنىڭ باشقا جايلارىدا ھەم ۱۹۱۹ ژىلنىڭ آياقلىرى ۋا ۱۹۲۰ ژىلنىڭ باشلىرىدا پۈتكۈل تۈركىستان ئۆلكەسىدە سايوزلا ۋوجۇدقا كەلدى.

ئەلنىڭ آۋال تۈزۈلۈش دەۋرىدە سايوزنىڭ تۇتقان مەقسىدى كەڭ ئەمەس ايدى.

مانا سايوزنىڭ ئەساسى مەقسىدى:

«ختاى آساقاللىرى، قارا گروھلىرى، مۇتەئەسسىپلار قولىدا بۇرۇنقىلىك ايزىلمەكە بۇغان مەينەتكەشەلەنكەن آزاد قىلىش، اولانى ئۇيۇم-داشتورماق ۋاشۇ ئۇيۇشما آرقىلىق ئوز تەقدىرىنى-ئەركىنى قولىغا آلماق».

آراد تۈركىستان جەمئورىيەتىدە مەينەتكەشەلەنكەن بۇ مەقسىدىگە يەتمەك ئۈچۈن كەڭ مەيدان ھازىرلانغان ايدى.

سايوزنىڭ تەئسىرى آلتىشە مەينەتكەشەلەنكەن آرىسىدا كۈندىن كۈنگە كۈچەيپ آز زاماننىڭ اچىدە يەتتە سو اوبلوسىنىڭ ھەر بىر جايلارىدا تۈزۈلدى ۋە ئوز اچىگە خىتاى استىدادىنىڭ آمدان خورلىغىنى تارتقان، «آزادلىق ئۈچۈن تەن-جانم پىدا» دىگەن اويغا كەلگەن جەقىقى اينقىلاپچىلانى ايلىپ اشلرىنى خىلى كەڭ اولچەۋدە، موۋەپپىقىيەتلىك بىلەن ايلىپ ماڭدى.

اورونلادىكى سايوزلانى بىرىكتۈرۈپ ۋە اولاننىڭ اشىغا باش بولۇپ، يول كۈرسىتىدىغان ئەلاھىدە بىر مەركەزنىڭ كىرەكلىگى سىزلىگەچ، «يەتتى سو بەينەل مېلەل تەشۋىقات بولۇمىنىڭ» اجەت-چادى بىلەن ۱۹۲۰ نچى ژىلنى دىكابىرنىڭ آياقلىرىغا ئاقاب سايوز-لاننىڭ بىرىنچى اوبلوسىنى ئىپازى ايلاندى.

سايوزنىڭ تۈزۈلىشى.

سايوزنىڭ كۈزەتكەن مەقسەدلىرى.

سايوزنىڭ قىلغان اشى.

سيارغا آلموتتا، پېشېك، قاراقول، يىركەنت سايلورلاردىن ۱۰-۱۲ كە يېقىن ۋەكىللەر اشتراك قىلدى. سياردا قارالغان مەسئۇللار ھەممىسى پەقەت تەشكىلات مەسئۇللارى (سايلورنىڭ مەقسەد مەرامىنى باسقۇچىدا، نىزامنامەسىنى تۈزۈش) بولۇپ ۋە سايلورنىڭ ۋىلايەت مەركەزىنى سايلاپ قالدۇردى.

سياردا كىيىن ئورۇنلاشنى تەشكىلاتلار بىر قاتار سالىپ باشلىدى. خېلى كەڭىيىندى. ئاۋالغىغا ئوخشاش پۈتۈن ئاشى ياكىغۇز ئاقسۇ ۋاللاغا قارشى كۆرۈش بىلەن بولۇپ، ۋە بەلكى ئۆزلىرىنىڭ ئارىسىغا كەلگەن ئارالاش ۋە ئىنقىلابىي رەھبەر تەرىپىدىن ھەممىسىنى ھەممىسىنى ھەممىسىنى تۈزۈش، تۈزۈشكە يېتىلگەنلىرىدا بولۇپ، بولۇشقا ئوخشاش مەقسەتلىرىنى تۈتتى.

سايلورلار، يەنە سودا باشقا تۈركۈمىدىن جەمئىيەتنىڭ باشقا بۆلۈملىرىدا ھەممىسى تۈزۈلۈپ كۆرۈنۈشكە باشلىدى. بىراق بۇ تەشكىلاتنىڭ كۈزۈلگەن مەسئۇلى ۋە سىياسىي (سىياسىي) تۈركۈمىنىڭ ئورنىدا بولغان سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي تەشكىلاتلار ئۆزىگە بولغانلىقىدىن تۈركۈمىدىن ئولچەيدە سايلورنىڭ ئالدىن بىر مەركىزى بولۇشى لازىم تاپىلىپ، ۱۹۲۱-يىلى يېڭى ئايون ئايمىغا تەشكىلەنگەن بىر ئىچكى كراي سيارى چاقۇردى. سيارغا تۈركۈمنىڭ ھەر بىر بۆلۈملىرىدا تۈزۈلگەن ئالتىنچە مەسئۇللار سايلورلارنىڭ ۋەكىللىرىدىن باشقا، يەنە سودىدىكى ئاۋالغىچە ئالدىن باشلاپ كەلگەن، ئارانچى ياشلىرىنىڭ ئويغۇر جەمئىيەتىدىن ۋە تۈگەنلەردىن ھەممىسى ئىلگىرىدە ۋەكىللەر چاقۇرغان ئىدى.

بۇ سيار ئايمىنىڭ ۳-دە ئاچىپ، ۹-غىچە داۋام قىلىپ سيارنىڭ ئالدىغا قويۇلغان مەسئۇللارنى تۈزۈش ھەل قىلىپ ئوتتۇرىدا ۋە شۇ سيارنىڭ تۈزۈلمى بويىچە سايلورلارغا ئورۇنلاپ، پىراگراممىدا، ئارانچى ياشلىرىنىڭ ئويغۇر جەمئىيەتى بىر يىلى سايلورغا قوشۇلدى ۋە تۈركۈمنىڭ ھەر بىر بۆلۈملىرىدا قاتارلىق، ئارانچى، تۈگەنلەردىن ئىبارەت «ئالتىنچە» جۈملىرىدە مەسئۇللارنىڭ ئايمىدا سايلور سيارى» دېگەن نامدا تەشكىلاتلار تۈزۈشكە قارار بولۇپ، سيار تەرىپىدىن ۳-ئىچى بېيىنلەشنىڭ ۳-ئىچى سيارغا ئوچىق ۋە كىل ئىشەتلىدى.

ھەممىسى سيار ۋەكىلىدا، سايلورنىڭ ئاشىرى قىلىپ، كەمبەغەلدار.

چى كرايوۋى
رى ۋا ئويغۇر
نېيەتنىڭ سايلور-
قوشۇلىشى

«آۋارى» گەزىتىنىڭ بىرىنچى نومۇرىنى چىقاردى ۋە اېڭى آخىرى ۷ كىشىدىن مۇرەككەپ سايلونىڭ مەركەز كاميىتەتىنى سايلاب قالغۇردى.

بۇ سايلونىڭ كورسەتكەن چوڭ خىزمىتى بىر يافىدىن بۇگۈن-گۈچە بۇتون توركۇستاننىڭ ھەر بىر بۇلۇڭ، پۇچاقلىرىدا بېشى بىرگە قوشۇلمايدىن چاچىلىپ، ئاراللىپ يۈرگەن اۇيغۇر مىنىتەكشلىرىنى بىرىكتۈرگەن بولسا اىكەنچىدىن آلتىشە - جۇنغارىيەنىڭ آزادلىقى اۈچۈن ئەساسلىق تەرەككىلى سالىپ قالدۇرغانلىغىدۇر.

سايلون مەركەزى كاميىتەتنىڭ بىرلىشىشى. كاميىتەتنىڭ رەئىسلىكىگە سايلانغان بورادىر روزىباقىيىف سىكانىڭ توختامى بويۇنچە يەتتى سۇنىڭ اوزىدە قالدۇرۇلدى ۋە قالغان آئىللىرىنىڭ كۇيىسى اۇرۇنلاغا تاللىپ، مەركەز كاميىتەتنىڭ لىشىنى جۇڭغارغىدەك كىشى تاپامىدى. ائىڭ اۈستىگە مەركەز كاميىتەتنىڭ اىككى آغزاسى (مەھمۇتوف، بولات جۇجايىف) بىر تورۇك آفەتسەرىنىڭ قۇتقۇسى بىلەن باسماچى ياقىغا قاچىپ كىتىشى ۋە ھەممەدىن آرتۇق، سايلونىڭ سەياسى مەۋقەسى (ИТЭВУН) شورالار ھۆكۈمەتىنىڭ خارجى سەياسەتىگە توغرى كەلمىگەنلىكىدىن، مەركەز پارتىيە كاميىتەتى تەرەپىدىن سايلونىڭ مەركەز كاميىتەتى بىلەن يەتتە - سۇدىكى سايلونلاردىن باشقا، تۈركۇستان جەمئۇرىيەتىنىڭ باشقا اۇرۇنلادىكى سايلونلار ياپىلدى.

سايلون آئىللىرىنىڭ اچىدىكى مۇنەرمەندلەر، كاسىپلار (پرافسايلون) سايلونغا كاممۇنىستلار بولسا اۈز آلدىغا ئەلاھىدە باجەيكەلە تەشكىل قىلىپ ئۇيغۇر سايلونلارنى يوقاتتى.

يەتتى سۇدا اۇيغۇر سايلونلارنى ياپتۇرۇلماسدىن اۈز اۈرنىدا اېكۇم اۇيغۇر ۋە قالدۇرۇلمىسا، بىراق بۇ سايلونلارنى اىنقىلاۋىي لىشانى اۇيغۇر كاممۇنىست - يۇرتۇش توغرى كەلمىگەنلىكىدىن ۋە اۈزۈڭ اۈستىگە سەياسى، اىقتىسادى تلىرىنىڭ بىرىنچى يافىدىن كەڭرەك يولنى تۇتقان قۇشچى سايلونلارنى تۈزەلمەككە اىلاستىنۇي كەڭىرىيە باشلىنىشى بىلەن، باڭغۇر اۇيغۇرلار اۈز آلدىغا آلايتەن بىر تەشكىلات سەھىسى، بۇلۇپ ياشاشى سەياسەت يافىدىن ۋە خۇسۇسەن اىقتىساد تەرەپىدىن پايداسىز ئاپىلغانلىقىدىن، يەتتى سۇدىكى سايلونلارنى ھەم بىرلىش دىگەن مەنىدە كۆتۈرلدى.

ھەم لۇل سايلونلارنىڭ اۈرنىغا اۇيغۇرلار آراسىدا قۇشچى سايلون -

لرینى آچشقا وه اویغورلانىڭ آراسیدیکى پارتیه اشلرینى آلايتان باشقارش اوچون پارتیه کامیته‌تلری یانیده، «اویغور کامونیست-لرینىڭ سیکسیه‌لری» تۈزۈشكە ماقول تاپلیدی.

بو مەسئەلەنى تەكشیرمەش اوچون وه ئومومەن موندن کیینكى اویغورلانىڭ آراسیدیکى اشلادا مەئلوم بىر یولنى تاپىلاش مەخسیتی بىلەن ۱۹۲۲ نچى ژیلی اینیول آیدىدا، آلمونودا اویغور کامونیست-لرینىڭ برنجى آبلاستىنوی کانفیرىنسیهسى پاقارلدى.

کانفیرىنسیهگە ۳۰-۴۰ قە یقین وه كېلىدۇ اشتراك فیلیپ پارتیه اشلری مەسئەلەلریدە ئەھمىيەتلىك توقتاملانى چىقاردى. کانفیرىنسیه هەم اویغور سايوزلرینى قوشچى شاپوزلریغا قوشوشنى ماقول كوردى. شۇنۇڭدىن كىيىن يەتتى سودىكى اویغور سايوزلری قوشچىلاغا قوشىلۇپ، اویغور قوشچىلری هەم ھەر بىر ھەھەتدىن باشقىلا بىلەن بىر قاتاردا پايدالانماققا باشلىدى.

اویغور خەلقىنىڭ تورموشى وه ئورۇپ-ئادەت ايرىماقلىرى اولانىڭ آراسیدیکى ھۆكۈمەت وه جەمئىيەت اشلرىدا ھەم ايرىم اوسۇل-لانى تەلەپ قىلىدۇر. شۇنۇڭغا اویغورلانى خارىكى يىڭى تورموشنى تۈزۈش اشىدە باشقىلا بىلەن بىر قاتاردا ايلاپ پارش وانىوشلىك ھۆكۈمەت مەھكىمەلەرگە وه جەمئىيەت تەشكىلاتلارغا اویغورلار آراسىدا اش يورتۇشە ياردەمچى بولۇش اوچون آلايتان بىر مەركەز كىرەك تاپىلغانلىغىدىن، يەتتى سودىكى (خازركى) واقتدا سەردەيا، پەرغانە اوبلاستلاریدیما) پارتیه کامیته‌تلری يىنىدە آلايتان اویغور كامونیستلری سیکسیه‌لری وه بیورالری تورۇلگەندۇر. بو سیکسیه‌لەنڭ برنجى وه زیپەسى اویغورلار آراسیدیکى پارتیه اشلرىدا يولباشچى بولۇش بولسا، ایکنچىدىن اورونلايدىكى پارتیه اویوملری آرقىلى ئومومى (ھۆكۈمەت ھەم ژوتارجىلىق اشلادا ھەم يولباشچىلىق قىلىشۇر، خارركى واقتا يەتتى سو أبكوم پارتیهسى يىنىدا) «اویغور كامونیستلرینىڭ كراى بیورالى» بولۇپ، بونۇڭغا بولۇش ھەھەت-يەت اولچىویدە اش يورتۇشكە ھەم بىرلەشكەندۇر. بو لۇڭگىن باشقا اویغور خەلقلىرى بولغان ھەر بىر رايونلادىكى پارتیه كامیته‌تلەرى يىنىدە بىر دەن اویغور اینستروكتورلری بولۇپ كراى بیورالنىڭ كورسینووی وه پارتیه كامیته‌تلرینىڭ ياردەمى بىلەن اویغورلار آراسىدا اش بىر تەمكە خورلەر.

ر. كام. سیک-
ی وه اونۇڭ
بەسى ھەم
كراى بیورا.

كرايىبورا اوزىنىڭ يىلدىن آرتۇق داۋامىدە اويغۇرلا آراسىدا سەياسى ۋە خوسۇسىيەت مەدەنىي-مائارىپ جەھەتتىن خېلى چوڭ ئىشلىرىنى كۆرسەتتى. ئەلبەتتە ھازىرغىچە ئىشلىتىلگەن ئىشلا ئومۇمىي، ئىقتىسادىي ۋە كەسپىيلىككە قاراشلىق، ئىقتىسادىي ئىشلا، ئىقتىسادىي، ئەيىن كۆچمىزنى ئىقتىسادىي قاراشلىق، ھەر ھالدا، ئازدىن ئورۇنغا، قانداق سى بويىچە قەتئىيەتلىك ئورۇنلا.

موندىن كىيىنكى ۋەزىيەتلەردىن بولسا ئول ھەم بىر ئىچىدىن ئورۇنلا پارىيە تەشكىلاتلىرىنى جۈملىدە ئولانى ئىشكە ياراقلىق ئاھوالغا يەتكۈزۈپ، ئويغۇر مەنەئىيلىرى ئاراسىدىكى سەياسىي، مەدەنىي-مائارىپ ۋە خوسۇسىيەت ئىقتىسادىي ئىشلاردا چوڭ يولباشچىلىق ۋەزىيەت-پەسىنى ئورۇنغا قويماق دورى. كرايىبورا اوزىنىڭ ۲۴ نچى ئىشلا ئۆچۈن ئوزۇڭلىق ئىش پىلانلىدا، بۇ ھەقتە تېۋىشلىق چارەلەر تەيىن-لەنگەن.

موندىن كىيىنكى بىزنىڭ ۋەزىيەتلىرىمىز كۆچمى بىر ئىچىدىن، ئىقتىسادىي كۆچمىيىپ، ھەممە كۆچمىزنى شول يوقارقى ۋەزىيەتلىرى ئوز ۋاقتى بىلەن ئەمەلگە چىقارشا-سەرپ قىلماقلىرىدا. ئابدوللا روزىباقى.

ئىدارەدىن:

بەش ئىشلىق ھېساب بورادىر ئابدوللا روزىباقى تەرەپىدىن ۱۳۴-يىلىدە، ساپوزنىڭ قىلغان ئىشى، دىگەن يەكچە يىزىلپ كەسىمى، بىراق، روزىباقى بورادىر تاشكەنگە ئالدىراشلىق مىڭب كەتكەن سەۋەبلىك، ئونىڭ ئايىغى بورادىر تەھىرى تەرەپىدىن يىزىلدى.

لېنينگراددا (پېتروغراد)

(سەياھەت خاتىرەلىرىدىن)

بويلىق قىز رازىستىوا بەيرىمى مۇناسىبەتى بىلەن مەسكە ئوقۇغۇچىلىرىغا بېرىلگەن
ئىلىق تەئىل (بوش) ۋاقتىدىن پايدىلىنىپ مەن ئىكسكۇرسىيە (سەياھەت) قىلىپ پېتروغرادقا
بىر كەلدىم. بۇ سەياھەت ماڭا كۆپ نەرسە بەسپىدا، بۇ ئورنىدا بىزنىڭ ئۈچۈن كىرەك
ئان بىر پاجىسىنى يازماقچى بولىم.

ماڭا ئوخشاش سەياھەت بىلەن باغان شەرق دارلېننى ئوقۇغۇچىسى شېرىپ جىلىلىپ.
غەربىدىكى ئوقۇغۇچىلىرىمىز ئومەز قاسىم ھەم تەخمىد شوكورف توتىلەن كونا
تورنى ۋە ئەدەبىياتى بىلەن مەشغۇل بولۇپ يۈرگەن ئاتاقلىق پراپېسور س. پ.
يىغا بالدۇق. تونۇشلۇق بېرىپ ھەم ئۆزىمىزنىڭ بۇ كىشى بىلەن بىر ئاز ھەمسۆھبەتتە
ۋەش ئۈچۈن كەلگەنلىكىمىزنى بىلدۈرگەندىن كېيىن بىزنى ياخشى خوشخويلىق بىلەن قارشى
ئى. ئولتۇرۇپ كۆپ پاراڭ قىلىشۇق.

پراپېسور مالوپ ئۆزىنىڭ كۆپىدىن بىرى كونا ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتى ئاقىسىدا
بىلىك يۈرگەنلىكىنى، ئالتەيىشەننىڭ ھەممە يېرىدە بوغانلىقىنى ھەم كاتتا پراپېسور رادۇپنىڭ
چى شاكىردى ئىكەنلىكىنى بىلدۈردى. قولىدىكى ئۆزىنىڭ پەقەت ئۇيغۇرلا توغرىسىدا
مەنبەلەرنى، بېسىلغان ئەسەرلىرىنى، باشقا پراپېسورلارنىڭ، كۆپ ئەسەرلىرىنى كۆرسەتتى.
ئەدەبىياتى كونا ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتى توغرىسىدا خېلى كۈچىنى چىغان كىشى ئىكەن.
مەنبەلەرنى، تولا، بىزگە كۆرسەتكەنلىرىنىڭ ئىچىدە، قۇداتقۇ بىلىك، ئۆز ئۇيغۇرچىسى،
چىغا تەرجىمىسى ۋا بۇ كىتاب توغرىسىدا تورلۇك ئالماننىڭ پىكرلىرى. ئۆز تەرىپىدىن
ئەل كونا ئۇيغۇرچە تورلۇك، تورلۇكچە قول يازمىلا، تارىخى دىكومېنتلا ھەم
ئىدى.

ئاز زاماندا ئۆزىنىڭ كونا ئۇيغۇرچە - روسچە ئوغلىنى ھەم كۆرۈپ قالارمىز.
بىلىكى شۇنىڭ بىلەن بىللە كونا ئۇيغۇر ئەدەبىياتى توغرىسىدىكى كىچىك كىتاپچە.
ئۇ ئوقۇغۇچىلىرىمىزنىڭ بىرى تەرىپىدىن ئۆز تىلىمىزغا تەرجىمە قىلغانلىقىنى ھەم كۆرسەتتى.
ئەل باشقا كۆپ، كۆپ ئىشلا پراپېسور مالوپنىڭ ئەلدىدا توغانلىقى كۆرسەتتى.

پراپىرور مالوپ كونا ئويغور تلىنى كامىل بىلىشى بىلەن بىللە ھازىرقى كۈندە شەرق ئېنستىتوتىدا كونا ئويغور تىلىدىن دەرس بېرىدىكەن. (شاگردلارنىڭ قايتىرلىرى بىلەن تونۇشۇش، ھەر قايسى كونا ئويغورچە بۈتۈك-يېزىق (خەت-يازما) لانى ئوقۇپ كۈسەتتى. ھەر قايسى دىققەتلىرىنى جەلپ قىلدى).
موندان باشقا پراپىسور سامايلوۋىچ ئالدىغا بېرىپ تونۇشۇدۇق. بۇ كىشى ھەم ياخشى قارشى ئالدى. ئولتۇرۇپ ئۇزاق پاراڭ قىلىشۇدۇق. ئەمما بۇ كىشىنىڭ كۆپرەك ئىگىلىگەن يېقى ئوسمانلى تورىچە بولۇپ بارلىق تۈرك بايلىرىغا شو ئوسمانلى تورىچە تىلىنى تەقدىم قىلىدۇ. لېكىن ئەلبەتتە بۇ مۇمكىن بولىدىغان گەپ ئەمەس.

ئازىئاننىڭ موزىغا ئادىق. بۇ يەدەمما بىر مۇنچە ئاللا بىلەن تونۇشۇپ، بىارڭ قىلىشۇدۇق. ھەر قايسى بىزگە كۆپ قىزىق، تۇرمۇش، تىرىكچىلىك ۋە رەسىم-يوسۇنلىرىمىز توغرىسىدا كۆپ سۆزلىدى. ئىچكىرى ئېلىپ كىرىشىپ پىئون كۈتۈپخانىنى. كۈندىن-كۈن ئېلىپ كەتكەن تارىخى داكومىنت-ماتېرىياللارنى ۋا موندان بىر نەچچە ئاي ئىلگىرى پراپىسور كازلوپنىڭ.. ئولگەن شەھەر-خاراخوتادىن ئېلىپ قايتقان بارلىق ئاسارەتلىك - قول يازمىلىرىنى كۈسەتتى. قول يازمىلارنىڭ ئىچىدە ئويغورچە يېزىلغان ئەرز، تىل خەت (راسپىسكە) گە ئوخشاش خېلى نۇرغۇن نەرسىلەرنى كۆردى.

تۈنچىسى Музей Антропологии и этнографии دە بولۇدۇق. بۇ موزىيە كونا ئويغورلارنىڭ قايتىر جابدۇقلىرىنى ھەم بىر ئەر كىشىلىك كىيىمنى كۆردى. ئەمما كۆپ دەرىجىدە ئاز. ھازىرقىنىڭ تەڭلەشتۈرۈپ قارىغىدەك ھەم ئەمەس. ھازىرقى ئويغورلا توغرىسىدا بوسا، تېخى، خۇدايىم ساغلاپ، ھېچ نەرسە ھەتتا قىل ھەم كۆرۈنمەيدۇ.
موزىي باشلىقلىرى ئويغورلارنىڭ ھەر قانداق ئاسار ئەتىقە (كونا آنا، بارىلىرىمىز) ھەزنىڭ تونۇپ كەلگەن جابدۇق، كىيىم، ئەلەي-پەلەي نەرسە) لىرىنى شو موزىيغا قارىتىپ تەۋەت بېرىشنى ھەر بىر ئويغور بالىسىنىڭ بويىغا پەرز ھېسابىدا ئاتىدۇ.

ئابدوللەھى مۇھەممەدى.

مەسكەۋ ۱۹۲۴ نچى ژىل ۱۵ نچى غىنۋار.

بوخارا دا اويغورلا

ئالتىشەر - جونغارىيەدن خىتاي مەمۇرلىرىنىڭ جەبىر ۋە زولۇملىرىدىن قىچىپ كەلگەن ئورلانىڭ سانى بوخارا شەرىدە ۳۰۰ گە يېقىن ھېسابلىنىدۇ. ئوتتۇرلىرىدا ئوچۇق پىكىرلىك، ئىنقىلابى رۈھلىك ۋە شۇنىڭ بىلەن كەمبەغەل - ئىجتىمائىيەتنى يولىدا خېلى تەجرىبەلىك كىشىلىرى يوق ئەمەس، لەيكن، بوخارانىڭ ئەھۋال ھەرايىتى يار بەمىگەنلىكىدىن، اويغورلانىڭ سەياسى - سىنىپى ئاڭلىرىنى كۆتۈرۈش، بىلىمى - مەدەنىي دەرىجەلىرىنى يوقۇرلۇتۇش ھەققىدە بۇ كىيىنكى ژىللادا ئالايتەن بىر نەشەبۇس كۆرۈلمىگەن ئىدى.

۱۹۲۳ - نچى ژىل پېئورال، مارت ئايلارىدا داۋام قىلغان «رەھبەرلە تەييارلاش» كورسسىغە بىر - ئىككى اويغور جىلگىلەرنى يېزىپ اوقىدى. بىر بورادەرمز بوخارا باشلا ئىتتىپاقىدا ئىشلەپ تۇردى.

شۇنىڭ بىلەن ۱۹۲۳ - نچى ژىلنىڭ باھارىدا بوخارا ھۆكۈمەت ھەيئەتىدە بوغان ئۆزگۈرۈشدىن كىيىن، بوخارا جۇمھۇرىيەتنى يېرىدا ياشىغۇچى ھەر خىل ئاز مىللەتلەرنىڭ مەدەنىي ياقلىرىنى تەرەققى قىلدۇرۇش، سىنىپى ۋە مىللىي ئاڭلىرىنى كۆتۈرۈش مەسئۇلىيەسى ھەم مەيدانغا ئاشلىنىپ قالدى.

دەل شۇ ۋاقىتتا، سەمەرقەن، پەرغانە تەرەپلىرىدىن بوخاراغا كىپ قاغان ئوچۇق پىكىرلىك بىر مۇنچە اويغور بورادەرلەرنىڭ تەشەببۇسلىرى بىلەن بوخارادىكى اويغورلارغا، ئۇرۇكۇستاندا خوسۇسەن يەتتە سودا ياشىغۇچى اويغورلانىڭ نەشرى مەئارىپ ئاقىتۇش ھەركەتلىرىدىن، پارتىيە ۋە كەسەبچىلىك جەھەتلىرىدىن خېلى مەئۇماتلار بېرىلدى. شۇنىڭ بەرئابەرىدە بوخارا جۇمھۇرىيەتىدە ياشىغۇچى اويغورلانىڭ مەدەنىي كەش، يالغۇز كاسىب ۋە پىرقىلىك (پارتىيەدە با) لرى ئۈچۈن بىر سىكسىيە بۇماقنىڭ لازىملىقى مەئۇم بولدى.

نەھايەت، ۱۹۲۳ ژىل ئاغۇس، سىنتەبىر ئايلارىدا اويغور كەمبەغەللىرى ئوتتۇرسىدىكى تەشۋىقات - تەرغىبات ۋە تەشكىلات ئىشلىرىنى يولغا سېلىش مەسئۇلىيەسى بىر نەچچە اويغور بورادەرلەرنىڭ ئىجتىئادى بىلەن مەيدانغا قويۇلدى. بوخارا ئىستراكىيون پىرقەسىنىڭ مەسئۇل دائىرەلىرىدە بىر رەڭ ئالماقتا بولغان بىر بورادەر.

نەتىجەدە، بوخارا ئىستراكىيون پىرقەسىنىڭ مەركەز كامىتەسى تەرەپىدىن، بوخارا مەركەزى كەسەبەلەر شوراسى يېنىدا اويغور سىكسىيەسى تۈزەشكە قارار قىلدى. اويغور سىكسىيەسى تەشكىل قىلىشقا قارار چىقىش بىلەن اويغور كەسەبەلەلەرنىڭ اومومى مەجلىسى بولوب، سىكسىيەنىڭ ھەيئەت رىياسەتى (پىرىزىدىومى) نى سايلىدى. مەزكۇر ھەيئەت رىياسەت تۈزەلگەن كۈندىن باشلاپ ئىغىر شەرائىت ئىچىدە ئىشلىگەن بوسىما، سىكسىيەدە ئۈشبو كۈنىگىچە قىلغان ئىشلارنىڭ موھىملىرى موشۇلا:

(۱) سىكسىيەگە ۹۵-۱۰۰ چە ئەغزا توپلايدى.

(۲) اوقۇش دۇركۈنى (ماوسىمى) كىرىش بىلەن اويغور سىكسىيەسى ئۆزىنىڭ ۱۲-۱۳ چە ئەغزاسىنى بوخارا پىرقە مەكتەپىگە كىرگۈزدى.

(۳) ئاز بوسىما تەشكىل، مەسكەو ئىستراكىيون دارلپونونلىرىغە اوقۇغۇچىلارنى ئەۋەتىشكە موۋاپىق بولدى.

(۴) ئەسكى ۋە يېڭى بوخارا دىكى اويغورلا اوتتورسىدا ساۋادىزلىقنى پۈتۈرۈش ئۈچۈن مەئارىپ نەزارىتى (كامىسارى) تەرەپىدىن «ساۋادىزلىق مەكتەپىنىڭ» بىر سىنىپىنى اويغورلا ئۈچۈن تەعىيىن قىلدۇردى.

(۵) بوخارا جۇمھۇرىيەتىنىڭ باشقا شەھەرلىرىدىكى اويغور مەكتەپلىرى بىلەن ئەلا-قەدار بىرلىككە چارەلىرىنى كۈرۈشكە باشلىدى.

(۶) شۇلا بىلەن بىر قاتاردا اويغور سىكسىيەسىگە بوخارا شەرائىتىنى ئىتتىپارغا ئېلىپ ئالايتەن مەرئامە (يول-يۈرۈك) تۈزەپ، مەركەزى كەسەبەلەر ھەيئەتى تەرەپىدىن تەسدىق قىلدۇروب ئەمەلگە قويۇشقا كىرىشەتتى.

مەرئامەدە: اويغور سىكسىيەسى بوخارا خەلق شورالا جۇمھۇرىيەتى توپراغىدا ياشىغۇچى اويغور كەسەبەلەلەرنى ئۆز چۆرىسىگە توپلاپ، اولاننىڭ سەياسى، سىنىپى ۋە ئىنقىلابىي ئاڭلىرىنى، مەدەنىي جەھەتلەرنى كۈتۈرۈش، اولاننىڭ ئۆز ۋە تەن بايلىرىغا، تەسكىرىچى ھۆكۈمەتلەرگە ۋە بەينەلمىلەل سەرمايە (كاپىتال) دونىاسىغا قارشى كۈرەشلىرىنى بىرلەشكەن ۋە مۇتەئەسسل بوغان بىر سۈرەتدە ئېلىپ بېرىش، اولاننىڭ اوتتورسىدا ھەرخىل يوللا بىلەن ئېلىم-مەئارىپ تاقىتىش ئىشلىرىنى مەخسەت قىلىپ، سەياسى ساۋاد مەكتەپلىرى ئېچىشقا نەشۋىقى-تەرغىبى ئەدەبىيات نەشر ئىتتىشكە، قرائەتخانى، قىز چايخانى ۋە موساپىر خانىلا وجودقا كەلتۈرۈشكە، خىزمەت ئەسلىسىدا ھەرخىل ئەرتىللە تۈزەشكە ھەققى بوغاندەك، غۇربەندە ياشىغۇچى ئەغزالا اوتتورسىدا تەئەۋۈن ئىشلىرىنى، يەنى ئۆزىنىڭ سىڭە ياردەم قىلىشنى راۋاج تاپتۇرۇشقا اوخشاش ئىشلا باھەم اويغور سىكسىيەسىگە ئۆزىنىڭ سىنىپىنى تىزىپ تىزىپلا كەلمەسلىك، ھەربىر مەكتەپنىڭ، كىشى كۈچىدىن پايدىلىنىپ ھەر بىر يالغۇز كىشىنىڭ ۋە اويغور خەلقىنى سەياسى، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ۋە ئىدارىي مۇبارىزە (كۈرەش) ئەسلىسىدە قۇتقۇزۇشنى ئۆزىگە مەخسەت قىلىش.

بۇ ھەر بىر ئايمىدا مېنەتكەشىنىڭ ئەزا بولۇپ كىرمەكلىرى مۇمكىندۇر. ئايمىدا سېكسىيەسى ئەزالىرىنىڭ ھوقۇقلىرى بوخارا يەرلىك كەسەبە ئەزالىرىنىڭ بىلەن بىرلەشكەندۇر.

شۇ يوقۇرىدا يازغانلىرىمىزدىن ئوچۇق رەھىدە مەلۇم بوسا كىرەك، كى بوخارا ئوچى ئايمىغا غايەت توغرى ۋە زامان ئەھۋالغا موۋاپىق سۈرەتدە ئىشكەشكەندۇر.

ئايمىدا سېكسىيەسى ئەزالىرىنىڭ ئايدا بىر مەرتىبەدىن كەم بولماشلىق شەرتى بىلەن مەمۇرىي بولۇپ تۇرۇپتۇ.

۱۹۲۳ ژىل ۲۴ سىنتەبىردە بوغان پۇتۇن بوخارا خەلق شورالا جۇمھۇرىيەتىنىڭ بولغانلىقىغا ئايمىدا سېكسىيەسى بىلەن ئىككى ۋەكىل سايلىنىپ ھازىر بولدى. ئايمىدا سېكسىيەسى بوخارا مەركەز ئىجرائىيە كاميىتىگە ئەزا بولۇپ سايلىنىدى. لېكىن، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئەيتىپ ئوتۇش كىرەك، كى ئايمىدا سېكسىيەسىنىڭ ئەزالىرى كۆپ ئەمەس. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەزالىق بەدەللىرىدىن ئاز ئولتۇرۇپ، تەشۋىقات - تەشۋىقات، تەشۋىقات، تەشۋىقات ئىشلىرىنى يولغا سېلىپ رىۋاج تاپتۇرۇش نەھىيەت ئىشكەندۇر. بۇگۈنكىچە بوخارا ئايمىدا باشقا شەھەرلىرىدە سېكسىيەنىڭ شۇئەللىرى تەشۋىقات قىلغان ئەمەس. ھالبۇكى، سېكسىيە پۇتۇن بوخارا جۇمھۇرىيەتى مىقياسىدا ئىشلەش مەخسەدى بىلەن تۈزۈلگەن ئىدى.

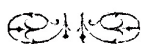
بولغان باشقا يىڭى ژىل تەشۋىقاتلىرى مۇناسىۋەتلىرى بىلەن، تاشكەنتدە ئوقۇغۇچى ئايمىدا ئوقۇغۇچىلىرىدىن بىزەچىسى بوخارا غاسەيەت ئۈچۈن كەلگەن. ئايمىدا سېكسىيەسى اولانى مېھمان قىلىپ، پۇتۇن ئەزالا بىلەن ھەمسۆھبەت بوغان ۋە ئايمىدا ئوتتۇرىسىدىكى بەزى بىر ئاڭلىشىلماشلىقلارنى پۇتۇرۇپ، بىرلەشكەن رەھىدە ئىنقىلابى بىر يول بىلەن ھەركەت قىلماقچى سۇز بىرىشكەن.

ھەم بۇ ئوقۇغۇچىلا ۱۰ چە بولۇپ، بولغان ئىچىدە ئوچۇق پىكرلىك ئىشراقىيون پىرقەسى ئەزالىرى ۋە ياشلا ئىتتىپاقى ئەزالىرىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئىلىم - مەرىپەتلىرى ئارقىلىق، ئايمىدا سېكسىيەسىنىڭ رىۋاج تېپىشىغا بىر مۇنچە ياخشى پىكرلىرىنى ئەيتىپ سېكسىيەنىڭ ئەزالىرىنى خورسەن قىلدى.

ئوقۇغۇچىلا تەشۋىقاتلىرىغا كىتىشىدە ئايمىدا سېكسىيەسى ئەزالىرى ۴ - ۵ چىروون ياردەم بەردى. مۇندىن كېيىن ھەم ياردەم قىلىش ھەركەتلىرىنى كۆمەكدە.

شۇنىڭ بىلەن ئايمىدا ئۆز ئوتتۇرىسىدا بىر نەۋى ئىشكەشلىك نەھىيەدارلىرى ھەم ئوچۇ ئەمەس. بۇلا سېكسىيەنىڭ قىلغان ۋە قىلىدىغان ئىشلىرىغا قارشى تەشۋىقاتلىق ئىشلىرىنى چىچىپ تۇرۇمەكدە. مۇنداق ئىشقا بۇ قارا خەلقنىڭ ئارىسىدا بوغان بىر قاتار باي، ھەنات ۋە مەنەسز نەشۋىقاتلىق ئۈچۈن خورسەنلىكدۇر. ئامما ئۆز ۋەتەنى

ئالتىشەر - جونغاربىيەنى خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ پەنجەسى تىگىدىن ئىنقلابى بىر يول بىلەن ئازاد قىلىشنى خالىغان اويغور كەمبەغەللىرى ئۈچۈن زەرەرلىكدور.
ھەر ھالدا سىكسىيە ئۆزىنىڭ ئىشىنى ئەسلىق ئېلىپ مىڭش بىلەن مونداق ئەكىسلى-
ھەرەكەتچىلەگە يول قويماستىغى ئىنىق.
ع. ب.

تارىخى مەجلىس

(ئالمونىدا)

شورالا تۇركوستانىدىكى اويغور كەمبەغەللىرىنىڭ تەشكىلاتلىرى تۈزۈلۈشىگە ۲۴ ئىل
۲- پىيورالدا بەش ئىل تولۇشى مۇناسىبەتى بىلەن ۱۹۲۴ ئىل ۱۵- پىيورالدا (بەزى
بىر سەبەبلە بىلەن مەجلىس ۱۵ نچى پىيورالغا قالدۇرۇلغان) ئالموتا شەھرى اويغور
كاممۇنىستلىرى، كامساموللىرى، قوشچى ھەم اويغور ئەھالىلىرىنىڭ ۵۰۰ گە يېقىن كىشىدىن
ئىبارەت يۈپىلەي مەجلىسى بولۇپ تۈۋەنكى ئىشلا قارىلىپ ئوتىدى:

۱- بورادەر لىنن كىم ئىدى؟ - بو ھەقدە ئىسما ئىل تاهىرى جىلك، بورادەر لىنن نىڭ
تەرجۇمە ھالى ۋە بۇتون دونيا كەمبەغەللىرى مەنپەئەتتىگە ئىنقىلابقا ئارىلاشقاندىن
تا، ۋەپاتىغىچە قلغان ئىشلىرى، ھەرەكەتلىرى ھەم اونىڭ نەتىجىلىرى توغروسىدە اوزون
سۆزلەنى قىلىپ ئۆتكەندىن كىيىن تۈۋەنكى قارار بولوندى:

۱) ئالموتا شەھرىدىكى اويغور كاممۇنىستلىرى، قۇشچىلىرى، كامساموللىرى ۋە
اويغور ئەھالىلىرىنىڭ اويغورلا ئارىسىدىكى تەشكىلاتقا بەش ئىل تولۇشى مۇناسىبەتى
بىلەن بولغان مەجلىسكە ئىچىملىك، ئىجتىمائى ھەرەكەت يولىدىكى بەش ئىللىق
تارىخىمىزنىڭ بىرىنچى شەھەرىنى، ھۆرمەتىنى، دونيا مەزلۇم ۋە مەزلۇمەلىرى ئازادلىقى
يولباشچىسى بوغان رەھمەتلىك بورادەر لىننغا بىرىمىز.

۲) موندىن كىيىنكى بىزنىڭ ھەرەكەتىمىز، پەقەت بورادەر لىنننىڭ كۈسەتكەن يولى
بىلەن بولۇپ، دونيا كەمبەغەللىرى ئازادلىقى ھەرەكەتىدە بىز اويغور كەمبەغەللىرى ھەم بىر
سەپ ۋە بىر رەتتىن كاممۇنىست پارتىيەسىنىڭ يولباشچىلىقى بىلەن زاملاغا قارشى كۆرەشكە
ھازىرلىغىمىزغا ۋەدە بىرىمىز.

۳) بىز بو گۇنكى تارىخى مەجلىسكە ئىشلىغان اويغور مەنپەئەتلىرى، بىزنى
ئازادلىققا ئېلىپ چىققان ۋە شو لىنننىڭ ئۆز قولى بىلەن تۈزۈلگەن كاممۇنىست پارتىيەسىگە
بىز، دونيا ئىنقىلابىنى تۈزۈش ئۈچۈن باشلانغان ئىشنى ئاخىرىغا يەتكۈزۈمىز.

بىز بىزىمىز دونيا ئازادلىقى!

بىز بىزىمىز ئازادچىمىز بوغان بورادەر لىنننىڭ قۇيۇپ كەتكەن يوللىرى ۋە اونىڭ تۈزۈلگەن

ئىشلىرىنى ئازادچىمىز! (ئالاقشلا)

بەش ۋىللىق ھېساب ھەم كەلگۈسى ۋەزىپەلەرنى - بۈھەقدە بۇرادەر روزىباقىنىڭ
بىلەنچە غاپپاروف تەرەپىدىن بەش ۋىلدا قىلغان ئىشلا ھەم كەلگۈسىدە قىلىنىدىغان
ئىشلارنى ئۆزىسىدا داڭلاد ئاڭلانغاندىن كېيىن تۆۋەنكى قارار بۆلۈندى:

(۱) بەش ۋىللىق ئىجتىمائىي ئورمۇشدىكى قىلغان خىزمەتلەرنىڭ سەياسى، ئىجتىمائىي
ئىشلاردا مۇۋاپىقەتلىكلىكى.

(۲) كراي بىيورانىڭ تۇتقان بولى توغرى ھەم ئىشلىگەن ئىشلارنى قەنئەتلەنگەندەك
مۇندىن كېيىنكى ۋەزىپەسىنىڭ بىرنچى پىلاندا كەمبەغەللەرنىڭ ئىقتىسادىي تۈرگىچىلىگىنى
ئىش يولىدا بولۇشقا.

(۳) بەش ۋىللىق بەيرەم مۇناسىبەتلىرى بىلەن تەشكىل، مەسكەۋدىكى ئوقۇغۇچىلارغا
يېڭى قەغەزى ئەۋەتىشكە.

(۴) ھەممە ئۇيغۇر كەمبەغەللىرىنى ئومۇمىي مەجلىس نامىدىن بىرلىككە، مېنەتكە،
دەننى ھەرەكەتكە چاقۇرۇشقا ھەم ھەقىقىي يۇقۇلۇشقا چىقىشقا چىقىشقا بۇغان
ئىتىراپىيۇن (كاممۇنىست) پارتىيەسى يولىغا كىرىشكە ئۈندەشكە، بۈھەقدە كۆپرەك
ئىشلىرىك كەمبەغەللەرگە ئەھمىيەت بېرىشكە،

(۵) بۇ بەش ۋىللىق تارىخى بەيرەم مۇناسىبەتلىرى بىلەن ھەم بۇرادەر لىنىنىڭ
تەيىنغان نەسىھەتلىرىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈپ ئۇيغۇر كەمبەغەل - باتراقلاردىن
مەلۇم پىرىنسىپلارنى پارتىيەگە كىرىشكە.

مۇندىن باشقا ئۆزەكلىكى بىر مۇنچە مەسئۇلىيەت قارالغاندىن كېيىن، مەجلىس
ئۇيغۇرلارغا كۆپ ئىنقىلابىي تەشۋىراتلارنى بېرىش بىلەن بەينەمىيەتلىك نەتىجىسى ئەيتىلىپ
يېيىلدى.

ئىبراھىم باقىيىف.

جاۋابكار مۇھەررىرى: ھەيئەت نەھرىيە.

✖✖✖ جۇڭغار غۇچىسى: ئىبراھىم باقىيىف ✖✖✖

ناشىرى: تۈركىستان ئۇيغۇر كاممۇنىستلىرىنىڭ

مەركەز بىيوراسى ھەم ئۇيغۇر بىلىك ھەيئەتى.

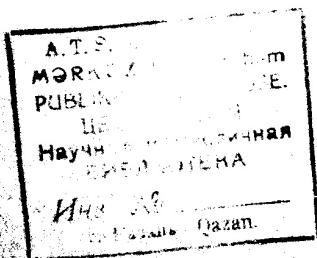
ژورنال ھەيئەت تەھرىرىيەسىدىن:

بو ژورنالنى چىقرىشدا اوچرايتوغان نورالغو ۋە يتىشسزلىكلەنى ايلگىردن كورسەكە
لكن اويغور خەلقى آراسىدا بەلنى باغلاپ آلايتەن اشكە كرەشكە بەش ژىل تولۇشى
موناسىبەتى بىلەن ۋە شو تارىخى كۈنگە بىر از قالدورماق اوچون «بىرىنچى چامدام»
نامىدا، شو مەجمۇئەنى چىقارشقا بانۇرچىلىق قىلدۇق.

بو مەجمۇئە اويغور كاممۇنىستلىرىنىڭ كرايبيوراسى بىلەن، اويغور بىلك ھەيئەتى «نەك»
نامىدىن آلايتەن بىر كۈنلۈك قىلىپ چىقارغانلىقىدىن ياڭغۇز بەش ژىل اچىدە قىلغان
تەتكەن اشلاڭن حساب بىرىش بىلەن قەنئەتلىنمەسەن ۋە بەلكى پارتىيە، قوشچى تركچىلىقى
ھەم آول - قشلاق ساويتلىرىنىڭ ۋەزىپەلىرىغا اوغشاش اورۇنلادىكى ژوت اشلىمچىلىرى
اوچون اش يۈزىدە يولباشچىلىق قىلىشقا ياردەم بىرىدىغان مەوزۇتلادا ھەم شۇنۇڭ بىلەن
بەراپەر اىقتىساد، تارىخ، پەن بابلىرىدىن خىلى موھىم ماتىرياللار كىرتمەك بولۇنسىمۇ
بىراق مەتبەئە كەمچىلىكى سەۋەبلىك بو، تەييارلانغان ماتىرياللارنىڭ تەڭدىن تولۇسى كىرتمەسەن
قالدورۇلدى. شۇنۇڭ بىلەن بو مەجمۇئە ھەققىدە باشدا تۈزۈگەن پلانىمىزنىڭ بىرىمى ما
اورنىغا كەلمىدى ھەم واختىدىن بىر تالاي كىچىك چىقىدى.

ھەر حالدا، مۇمكىن بوغۇنچە نىمە قولدىن كەلسە شۇنى كرتشكە ترشۇق ھەم
واقتىغە قاراي بونى ھەم پايدالىق تاپدۇق. شۇنۇڭ بىلەن بو قىتمىقى مەجمۇئەمىزنىڭ كەمچىلىكلىرى
بوسىمۇ، بىراق كەلگۈسىدىكى مەتبۇئات اوچون خىلى پايدالىق ماتىريال بولۇشدىن خالى
ئەمەسەدۇر.

ھازىركى واقتدىكى خەلىقەمىزنىڭ مەتبۇئاتقا بولغان احتىياجى، اوز تلىمىزدا ئەدەبىياتىمىزنى
كەڭەيتىشىمىزنى، كۈپەيتىشىمىزنى تەلەپ قىلىدۇ، ئەلبەتتە مونۇڭدىن كىيىن بو ھاجەتنى
لۈتەشكە كرشمىگىمىز لازىم. ئەدەبىياتىمىزنىڭ يوقلىغىدىن، خەلقنىڭ تورمۇشدىن خىلى كىيىنگە
قىلىپ كىتەپ بارغانلىقى اوب - اوچۇق. ئەلبەتتە، بو مەسىئەلە واقتنىڭ آلدىمىزغا قويغان
نەپەندىكى مەسىئەللەردىن بىرىدۇر.

خاتالانى تۈزەش

دوروسى	خاتاسى	قور	بەت
واتىڭز لادان	واتىڭز لادان	۱۵	۶
بوغىنى	يوغىنى	۱۰	۷
بۇزى	بونى	۲۶	۷
ئايلا	بايلا	۱۹	۱۷
كەتكۈنچە	كەتكۈنچە	۱۰	۲۴
تاش	تاشى	۵	۲۸
ئەڭ قەدرلك	قەدرلك	۲۵	۲۹
كازاچى	كاراچى	۱۰	۳۷
يار كەنتلك	ياكەنتلك	۹	۳۸
ھەم	ھام	۸	۳۹
روحىنە	روحىنا	۱۶	۳۹
مەشھور	مەشھو	۲۲	۵۰
۱۷	۱۸	۲۱	۵۶
تەيياردى	تەيياردى	۳۰	۵۶
ئومەر	ئومار	۲	۶۰
۴۳۴۶	۶۴۳۳	۸	۷۱
۱۸۶۱۶	۶۱۶۸۱	۸	۷۱
بايانداى	تاشتىقارا	۱۷	۷۳
تاشتىقارا	ئىككىباي توقاي	۲۲	۷۳
قلغانلىقلىرىدىن	قلغانلىقلىرىدىن	۸	۸۵
آرپا	ارپا	۴	۹۶
موئەللىملىرىمىز	مەئەللىملىرىمىز	۱۵	۱۰۳
گورۇچ	كورۇچ	۵	۱۲۳
برنچى	پرېنچى	۱	۱۳۶